

Socioekonomické a humanitní studie

Studies of Socio-Economics and Humanities

2/2013 Volume 3

EDITORIAL 04

STATĚ / ARTICLES

LUBOMÍR CIVÍN 05
Některé metodologické problémy spojené se studiem procesů globalizace ve světové ekonomice /
Some methodological problems associated with the study of the processes of globalization in the world
economy

RÓBERT JÁGER 15
Ústavno - právne usporiadanie Uhorska podľa Jozefa Hložanského /
Jozef Hložanský's constitutional concept of Hungary

STANISLAV HECZKO 22
Demografické výzvy ve světě a u nás /
The demographic challenges in the world and in our country

FRANTIŠEK PAVELKA 37
Synergické účinky českého bankovního sektoru /
Synergistic effects of Czech banking

OLEKSIY PLASTUN, V'YACHESLAV PLASTUN 43
Případy vyšší moci a chování finančních trhů /
Force-majeure events and financial market's behavior

SLAVOMÍRA SVÁTKOVÁ 60
Dvacet let samostatnosti spotřebních daní v české daňové soustavě /
Twenty years of excise taxes independence in Czech tax system

LUKÁŠ URBAN 75
Sociálně patologické jevy ve virtuálním světě. Dítě jako oběť a pachatel
Socially pathological phenomena in the virtual world. The child as victim and offender

AKTUÁLNÍ TÉMA / CURRENT TOPIC

GULFAYRUS KABDULOVNA ZHAPEKOVA, GAUHAR GALYMOVNA AKHMETOVA 86
Svět náboženství v Kazachstánu a význam teologických znalostí /
The world of religions in Kazakhstan and the meaning of theological knowledge

EDITORIAL

Vážený čtenáři,

dostává se Vám do rukou nové číslo našeho vědeckého časopisu. Chtěli bychom Vám v něm nabídnout zajímavé a inspirativní statě z oblasti výzkumu realizovaného nejen na Bankovním institutu vysoké školy, ale i na jiných institucích terciárního vzdělávání jak v České republice, tak i v zahraničí.

Ve snaze zvýšit prestiž, a tím i okruh potenciálních příspěvů, byla v letošním roce realizátory tohoto periodika podána žádost o zařazení na Seznam recenzovaných neimpaktovaných periodik v České republice a též do světové databáze SCOPUS.

Jde o další krok na dlouhé cestě vytvořit z našeho časopisu uznávané odborné periodikum.

Významné slovo budete mít vždy Vy, naši čtenáři. Jsme nakloněni otevřené diskusi, Vaším nápadům, námětům a doporučením. Vítejme nová témata a nové autory kvalitních odborných statí.

Těšíme se na oboustranně prospěšnou spolupráci redakce

Dear readers,

You are holding a new issue of our scientific journal. We would like to offer you interesting and inspirational articles from the field of research, not only from the Banking Institute / College of Banking, but also from other institutions of tertiary education in the Czech Republic as well as abroad.

In an effort to increase the prestige and sphere of potential contributors, implementers of this periodical was brought a request this year for inclusion on the List of reviewed non-impact journals in the Czech Republic and also to the world database SCOPUS.

This is next step on a long way to make our journal recognized professional periodical.

Dear readers, you will always have the significant word. We are inclined to open discussion, your ideas, recommendations and advice. We welcome the new topics and new authors of high-quality papers.

***We are looking forward to mutually beneficial cooperation
The Editors***

NĚKTERÉ METODOLOGICKÉ PROBLÉMY SPOJENÉ SE STUDIEM PROCESŮ GLOBALIZACE VE SVĚTOVÉ EKONOMICE

SOME METHODOLOGICAL PROBLEMS ASSOCIATED WITH THE STUDY OF THE PROCESSES OF GLOBALIZATION IN THE WORLD ECONOMY

Lubomír Cívín

ABSTRAKT

Stat' analyzuje potřebu nového přístupu k metodologii výzkumu globální ekonomiky a změnám paradigmatu v jeho ekonomické teorii, stejně tak jako v praxi hospodářské politiky vlád a mezinárodních institucí. Tato potřeba vyvstává nejen z dosažené úrovně globalizace a její negativních ekonomických, sociálních, ekologických a dalších důsledků. Současná hloubka i šíře celosvětové hospodářské a finanční krize rovněž naznačuje, že další vývoj globální ekonomiky nemusí nutně přinést dominanci ekonomického růstu a jeho sledování pomocí tradičních ukazatelů, jako zachování jednoho z hlavních paradigmat dosavadní ekonomické teorie. Změna metodiky analýzy aktuálního vývoje světové ekonomiky směrem k interdisciplinaritě a holistickému přístupu, které jsou v poslední době používány stále víc a obšírněji, taky potvrzuje navrhovanou hypotézu o nezbytnosti změny paradigmatu.

Klíčová slova:

teorie globální ekonomiky, změny paradigmatu ekonomické teorie a politiky, metodologie vědeckého zkoumání, ekonomický růst

ABSTRACT

The paper analyzes the need for a new approach to research methodology of global economy and a paradigm shift in its economic theory, as well as in practices of economic policies of governments and international institutions. This need arises not only from the achieved level of globalization and its negative economic, social, environmental and others consequences. Current global economic and financial crisis, its depth and scope also suggest that further development of the global economy does not necessarily bring the dominance of economic growth and its monitoring using the traditional indicators as one of the main paradigms of present economic theory. Change in methodology analyzing current developments of the world economy, towards an interdisciplinarity and holistic approach, which is used more and more widely and recently, confirms presented hypothesis of necessity of this paradigm shift too.

Keywords:

theory of global economy, paradigms changes of economic theory and policy, methodology of scientific research, economic growth

INTRODUCTION

The process of globalization creates new challenges for the financial and the real economy, both on a macro and the micro level. The financial crisis has deeply influenced most countries of the world and showed the link across the financial economy (including government sector), the real economy and their considerable interaction at the macro and micro-economical level.

Many professionals and experts in economic theory and practice were taken by surprise with this development; the depth, width of its range. They were neither ready nor able to seek and find the corresponding complex theoretical and practical solutions, not only at national but also at international level. The lack of theoretical basis is transferred to the helplessness politicians in search of adequate economic and political models of solution; what financial markets reflect in the form of high volatility, increased sensitivity to potential risks, which has a major impact on the further deepening of the crisis and looping paths representing possible ways out of the crisis.

The depth of the problem, the inability to find new ways out of this situation brings with it ever more intense need to search for substantial changes in approaches to economic theory, the problem analysis and interpretation of its results and their application to the needs of the overall political practice management structures of today's world (the global economy). Each of these components of economic theory and practice requires more intensive analysis, with regard to the scope of this article, however, is possible only to outline some guidelines. One of the key concepts in this context becomes a question of formulating a **new paradigm of economic science**.

Parochial notion of a **paradigm shift** in the theory of science appeared already 50 years ago, was brought by **scientific revolution theory** describing the pace of changes in scientific disciplines. The father of this theory of scientific paradigm, T. S. Kuhn (2012), understands it as a summary of the basic hypotheses, assumptions and ideas of a group of scientists, which is closely linked to methodological rules solutions, intuitive evaluation examining attitudes and problems. This model understands the paradigm shift of science as the central engine of the scientific revolution, defined as the problem of changed approach, which is based on the anomalies that contradict existing and fixed way of understanding phenomena and their explanations.

New questions of theory and practice at some point of the marginal accumulation require new ways of asking questions guided by the discipline and new answers to these questions. Transforming scientific paradigm takes the form of so-called scientific revolutions in the period up to when the existing paradigm had been exhausted

and no more adapted to the search for answers to these questions addressing some anomalies both in terms of theory and practice. If these anomalies accumulate too much, there is a search for a new paradigm, and after completion of this process, the so-called normal science re-occurs. The new paradigm then wins in competition with others, but they are mutually incomparable, as served so different view of the world that cannot be evaluated on the basis of one another. Adoption of the new paradigm is a revolution in world view, which is due to the fact that a paradigm consists of perception and assumption itself is a kind of platform on the basis of which we perceive the world in some different way.

That concept of a paradigm shift of science is very convenient to characterize the current situation of fumbling in economic theory examining global economic development, but also on the overall economic and political practice. This state has a very negative impact on the character of the entire world economy development. It is possible, therefore, to believe that the search for finding long-term and fundamental solutions to the current global economic crisis will require some form of the scientific revolution, through alteration of paradigm in the theory exploring the world economy, but maybe even the whole economic theory at the level of macro-and micro-economics.

Paradigm shift in exploring the global economy require mainly:

- a change in the approach to the understanding of the aims, purpose and direction of economic activities of human society on a global scale
- a change in the level of abstraction used in the analysis, including the setting of internal and external borders of the exploration object (global economy), its interfaces with other objects and scientific disciplines that examine integration and interdisciplinarity of scientific disciplines and their methods involved in the process of examining
- change categorical apparatus and methodical instrumentation utilized in the analysis of the examined object
- a change in the approach to the interpretation of research results and their application in practice as a general policy on the macro and the micro level.

1. A CHANGE IN THE APPROACH OF ECONOMIC ACTIVITIES OF HUMAN SOCIETY ON A GLOBAL SCALE

The paradigm of classical, neoclassical, but also the (neo - and post-) Keynesian economics sought to create a scientific analysis of economic processes taking place in the world on the basis of certain fiction based on certain assumptions. Namely, that the management

of people is based on the so-called human nature, preference and selfish interests of the individual, which lead to the overall benefit of society. This model does not take into account a number of structural as well as social and human factors, and ambitiously enough based on the assumption that human decisions are not exclusively guided by perfect rationality, which maintain the behavior of markets with perfect competition. The reliability of this as well as other economic models would be irrelevant for the general public, if these theories recipes remain subject only to academic discussions.

Unfortunately, however, such models of neoclassical or monetarist school of economics and their recommendations had a major influence on the governments. These models were helping them to shape the character of the coming era of globalization characterized by febrile free enterprise promotion, free market liberalization, series of privatization, which in the eighties and 90s of 20th century became the main focus of international economic policy and its liberalization. These ideas contained in the so-called Washington Consensus from the turn of the 90s years, formed the classical form of globalization policies of the International Monetary Fund and the World Bank, however were the result of the deepening divide between rich and poor countries. Among other things, today so much criticized greed and selfishness of speculative banking sector is a typical product of the ideological school and basically fundamental methodological assumption of the neoliberal model.

Discredited economic theories are permanently coming back. Australian economist John Quiggin argues that some of these ideas - as a great moderate economic cycles (B. Bernanke), total privatization (M. Friedman), perfectly rational markets, models of „dynamic stochastic general equilibrium“ , business subsidizing policy providing huge state subsidies to rich layers in accordance with the concept of „privatization of profits and socialization of losses“ (or password „too big to fail“) - which nearly destroyed the world economy during the crisis are trying to re-return to life. In order to achieve the final victory of the „zombie economy“ they destroy the world by spreading the five safest principles of „market liberalism.“ (John Quiggin, 2010). As Nobelist J. Stiglitz reminds, the world economy has seen approximately hundred financial crises in the past three decades as liberalisation became dominant feature of economic policy. Still the leading economists were not able to take lessons of it. One of this crucial lesson should be , as Stiglitz says, that markets are not stable, efficient , or self-correcting and “we are beginning to clearly identify the really big market failures, the big macroeconomic externalities, and the best policy interventions for achieving high growth, greater stability and a better distribution of income....we must constantly remind ourselves that markets on their own are not going to solve these problems,

and neither will a single intervention like short-term interest rates. Those facts have been proven time and again over the last century and a half” (Stiglitz, 2013).

Basic current paradigms of economic theory is based on certain fundamental cornerstones that make their way its axiomatic basis of assumptions i.e. axioms which are not to be discussed. One of the key components **of traditional paradigms of economic science is a focus on economic growth.** Preference and absolute concentration of economic theory and policy prioritizing economic growth is part of an ideology that has enjoyed in the mid 20th century enormous prosperity, its slogan „Without growth, there is nothing“ quite clearly presenting this approach.

Starting assumption contained in the axiom of economic growth in the current economic science is so strong that it distorts all the surrounding and related phenomena. Derrick Jensen (marked in the year 2008 by Utne Reader magazine as one of the top 50 visionaries of the world) says: „In order to maintain our standard of living, we have to lie to one another, and especially ourselves. These lies are necessary because without them many deplorable acts were not possible..“

The pure focus on economic growth is one of these deformations, because thinking about the context of economic growth in the broadest context, the changed view of the world and its economy. Just imagine that a whole generation of economists and politicians has been brought up in the belief of the need for unlimited economic growth, and that only growth stimulated by technology and free market will solve all the problems of the world. They suddenly found themselves in a fundamentally different situation that occurs right now in a time of deep structural crisis and requires a different approach to a search of solution. With great probability they will not be able to find a solution outside the classical axiom and beyond area given by it. It is likely that they will prefer models and arguments based on the need to return to growth, and reject evidence and models that do not conform to this paradigm. And in such a manner an idol of economic growth continues to live on in both the theory and practice of economic policy. (Herman E. Daly, 1996)

The approach to problem solving based on the idea that all current and future problems of the globalized world economy will be able to be overcome only by greater economic growth and further liberalization is naive. The current global economic system is based on continuous growth in production and consumption. Currently we produce more than ever before, the current issue is to what extent this growth benefits to the real prosperity and social development of human society on a global scale.

Ever-increasing production requires fewer people; people with low but also with high qualifications on the labor market are not only able to find adequate position, but even any. Unemployment is rising and will continue to rise, or stop at too high a level. Growth is idol that depreciates people, destroying the environment, destroys social and ethnic structures, the original global flora and fauna, bringing it all as a sacrifice on its altar. Growth is driven forward by increasing production, which in terms of marketing philosophy encourages growth of (often unnecessary and even harmful) consumption. But we produce and consume, and further more, even though we know that we are prisoners of an expanding spiral like cancer, spreading in all areas of life.

Another traditional part of the economic orthodoxy and its paradigm was focused on ignoring nature and the environment. Because for economists professing traditional paradigms of economic theory is land and natural resources, only one of many forms of capital (or factors of production) that are in the context of this paradigm easily replaceable and are not necessary or limiting factors. At a time when the land and other natural resources were not scarce, environmental impacts of this concept were not immediately evident and were not obvious. However, in the global economy, which is far greater and with exponentially higher level of interdependence of its subjects than it was under Smith's time, ignoring the impact of economic activities on natural resources and the environment as its integral part of has devastating effects. A significant part of the classical economists publicly manifests its indifference towards nature with statements as; „if it is very easy to substitute other factors for natural resources, then there is no problem in principle. World may happily do without natural resources, so their depletion will make the event, but not a disaster“

Prioritization of financial flows in the economic theoretical analysis is typical feature of the classical paradigm of one part of the current economic science. The practical consequences are very sad. Concentrating on the dominance of the financial sector over the real economy is one of the factors of a distorted approach to examining the existing global economy. Reproduction process on a global scale is not primarily the flow of money, but of production, consumption and exchange of real achievements of human labor, which finances only mediate, but should not obey it (as is in fact happening now). The range of financial and capital transfers today as a result of this way of thinking determines the development of all actors of the world economy, raises crisis situations that are no longer solvable by classical instruments. This is one of the real (not at all academic) results of the traditional paradigm of domination of economic science.

That idea of a free substitutability of natural production factors markedly symbolizes neoclassical thinking of the

old style. In certain contexts, today's crisis situation in a globalized world economy, is not able to find alternatives outside its development framework aimed restoring growth, debt crisis solution by providing new loans, alarming demographic factors developments, impending peak oil, growing social inequality, etc. exactly characterise the situation where is the time and place for the scientific revolution by T. S. Kuhn.

The new paradigm is waiting for its chance. That paradigm, which in addition to cash flow takes into account also the natural flow, the paradigm that tracks environmental and social impacts of the current model of development of the global economy. Paradigm, which requires taking into account the limits to growth and more complex ways to measure social progress. It is possible that, in order to promote the paradigm of such a major dimension we will have to witness a global economic collapse. It is even possible that the precursor of this collapse is knocking through all these crisis situations, with which in recent years encountered at ever shorter intervals. It seems that, "scarecrow of (at least scientific) revolution" is again bypassing Europe (and maybe this time not only her, but the „old world“).

2. A CHANGE IN THE LEVEL OF ABSTRACTION USED IN THE ANALYSIS

Changing the paradigm of economic theory in the context of the ongoing process of globalization in today's world economy is linked with one of the key methodological procedures conducted every discipline, namely the change in the level of abstraction used in its analysis. Access to the level and depth of abstraction as a methodological tool is what distinguishes classical (classical as well as Keynesian) economic theory from the newly formed (more newly promoting) theory. Traditional and new economic theory uses the abstraction process as an instrument of cognition, but differs in the scope and depth.

The process of abstraction in general lies in the fact that there are many acts of analytical thinking acts processing real sensorial material in which some of the characters, properties, and relationships of the subject, which are understood in the context of the studied as irrelevant are not taken into account. These are the ones that are considered during the examination as immutable. Other characters, properties, and relationships are in turn identified as essential, thus having significant impact in relation to the evolving nature of the characters. Abstraction is thus a logical method, which essentially consists in the fact that some features of the object ignored not taking into account their interaction with the subject of research and the research process presents them as static,. The essence of the use of abstraction in economic theoretical disciplines therefore lies in the determination of what is of significant

and what is of insignificant character, i.e., what we do not take into account when examining, and what is relevant to consider the properties of the object of analysis.

The old paradigms of economic theory identified for exploring the world economy number of elements as a trivial which now in a new context become great topicality. They were already mentioned natural resources, the environment, social and political structures, geography and time-spatial framework of economic activity, etc. These elements were used in the analysis of the global economy as constant, and thus considered as unimportant. In the context of new contexts highlighted by globalization and their real manifestations and consequences, however, priorities change and they just take a high degree of relevance and must be incorporated in the framework of the theoretical and methodological frame of global economic theory as supremely relevant.

The level of abstraction as a basic methodological category relates also with the question of the perception of external and internal borders of the exploration subject. In fact, the definition of the boundaries states which of the global economy environment elements we include into the analysis as significant (and therefore investigate their links to the individual elements of the structure of the world economy and consider them as dynamic) i.e., which are developing in interaction with the subject of investigation. Those that remain outside the boundaries of exploration on the contrary, are taken as irrelevant and from the point of view of theoretical construction as constant.

Specific feature of subject of study, i.e. the global economy is that it has a significantly global character, thus the interaction between it and its environment are very active (for example, the relationship of politics and economics, geographic and spatial dimensions, the natural sciences - mainly, climatology and ecology in a broad sense, etc). The new directions to explore the world economy are their gradual integration and thus increasing interdisciplinary of research.

The methodological problem of the theory of the global economy at the moment so becomes the relationship between chosen level of abstraction and the principle of the integrity of research (holistic approach). This principle emphasizes the interdependence between economic development and its dependence to other scientific disciplines; „Contemporary science requires to solve its tasks consistently interoperability and mutual understanding of different specialists, which places new demands on the communication processes that are not only communications between differently oriented specialists, but also between specialists on the one hand and citizens on the other „(Tondl, 2010).

Mentioned holistic approach, still with us and most developed in medicine, is also known under the term **holism**.

Its content is investigating phenomena in the context of the whole organism, which is contrary to the partial approach (reductionism) of specialists. Holism is emerging as a new principle in the social sciences since the second half of the 20th century and process of globalization is increasingly promoting the necessity of its application as key methodological principles to explore global phenomena in the world economy. Often cited in this context, as an example, is the effect of butterfly wings in the Amazonia, which can cause a hurricane over the Atlantic Ocean. The interconnectedness of economic phenomena in the world is particularly obvious in times of cataclysmic developments with global implications for social development across the globe.

Holism and abstraction are not in the case of exploring the world economy, in contrast (as it might seem at first glance). Rather, it is about finding a level of abstraction at which we are still able to adhere to the principle holistic view of global phenomena on a global level.

Application of holism led to the development of a systematic approach and its derived offshoots as there are the chaos theory and theory of complexity because complex systems behave in such a way that this behavior cannot be deduced from the properties of the elements themselves and appears to be fundamentally newly „emerging“. It seems, therefore, that the principle of holistic exploration of contemporary globalized and interdependent world economy reflects reality very accurately, both in terms of interconnection of phenomena across the planet, and in terms of finding ways and models of solution to their problems.

3. CHANGE OF CATEGORICAL APPARATUS AND METHODICAL INSTRUMENTATION

When considering the change of the economic theory paradigm in connection with the examination of the globalizing world economy, and in this context, we correct level of abstraction used in the analysis, we must necessarily accept a change of methodological apparatus and instruments used for the analysis of the investigated object. But this problem is again very large and cannot be solved by simple definition. However, to show that in this area there are attempts to apply new tools better reflect the needs of the new approach associated with the change of paradigm.

In simple terms, this issue is reflected in the category of basic indicators of economic and social development. The current focus on the theory and practice of economic growth is an anachronism, like equating economic growth with development, progress, growth, prosperity or even human happiness. Increasingly, theorists, politicians, and practitioners agreed that the key indicator of

economic growth - GDP and its growth rate are no more adequate to present needs analysis.

Gross Domestic Product (GDP) represents an economic value created in the economy for the past period (usually a year). It can be interpreted as the value of goods and services of domestic origin intended for final use. This is why (especially per capita) it is used as a main indicator of material living standards. Gross domestic product is the official index determining prosperity. However, GDP measures only the activity and, in fact, in contrast to the deep-rooted notions of the public and many politicians do not measure or prosperity or welfare. GDP is not a qualitative indicator, but only a measure of activity regardless of whether it is good or harmful. It ignores the fact that growth is often achieved at the cost of undermining the social and environmental stability. Such analyses help confirm the suspicion that economic progress, as reported and measured by GDP, is itself absorbed by the requirements that it creates. Herman Daly, who has studied this area, came to the conclusion: „Progress reported by conventional national accounts ... is a common myth that evaporates when replaced by an indicator measuring the real prosperity.“ (H. Daly, 1996).

The question, therefore, is which new tools can thus documenting the different attributes of the current dynamics of the globalized world economy, which ones would better suit the new paradigm for development?

First of all, the answer is clear that the efforts of the alternative measure welfare and growth are not so new. In the late sixties, many economists began to question too much emphasis devoted to various government and

research agencies focused on a limited approach to the measurement of economic welfare based on the narrow basis of GDP. This was the time when the first adverse effects of uncontrolled growth on the environment appeared and the search of wider gauge of welfare that would not be solely based on the GDP data began. Even then W. Nordhaus and J. Tobin (1972) from Yale University proposed to developed broader indicator of progress than GDP, which they called „The level of economic welfare“ (MEW - Measure of Economic Welfare). Although the indicator is based on the concept of GDP, it was supplemented by some additional aspects (leisure, unpaid work).

They found that the undisputed tracking of GDP growth began to bear less and less benefits. In fact, the standard of living in most developed countries declined. Gradually, this concept has been extended also to environmental damage caused by industrial production and consumption, which reduced the value of the wealth derived from the GDP. Thus a sustainable economic welfare index (Index of Sustainable Economic Welfare - ISEW) emerged, which is considered a precursor of later attempts to create an indicator of sustainable development.

Recently a number of new proposals for comprehensive monitoring indicators and comparing socio-economic development of the world economy, but also of the economic and social development of national economies has been discovered. These include e. g. The Human Development Index (HDI), genuine progress indicator - Genuine Progress Indicator (GPI), Gross domestic happiness, etc.

The Human Development Index (HDI) measures the quality of human life. HDI is calculated on the basis of

Figure 1: Measure of economic welfare (MEW)

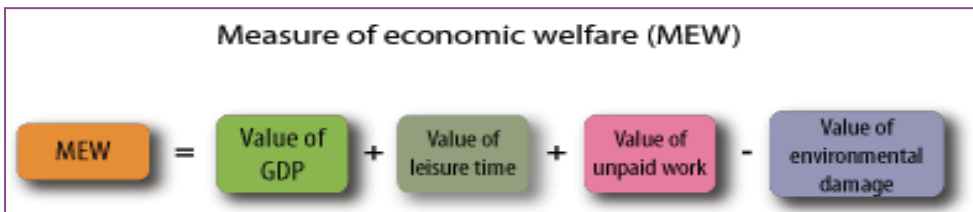

Figure 2: Index of sustainable economic welfare (ISEW)

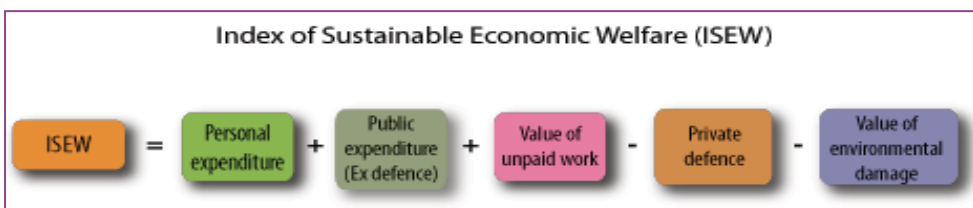

Table 1: Comparison of countries according to the following alternative indicators

Global Projection of Subjective Well-being		Score (2006)	Happy Planet Index 2009 Ranking		Score	World Database of Happiness 2000-2010		Score
1	Denmark	273	1	Costa Rica	76.12	1	Costa Rica	8.5
2	Switzerland	273	2	Dominican Republic	71.78	2	Denmark	8.34
3	Austria	260	3	Jamaica	70.09	3	Puerto Rico	8.32
4	Iceland	260	4	Guatemala	68.37	4	Iceland	8.15
5	Bahamas	257	5	Viet Nam	66.52	5	Switzerland	7.99
6	Finland	257	6	Colombia	66.1	6	Canada	7.97
7	Sweden	257	7	Cuba	65.68	7	Finland	7.9
8	Bhutan	253	8	El Salvador	61.46	8	Mexico	7.87
9	Brunei Darussalam	253	9	Brazil	61.01	9	Norway	7.82
10	Canada	253	10	Honduras	60.99	10	Sweden	7.8

Source: The Global Finance, Google.

three categories of factors: health, education level and material living standards. Custom design HDI has undergone in the past decade a progression, but a bases of its three components have remained unchanged and is published annually in the Human Development Report, issued since 1991, UNDP - United Nations Development Programme.

The Happy Planet Index (HPI). The exciting new indicator that attempts to measure quality of life in relation to the environment is a happy planet index. This is the first index that combines the quality of human life and environmental efficiency. It does not reveal the 'happiest country', but the states located on the top of the list are states that are able to ensure a happy life for their residents with at least damaging nature. It shows that the high consumption of natural resources does not automatically make lucky population and vice versa. (Abdallah, S., J. Michaelson, Shah S., L. Stoll, Marks, N. (2012) The Happy Planet Index: 2012 report. A global index of sustainable well - being, The New Economic Foundation, London, UK).

The Gross Domestic Happiness (GDH) is based on the promotion of sustainable development, preservation and promotion of cultural values, the natural environment and good government. These four pillars are divided into further categories and a total of 72 indicators. In July 2011, adopted by all 193 UN member states unanimously a resolution on the subject, „Happiness: a holistic approach to development“, which was then discussed at the UN headquarters in New York at the UN headquarters in April 2012.

In preparation for this meeting the Prime Minister of the Government of Bhutan (which comes with this initiative, the official state level) published a statement about how his country understands its „national capital“ and leads its accounting. Interesting in the context of the changing paradigm of economic science is a quote from his statement: „The world desperately needs in the era of global

environmental degradation and global cultural destruction at some point in continued decline and collapse of our global economy alternative to the materialistic obsession and consumerism that provoked this devastation. If it will be possible to point out the practical throughput accounting, which operates in relation to the gross national happiness rather than the gross domestic product, and this will determine the future direction and development of a healthy and balanced way, it would be one of the greatest contributions to the world of our small country. „Science has so far really not measured happiness. Perhaps it also suggests that the traditional economic science has nothing in common with this term.

If we use for the comparison of the level of countries alternative indicators different from GDP, the sequence gets a totally different order. It can be evidenced by the comparison of countries according to the following alternative indicators.

In the past decade, the process of finding alternative indicators begins to accelerate, which ultimately indirectly confirms the thesis and the initial hypothesis for the escalation of paradigm shift of economic science in the age of globalization. The issue of comprehensive approach to growth and sustainable development based on assessed for non-economic indicators have been intensively discussed at the UN Rio de Janeiro in 1992, which has had a positive effect promote the concept of sustainable development and to monitor its implementation indicators. The idea of comprehensive approach to the sustainable and balanced growth has been confirmed 20 years later at Rio + conference in 2012. This development was then followed by a number of initiatives at global, regional and national levels, which resulted in the synthetic indicators of social development, which was still in the late 90's used only 2 and at the beginning of the third millennium was already about 30.

This growing interest reflects a combination of objective and social causes. One objective is probably the

growing negative impact of economic growth on the environment in many countries of the global economy in those years. Social order is emerging as another factor in the period, which has replaced post-war dynamic and virtually trouble-free economic development of developed Western countries. This period (basically lasts from the 90s of the 20th century) is characterized by uneven development, frequent financial crises and volatility of economies and markets.

An important new type of index is the **ecological footprint** designed by Wackernagel and Reese (1995). This index belongs to the category of advanced indicators, despite the fact that its results are not expressed in monetary units (which also shows the direction of the above-mentioned change in the paradigm of economic theory). Ecological footprint of defined population (individual, city, state and world) is the total area of ecologically productive land and water area, used exclusively to provide resources and assimilate waste produced by the population, using of common technologies. It is expressed in units of area in hectares, or more precisely, in global hectares.

Current state of the global economy characterized by this indicator shows that mankind is living on debt, not only in financial terms, in the form of indebtedness of most (even most developed) countries but also in relation to nature and the environment

Another group are indicators of the „dashboard“ type, i.e. a set of several indicators, which have both a financial

nature, as well as additional indicators of socioeconomic development. Indicators of this type are numerous and are developed for different institutions (OECD, EC ...), using a multi-criteria approach to the assessment associated with the use of a set of indicators according to the objectives of the analyzes or surveys for which they are intended.

Perhaps the most significant work in the search and recommendation of development indicators has been done in 2008-9 by Commission on the Measurement of economic performance and social progress, led by J. E. Stiglitz of Columbia University (Nobel prize laureate in economics), A. Sen of Harvard University and J. P. Fitoussi from the Institut d'Etudes Politiques de Paris, commission composed of former French President Nicolas Sarkozy (Stiglitz, Sen, Fitoussi, 2009).

The report distinguishes between the concepts of the present prosperity and sustainability assessment, i.e. by whether the existing status can last in the future. The current well-being has to do with economic resources (e.g. income and consumption), as well as non-economic, such as non-economic aspects of the lives of citizens (what they do and what they can do, how they feel and what is the natural environment in which they live). The report monitors whether it is possible to maintain this level of affluence over time and depends on whether preserving the stock of capital (natural, physical, human, social) that the lives of current generations passed on to future generations.

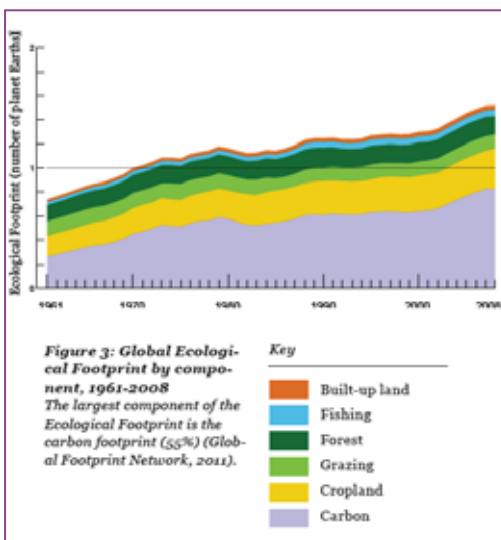
4. A CHANGE IN THE APPROACH TO THE INTERPRETATION OF RESEARCH RESULTS

Changing the paradigm of economic theory necessarily requires as a follow-up to bring a paradigm shift in real life. Not only we will have to change the way of doing business, but will have to change all other aspects of the way of life, culture, socialization and social life. Hope that achieving these changes will be painless and occurs in the near future is probably pretty small. Maybe we have to accept that life on Earth will be for long enough period worse before it gets better.

Change in the approach to the interpretation of research results and their application in practice, overall policy, on both macro and microeconomic level, should create effective instruments transferring the results of a new economic theory to practice national and international economic policy formed on the principle of regulation, and even (in the case of crisis intervention, or other non-standard situations) direct interference in the functioning of the governance structure of the global economy.

Among the major changes that a paradigm shift requires in the interpretation of results of investigations and their

Figure 3: Global Ecological Footprint by component, 1961-2008

Source: The Living Planet Report 2012.

uses it should be necessary to include (it is not a comprehensive approach, only some stress of the author's opinion, the key relationships):

- fundamentally changes between the relationship of politics, economics, ecology and other disciplines;
- resolution of conflict between the need for specialized management and regulation of the global economy and existing (political) tools that are available;
- addressing the crisis of the current political (democratic) system and identifying the mechanisms of elimination its negative manifestations;
- a change in the relationship between the real economy and virtual (financial economy) as it is now;
- inconsistency between the objectives and tools of macroeconomic and microeconomics policies.

Changes between the relationship of politics, economics, ecology and other disciplines

Although from the publishing of limits to growth have passed more than 40 years and world politics deals with various programs for sustainable growth (Rio, Kyoto, Durban, Copenhagen, Rio +, etc..) and some of its components expressing towards achieving a balance of economic and environmental development are gradually implemented in practice, much of the necessary measures remain on paper and most often have a declarative character, comply with the objectives and even their acceptance is not enforceable. It can be said that unless warranted stimulation economic measures for their implementation exist, the required quality of necessary changes to the orientation of the global economy cannot be guaranteed. Some steps have already taken to implemented have even shown as incorrect (vs. bio-fuels and conflict between them, price and availability of food), and real policy is not able to counter the improper, incorrect or unwanted directions.

The tools that are available for implementation of political objectives are not always in line with the opportunities and needs of all countries (without which the problem of the global imbalance of economic and environmental development cannot be solved). Essential measure to prevent that fact that economic growth finally and irreversibly damage the environment and the Earth's natural capital and not cause catastrophic damage will have to be the development and implementation of a new model of global political governance and regulation of the global economy.

It will be a model that will act as the creation of appropriate conditions for achieving desirable social effects of human activities and their balanced, uniform and equitable distribution among all actors of the world economy and on the other hand, prevent further deterioration of the environment and all its components. It seems that

the problem of the New World Order is a question that is on the agenda (albeit against this concept echoed criticism from the right and left of the political spectrum). Of course, the key issue is the social economic aspect of its design and implementation. Perhaps the main issue to distinguish between good and bad models should be the old Latin principle: „Cui bono“.

Resolution of conflict between the need for specialized management and regulation of the global economy and existing (political) tools that are available

One of the key issues in the creation of a new world order, which will guarantee the elimination of conflicts of interest and narrow bands and guarantee the real interests of global society is relationship between skills, political character, the effectiveness of selected tools, balance between conflicting objectives and power interests of national, international and supranational character creation of a new international monetary system, suppression of opportunities to abuse national (international) currency to achieve dominance and strain in the system of international relations. The question is also looking for a way to address the deficit of democratic management and control mechanisms in multinational and international institutions involved in the political management of the global economy.

Addressing the crisis of the current political (democratic) system and identifying the mechanisms of elimination its negative manifestations

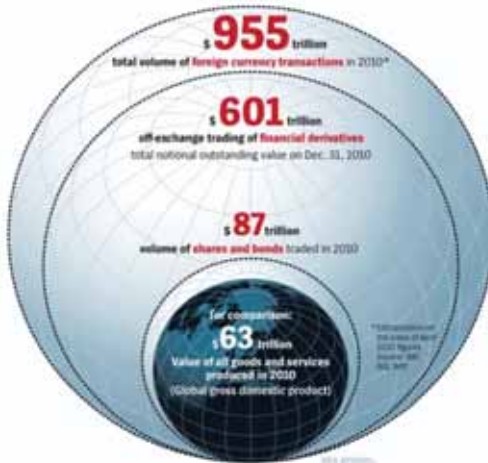
Part of the solution to the issue of a new global economic and political system is also how to overcome the current crisis of democracy, which fully revealed the current financial crisis and the debt crisis in developed countries and the ways of its solution. Systems of political organization of elections where the winner has the option unchecked to manipulate the financial stability of the state, politically corrupt candidates, draining public resources in favor of the ruling elite (including the deflection of these sources of income abroad), and so on, will also have to go through significant changes.

A change in the relationship between the real economy and virtual (financial economy) as it is now

This is related to settlement of the relationship between the virtual and the real economy on a global scale, limiting the dominance of world finance and financial markets over the economy, the return of their regulation and de-monopolisation. The domination of financial markets in a globalizing world economy, their high volatility and mobility, while helping to maintain the profitability of the

financial sector at the expense of the productive part of her crookedness raises serious distortions in the real economy, its disproportionate development. Figure 4 documents how big this disproportionality is:

Figure 4: Mutual comparison between size of real economy and volumes of financial economy

Source: Der Spiegel.

Inconsistency between the objectives and tools of macroeconomic and microeconomic policies

One of the contradictions of the global economy today, which is a significant contributor to the current depth and length of the world economy crisis is a contradiction between the objectives and interests of macroeconomic policy (usually the optimization of the relationship between employment, economic development, balance and inflation) and microeconomic policies of businesses (especially transnational corporations). These are motivated by the competitive domestic and global markets for short-term profit maximization by reducing costs (especially labor with a negative impact on employment), encouraging inequality and imbalances of the entire global economic system.

Creating a system where it will be possible to experience the dynamic transformation of economic and social structures at the micro and macro levels while minimizing inconsistencies and imbalances is probably one of the most important challenges for the new economic science built on new paradigms reflecting current conditions of globalization of the world economy.

doc. Ing. Lubomír Cívín, CSc., MBA
Banking College / College of Banking, Prague
lcivin@bivs.cz

SOURCES

- [1] ABDALLAH, S., MICHAELSON, J., SHAH S., STOLL, L., MARKS, N. (2012) The Happy Planet Index: 2012 report. A global index of sustainable well-being, The new economic foundation, London, UK. ISBN 9778-1-908506-17-7.
- [2] Big foot - The ecological footprint of nations, The Economist, May 16th 2012.
- [3] DALY, H. E. (1996) Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development, Beacon Press, Boston. ISBN 978-0-8070-4709-5.
- [4] Global Footprint Network, 2012. The National Footprint Accounts, 2011 edition. Global Footprint Network, Oakland, CA, USA.
- [5] JACKSON, T. (2009) Prosperity Without Growth: Economics for a Finite Planet, Earthscan, London, ISBN 978-1-84407-894-3.
- [6] QUIGGIN, J. (2010) : Zombie Economics, How Dead Ideas Still Walk Among Us, Princeton University Press, Princeton, N.J. ISBN 978-0- 6911- 4582-2.
- [7] KUHN, THOMAS S. (2012) The Structure of Scientific Revolutions. 50th anniversary. (4th ed.). University of Chicago Press. ISBN 978-0-8-226-45811-3.
- [8] Living Planet Report 2012. WWF International, Gland, Switzerland. May 2012.
- [9] NORDHAUS, W. D. AND TOBIN, J. (1972) Is Growth Obsolete? Economic Growth, National Bureau of Economic Research, no. 96, New York.
- [10] POTUČEK, M. (2012) K metodologii sociálního prognózování. (Remarks to the social prognostic methodology in Czech language) in: Ergo. 2012, nr.1, pp. 18-23. ISSN 1802-2006.
- [11] STIGLITZ, J., SEN A. AND FITOUSSI, J. P. (2010) Mismeasuring our lives: why GDP doesn't add up / the report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress, New Press, New York, N.Y. ISBN 978-1-59558-519-6.
- [12] STIGLITZ, J. (2013) The lessons of the North Atlantic crisis for economic theory and policy. VOX ,Research-based policy analysisi and commentary from leading economists. Acces through <http://www.voxeu.org/article/lessons-north-atlantic-crisis-economic-theory-and-policy>.
- [13] Trade and Geography – Economies of Scale, Differentiated Products and Transport Costs (2008), Scientific background on the Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel 2008, Royal Swedish Academy, Stockholm.
- [14] WACKERNAGEL, M., REES, W. (1998) Our Ecological footprint: Reducing Human Impact on the Earth. New Society Publishers, Gabriola Island, BC. Canada ISBN 1-55092-250-5.
- [15] Where is the Wealth of Nations? Measuring Capital for the XXI Century. (2006), International Bank for Reconstruction and Development /The World Bank. ISBN 978-0-8213-6354-6.

ÚSTAVNO - PRÁVNE USPORIADANIE UHORSKA PODĽA JOZEFA HLOŽANSKÉHO

JOZEF HLOŽANSKÝ'S CONSTITUTIONAL CONCEPT OF HUNGARY

Róbert Jáger

ABSTRAKT

Článok popisuje štátprávne názory Jozefa Hložanského, ktoré tento postupne publikoval v časopise Biele Uhorsko. Základom jeho koncepcie Bieleho Uhorska (Biele Uhorsko sa v jeho koncepcii teritoriálne prekrývalo s územím dnešného Slovenska) bola štátprávna kontinuita Uhorského kráľovstva na existenciu Veľkomoravskej ríše. Hložanský navrhol nové štátprávne usporiadanie Uhorského kráľovstva s autonómnym postavením jednej z jeho častí – Bieleho Uhorska s vlastnými správnymi orgánmi.

Kľúčové slová:

Uhorské kráľovstvo, Slovensko, Biele Uhorsko, Jozef Hložanský, Slováci v Uhorskom kráľovstve, autonómia Slovenska

ABSTRACT

This article describes the constitutional views of Jozef Hložanský who gradually published them in the journal White Kingdom of Hungary. The basis of the concept of White Kingdom of Hungary (White Kingdom of Hungary in his concept territorially coincided with the territory of today's Slovakia) was constitutional continuity of the Hungarian Kingdom to the existence of the Great Moravian Empire. Hložanský proposed new constitutional arrangement of the Kingdom of Hungary with autonomous status of one of its parts - of White Kingdom of Hungary with its own administrative authorities.

Keywords:

Hungarian Kingdom, Slovakia, White Kingdom of Hungary¹, Josef Hložanský, Slovaks in the Hungarian Kingdom, Slovak autonomy

1) Original Slovak term of White kingdom of Hungary is „Biele Uhorsko“. We can translate this term as White Hungary, but we prefer to use “White kingdom of Hungary” to differentiate existence of Hungarian kingdom which existed until 1918 and Hungarian state after 1918. As a synonym of term White Kingdom of Hungary Hložanský used later term “Bielouhorská provincia” (White Hungarian Province).

In the first half of the 19th century in many European countries emerge efforts of nations to their own emancipation. It was also very similar in the Kingdom of Hungary, in which took place a revolution in 1848. This revolution had character of civil war. It was on one side a civil war in which the Hungarians fought for their emancipation against the Austrian part of the monarchy. On the other hand, it was a fight of non Hungarian ethnicity of the Kingdom of Hungary for their own empowerment (or for the improvement of a position of their nation within the multinational Kingdom of Hungary) against the "majority"² of Hungarian nation. The revolution was suppressed. However, developments in the second half of the 19th century brought dual development for the nations of Kingdom of Hungary. On the one hand, the Hungarian nation gains after 1867 considerable autonomy within Austro-Hungarian monarchy, on the other hand, the Slovak nation begins to experience the strongest national oppression in its history.

Therefore in Saint Martin begins to form a group of nationally conscious Slovak intelligence between sixtieth to seventieth of the 19th century asking for improvement of the situation of the Slovak nation. Its members are referred to as *Nová škola slovenská* (New Slovak School). Its leading figures were Ján Francisci, Štefan Marko Daxner, Jozef Miloslav Hurban. New Slovak School was politically focused on Vienna. In practice, this meant that they have chosen representatives of governmental authority in Vienna as an addressee of their requirements, from whom they expected to enforce the requirements towards the government of the Kingdom of Hungary.

The basic ideas of the program are included in Memorandum Národa slovenského (Memorandum of the Slovak Nation)³. Memorandum of the Slovak Nation contains fundamentally important, but also less significant measures. The most important thing was that Memorandum of the Slovak Nation requested establishment of a certain form of exclusivity of Slovak territory into a form

of Hornouhorské slovenské okolie (Upper-Hungarian Slovak Region). However, there was no indication of the secession of Slovakia from the Hungarian Kingdom. It was more of a hint to form school and cultural autonomy. Nevertheless, the Hungarian parliament rejected Memorandum of the Slovak nation.

In addition to representatives of the New Slovak School in the second half of the 19th century actively fought for improvement of the position the Slovak nation in the Kingdom of Hungary also some less known representatives of national life. These include the controversial historian and linguist Jozef Hložanský whose constitutional views were forgotten over the time. In the following part of this article we will discuss his views on the constitutional arrangement in the Kingdom of Hungary, which he proposed, and they certainly are not - given the time they were presented-uninteresting⁴.

Jozef Hložanský was born in 1839 in (current Slovak village) Svederník and died in 1876 in the Russian city Tula. Jozef, who was originally a member of the Jesuit order, and later a secular priest, a professor of classical languages, was identified in 1870 by Ján Nepomuk Bobula, a leader of the New Slovak School, as a member of the *Nová škola* (New School). New Slovak School did not adopt national-territorial autonomy for the Slovaks as a basic program objective, but only emphasized the general principle of national federalism in The Kingdom of Hungary. Memorandum of the Slovak Nation requirement of Upper-Hungarian Slovak Region was even considered as an obstacle to solve the Slovak issues within Hungarian statehood. The leaders of the New School saw the basic tool for the realization of the rights of Slovaks in the settlement with the Hungarian government.

However, it is known that the majority of New School representatives did not identify with Hložanský opinions. Jozef Hložanský published in journal called *Pešťbudin-*

2) Hungarians were never majority nation in the Hungarian Kingdom. In the course of historical development accounted for about 30-40% of the total population of Hungary. The rest were members of the non-Hungarian (non-Magyar) peoples of Hungary.

3) See closer for example: MACHO, P. *Od Bieleho Uhorska k samostatnému Slovensku. Zabudnutý historik Jozef Hložanský* (From White Kingdom of Hungary to independent Slovakia. Jozef Hložanský – forgotten historian). In: *Historická revue*, 1997, Volume 8, no. 7, (pp. 18-19). MARSINA, R. *Historické názory Jozefa Hložníka-Hložanského*. In: *Historický časopis*, 1981, Volume 29, no. 1, (pp. 91–102). MARSINA, R. *Historik Jozef Hložník-Hložanský (1836 - 1876)* (Historian Jozef Hložník-Hložanský/1836 – 1876/). In: *Historický zborník*. 2001, Volume 11, no. 1, (pp.185-187). MOSNÝ, P. - HUBENÁK, L. *Dejiny štátu a práva na Slovensku* (History of State and Law in Slovakia). Košice, 2005. MOSNÝ, P. - LACLAVÍKOVÁ, M. *Dejiny štátu a práva na území Slovenska I. od najstarších čias po rok 1848* (History of state and law on the territory of Slovakia I - from ancient times till 1848). Šamorín, 2010. MOSNÝ, P., LACLAVÍKOVÁ, M. *History of state and law on the territory of Slovakia I (from ancient times till 1848)*. Plzeň, 2009. KOVÁČ, D. et al. *Kronika Slovenska 1 – od najstarších čias do konca 19.storočia* (Chronicle of Slovakia 1 – from the earliest times to the end of the 19th century). Bratislava, 1998. KOVÁČ, D. *Dejiny Slovenska* (History of Slovakia). Prague, 1998. ŠVECOVÁ, A. - GÁBRIŠ, T. *Dejiny štátu, správy a súdnictva na Slovensku* (History of state, administration and judiciary in Slovakia), Plzeň, 2009. GÁBRIŠ, T. *Snahy o kodifikáciu uhorského všeobecného súkromného práva v rokoch 1848–1918* (Attempts to codify the Hungarian general private law in the years 1848-1918). In: *Stát a právo v letech 1848–1918 ve středoevropském kontextu*. Bratislava, 2007.

4) MACHO, P. *Od Bieleho Uhorska k samostatnému Slovensku. Zabudnutý historik Jozef Hložanský* (From White Kingdom of Hungary to independent Slovakia. Jozef Hložanský – forgotten historian). In: *Historická revue*, 1997, Volume 8, No. 7, (pp. 18-19). MARSINA, R. *Historické názory Jozefa Hložníka-Hložanského*. In: *Historický časopis*, 1981, Volume 29, No. 1, (pp. 91–102). MARSINA, R. *Historik Jozef Hložník-Hložanský (1836 - 1876)* (Historian Jozef Hložník-Hložanský/1836 – 1876/). In: *Historický zborník*. 2001, Volume 11, No. 1, (pp.185-187).

ske vedomosti ("Pestbuda News")⁵, the main bulletin of creators of memorandum, series of his articles on history of the Slovak nation. He defended in these studies the memorandum inquiry of Slovenské okolie (Slovak Region)⁶ based on historical – legal arguments. In his opinion the concept of the Slovak Region was based on the historical division of Kingdom of Hungary, where the kingdom should be divided into autonomous territorial units of Croatia, Transylvania, Transdanubia and White Kingdom of Hungary itself, now the territory of today's Slovakia.

It has been alleged that the sources on which Hložanský had based his historical studies were approached arbitrarily. Furthermore, all his theory was relied on the Chronicle of the notary Anonymus called *Gesta Hungarorum* from the 11th century which has even then rejected as untrustworthy source by Slovak historians. Since Hložanský's theory of historical division of Kingdom of Hungary to individual provinces has been questioned, the further issue of this series of articles in *Pestbuda News* was stopped. Therefore Hložanský began to publish in 1868 his own periodical magazine called *Biele Uhorsko* (White Kingdom of Hungary).

There were published at least six sixteen pages long issues. The exact number of issues that have been published are not known because initially the magazine was printed in the Budapest printer Horňanský and Tréger, but from the third issues it was in town Revúca in *Vydavateľský spolok* (Publishing Society). The magazine was published very irregularly, and his individual issues contained Hložanský's articles and his historical studies. The first issue was dated on 15th December 1868, the second on 30th January 1869, the third on 28th February 1869, we do not know the exact date of the fourth issue, only the year 1869, and the fifth issue was published 1871, the sixth is from the year 1872.

The author has the ability to captivate the reader. Hložanský's historical studies, mostly dealing with the histo-

ry of the decline of Great Moravia in the 10th century, in which he writes about Hungarians in quite abusive way, are also read today with very big interest. Another aspect of these studies is their real historical value.

As mentioned before, Hložanský continued to rely mainly on *Chronicle of the notary Anonymus (Gesta Hungarorum)*, which calls into question the scientific value of his work and his free access to the *Chronicle of Anonymus* can prove anything. The author describes the ancient Hungarians who came to the territory of Pannonia as follows: "*Hungarians are people of blunt reason and incapable of the initiative itself*" or "...in year 899 *Turkish Hungarians were nomads, not having the capability to create any praedium which they had found in the form of the Great Moravian Union on white Danube ...did not have princes, but 'chiefs', and had no idea of meaning of movable and immovable assets, they were only shepherds*". The author cites the old historians, describing the Hungarians as "...simple, plain, poorly mentally gifted, nomadic and shepherd nation. These people have only two enemies: *Pecheenegs and hunger*."⁷

Hložanský as the author really overestimated his scholastic assumptions. He said in the very first issue of *White Kingdom of Hungary* about his work: „I am convinced that we will sooner get the full consent with our work from members of Vienna Academy and in Paris than from many of our natives.“ However this recognition came relatively early: When his concept of *White Kingdom of Hungary* has entered the real contours Štefan Daxner said: „I am pleased to say that while comparing program of *White Kingdom of Hungary* with *Saint - Martin Memorandum* (:*Memorandum of the Slovak Nation*) I observed the identity of the main points, and in addition, when it comes to a design and implementation of these principles, (I observed) a significant progress.“⁸

Part of Hložanský's studies, which are very interesting however due to his professorship in classical languages cannot be quite called into question, are the linguistic

5) Pestbuda - old name of current city Budapest.

6) Term "Slovenské okolie" we can translate as "Slovak Surroundings", but because the correct legal significance rather use the term "Slovak Region".

7) HLOŽANSKÝ, J. Rozhľad po histórii kráľovstva uhorského od roku 890 do roku 1300 (The scope of the history of the Kingdom of Hungary from the year 890 to the year 1300). In: *White Kingdom of Hungary*. 1869, No. 4, Volume I. p.36,37,41 („*Maďari ako ľud tupého rozumu a nespôsobilý ku samotnej iniciatíve*" or: "*Tureckí Maďari r.899 boli kočujúcim ľudom, nemajúcim nijakej spôsobilosti k utvoreniu takej državy, akú naši vo forme veľkomoravského zväzu na bielom Dunaji...nemali kniežatá, ale vajdov, a nemali ani potuchy o hnutelnom a nehnuteľnom majetku, oni boli len pastierskym ľudom...*" "...jednoduchý, prostý, duševne veľmi slabó obdareným, kočujúcim pastierskym národom. Tento ľud mal len dvoch nepriateľov: *Pečenehov, a hlad...*") See closer MACHO, P. Od Bieleho Uhorska k samostatnému Slovensku. Zabudnutý historik Jozef Hložanský (From *White Kingdom of Hungary* to independent Slovakia. Jozef Hložanský – forgotten historian). In: *Historická revue*, 1997, Volume 8, No. 7, (pp. 18-19). MARSINA, R. Historické názory Jozefa Hložníka-Hložanského. In: *Historický časopis*, 1981, Volume 29, No. 1, (pp. 91–102). MARSINA, R. Historik Jozef Hložník-Hložanský (1836-1876) (Historian Jozef Hložník-Hložanský/1836–1876). In: *Historický zborník*. 2001, Volume 11, No. 1, (pp. 185-187).

8) HLOŽANSKÝ, J. K našim priateľom (To our friends). In: *White Kingdom of Hungary*. No. 2, 1869, No. 3, Volume I. p. 32. („*Nepochybujem ani najmenej, že skôr sa nám dostane plného súhlasu s našimi prácami od členov viedenskej akadémie a v Paríži, než od mnohých našich roďakov.*" "...*S radostou konštatujem, že porovnávajú Program Bielouhorska s Memorandom Svätó – Martinským konštatujem identitu v hlavných bodoch, a okrem toho, čo sa prevedenia a uskutočnenia zásad týchto týka, (konštatujem) značný pokrok*").

accounts on the origin and development of certain terms, such as "Moravia", "Kingdom of Hungary", "Ugrian" "Hungarian" etc. According of Hložanský "The name Ugrian is Slovak origin, the name Ugrian is quite unknown in Hungarian language. This term does not indicate nationality, but the geographical location of the area (the Greek writers named them Turkish or Chuns, but never Ugrians) ... the name Hungarian is the common name of breed (origin) of the Central Asian steppe nations... Accurate the name of Hungarian nation is a Hungarian... The term "Magyarország" (Hungarian name for Hungary) is unreasonable, not having historical or etymological base, and consequently politics plotted on an unreal name "Magyarország" does not and cannot have any future... This term only corresponds to an impossible fantasy politics".⁹

The actual constitutional ideas were published in the third issue of the journal White Kingdom of Hungary. The author historically justifies his ideas mainly by the existence of a prior state formation situated in the territory where he located White Kingdom of Hungary (meaning Great Moravia), as well as his historical continuity. In this respect Hložanský refused the fall of Great Moravia which was conquered by Hungarian tribes, but on the contrary he brings together Mojmir and Árpád dynasty, (this connection had occurred because Mojmir II. let his only daughter to marry Zoltán Árpád, the appanage prince of Hungary¹⁰) The country prevailed in the federal state with three provinces¹¹ that have been linked by only dynastic ties and had an extensive autonomy in a local government. Hložanský sees the beginnings of Pestbuda centralist politics in a period after the death of Mojmir - Arpad dynasty in the thirteenth century. Latest period, from years 1848 to 1867, was marked as a period of "the impious Viennese centralism supplemented with Pestbuda centralism"¹².

Hložanský, as historian dealing with the oldest Slovak or Slavic history, was certainly well aware of the system of the operation of bodies of state administration and

local administration in Great Moravia and Kingdom of Hungary in the early feudal period. During this period, the territory was divided into individual appanages governed by members of the reigning dynasty. He proposed precisely to implement this model in Kingdom of Hungary. Kingdom of Hungary was also supposed to be divided into territorial units, which, however, were not to be called the appanages, but provinces. (The memorandum did not use the term a "province" when referring to a territorial unit; however Upper-Hungarian Region was a district.) Members of ruling dynasty were at the head of the province, as it was in ancient times in Kingdom of Hungary.

Hložanský asked constitutional organization of the Hungarian monarchy to return to the state in which it was in the earliest period of its existence. The principal dogma of his concepts was the replacement of centralism with federal Kingdom of Hungary. He did not ask for separation, but on the contrary, he highlighted many times the need for integrity and political unity of the Hungarian territory. Therefore we can see that Hložanský was for maintaining Kingdom of Hungary, but we also see a significant deviation from pro-Vienna political orientation. He wrote about it in one of his studies, where he argues that "we cannot expect anything from Austria", and he even refers to the articles of other authors assuming a decay of Austria¹³.

Kingdom of Hungary as a federal state¹⁴, also known by the author as "All Hungary", was to be divided - as already mentioned above-into the different geographical units called provinces. Hložanský's concept envisaged the development of these four provinces: Province of Transylvania (author sometimes called the Black Kingdom of Hungary, or Black Hungarian Province, in the newest parts of the journal called the oldest term Dacia)¹⁵ with unspecified capital, Croatian Province with the capital Zagreb, White Hungarian Province (in some issues of the journal called the Upper Hungarian county¹⁶) with its capital in Nitra¹⁷, a Province of Pannonia (also called Transdanubia, or Terra Panoniae¹⁸) with its capital in Belgrade¹⁹ or Nový Sad.

10) HLOŽANSKÝ, J. Rozhľad po histórii kráľovstva uhorského od roku 890 do roku 1300 (The scope of the history of the Kingdom of Hungary from the year 890 to the year 1300). In: White Kingdom of Hungary. No. 4, 1869, Volume I. p. 57.

11) Specifically meant the province of Pannonia, Transylvania, and White Kingdom of Hungary. 12) Specifically meant the province of Pannonia, Transylvania, and White Kingdom of Hungary.

12) HLOŽANSKÝ, J. Naša vnútorná politika (Our domestic policy). In: White Kingdom of Hungary, from 28th February 1869, No. 3, Volume I.

13) HLOŽANSKÝ, J. Naša zahraničná politika (Our Foreign Policy). In: White Kingdom of Hungary, 28th February 1869, No. 3, Volume I. p.30.

14) More about state and the form of government: „We're going nolens volens into panslavistic federalism, in which our dear Hungarian monarchy with a federal basis, and in it will our Upper-Hungarian Region, or region on this side of the Tisza and white Danube, twinkle like a star .. See more: Hložanský, J. Naša zahraničná politika (Our Foreign Policy). In: White Kingdom of Hungary, 28th February 1869, No. 3, Volume I. p. 62.

15) HLOŽANSKÝ, J. Rozhľad po histórii kráľovstva uhorského od roku 890 do roku 1300 (The scope of the history of the Kingdom of Hungary from the year 890 to the year 1300). In: White Kingdom of Hungary No. 2, from 30th January 1869, No. 2, Volume I. p.22, or HLOŽANSKÝ, J. Rozhľad po histórii kráľovstva uhorského od roku 890 do roku 1300 (The scope of the history of Kingdom of Hungary from the year 890 to the year 1300). In: White Kingdom of Hungary no. 5, 1870, No. 5, Volume I. p. 65.

16) HLOŽANSKÝ, J. Slovenská mládež a história kráľovstva uhorského (Slovak youth and the history of the Kingdom of Hungary). In: White Kingdom of Hungary. No. 3, 1869, No. 2, Volume I. p. 61.

17) The reason why Nitra should be the capital of White Hungary see the text below.

When it comes to the territorial allocation of where White Hungarian Province should lie, Hložanský has referred to the historical integrity of "White Hungarian principality" territory. This stretched from Morava to the river Tisza and from the Carpathian Mountains to the Danube River. In comparison with the requirements of the memorandum, which defined territorially Upper-Hungarian Region by exact account of counties²⁰, Hložanský's definition of White Hungary seems too general.

Hložanský therefore did not propose dividing or breaking of Kingdom of Hungary, only the new interior layout. It should remain as a single state. The political unity of the whole Kingdom of Hungary should be ensured by the existence of a ruler based in Pestbuda, also one Ministry and Parliament also located in Pestbuda. The representatives of the Croatian, Pannonian, Transylvanian, and White Hungarian delegation should meet in a joint parliament.

Hložanský was relatively brief when it comes to redivision of matters that should be dealt by joint council and potentially provincial parliaments or provincial councils addressing municipal issues. Joint parliament was to hear the common matters, but provincial council should deal with internal affairs. Specific division, which are the common matters and which are the internal, just depended on the law of Croatian - Hungarian settlement.

One particular "White Hungarian"²¹ or Slovak minister was supposed to be established in Budapest central government, whose main task should have been to represent the Slovak interests. The minister should be a member of the Ministerial Council, should be liable to Budapest Parliament and also to be a mediator between the central ruler, and the provincial government of White Hungarian Province.

As mentioned above, Hložanský requested Nitra²² to become the centre of White Hungarian Province while he had very interesting reasons for that. He argued that the historical integrity of our territory was in 1723 disrupted by the division of Slovakia into two relatively independent units. In today's terms it was western Slovakia with centre in Bratislava²³ and the eastern part of Slovakia with the centre in Košice. To restore the territorial integrity of the Slovak territory Nitra²⁴ has been suggested as the center of the province.

The parliament (or council)²⁵ should have been based in the town Nitra, also called "Nitra Congress" by Hložanský. Its responsibility should have been legislative regulation of all internal political and administrative issues, also schools, church and judicial system. As we have mentioned before, there is one fault which is an inconsistent division of responsibilities between the common council and provincial councils.

The highest executive body of White Hungarian Province should have been the Provincial Government. As it was in Nitra Congress, the Provincial Government should have been established in Nitra. It should have been divided into three sections, the Section of the internal Affairs, the Section for the cult and teaching and the Section of the judiciary. White Hungarian priest²⁶ should be the head of the Provincial Government (the author in his studies just uses this term, but if we want to be terminologically closer to its meaning today, we should use the term prince/ruler). Hložanský suggested that at this position was a member of the reigning royal dynasty²⁷. Hložanský referred to the fact that the rulers of the Mojmir - Arpad²⁸ dynasty lived in Nitra, and also White Hungarian priest should have his head office in this town.

18) HLOŽANSKÝ, J. Rozhľad po histórii kráľovstva uhorského od roku 890 do roku 1300 (The scope of the history of the Kingdom of Hungary from the year 890 to the year 1300). In: White Kingdom of Hungary, No. 2, from 30th January 1869, No. 2, Volume I. p. 22.

19) The author meant today's city Székesfehérvár.

20) A Proposal for privileged charter to establish a special organization of the Upper Hungarian Slovak Region, as published. In: BEŇKO, J., et al. Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I. (Documents of Slovak national identity and statehood I). Bratislava, 1998, p. 349. Upper-Hungarian Slovak Region consists of these existing counties: Trenčín, Turiec, Liptov, Zvolen, then purely Slovak parts of mixed counties of Pressburg, Nitra, Tekov, Hont, Novohrad, Gemer, Spiš, Šariš, Turňa and Abau.

21) In this meaning is „White Hungarian“ means as „Slovak“.

22) The creators of Memorandum however, unlike Hložanský, suggest that the main administrative center of Upper-Hungarian Slovak Region should be town Banská Bystrica, but they do not justify further this choice.

23) The author uses contemporary name "Pressburg."

24) This idea is not mentioned directly in Hložanský's studies, but we can deduce it from the text. Another reason was the fact that the city of Nitra was already the metropolis of White Hungarian Province in the earliest period of our history; the author also labels it as Mojmir - Arpad period.

25) Vienna Memorandum called the legislative body of Upper-Hungarian Slovak Region the Provincial Assembly, and unlike Hložanský's constitutional concepts published in the White Kingdom of Hungary, memorandum contained relatively detailed of what it is within its competence: See closer: § 5 to § 31 A Proposal for privileged charter to establish special organization of Upper-Hungarian Slovak Region, as published in: BEŇKO, J., et al. Documents of Slovak national identity and statehood I, Bratislava, 1998, p. 350.

26) Vienna Memorandum puts in lead of political administration of Upper-Hungarian Slovak Region a Chairperson who would be freely elected by Provincial Assembly. He should have the privileges and honors which had the representatives of the head of state and also should be appointed between the other members of the Upper chamber of the Hungarian Assembly. See more: § 44 A Proposal for privileged to establish special charter organization of Upper-Hungarian Slovak Region, as published in: BEŇKO, J., et al. Documents of Slovak national identity and statehood I, Bratislava, 1998, p. 354.

Hložanský in his studies does not circumvent the army issue. He claimed that the Hungarian army is to protect the freedom of the Hungarian nation, and so it should remain only in Hungarian country (meaning land inhabited by Ugrians, and not in lands occupied by non Ugrians). Slovak territory, the territory of White Hungarian Province should be protected by Slovak regiments, and these should remain fundamentally in White Hungarian Province. The officers of this regiment should be assigned only from the ranks of Slovak intellectuals. The number of Slovak troops should be limited to ten thousand men.

He proposed to address the Church issue by abolition of the archbishop of Eger, Esztergom archbishop should not territorially intervene to White Hungarian Province. Lutheran Church should have been governed by the General Superintendent, based in Nitra.

In the education issue Hložanský proposed to create university, which would be attached to the Polytechnic School in Nitra, while he mentions Transylvanian University, and then emerging University of Zagreb as examples of such a school. Hložanský not considered Pestbuda as a suitable place for the University, but rather as a place to concentrate its business and industry.

Hložanský did not modify symbols to represent the Slovak nation, in comparison to those proposed by his contemporaries. They should be a shield with three hills in the middle of a double cross, and this character should be an integral part of the Slovakian flag consisting of three stripes colored red, white, and blue.

Hložanský addresses the issue of finances only marginally. He however does not say what and how should be funded jointly and what should be the sole responsibility of the individual provinces. He is limited to stating that the Slovak nation has the right to know how its contribution to joint finances is handled with. The reason for that is that Slovak nation is not here for Hungarian praedium, but on the contrary, there is a dependency of the Hunga-

rian praedium to Slovak nation²⁹. Specific budget or at least the distribution of funds Hložanský does not present. Hložanský mentioned very innovative idea in the second series of White Kingdom of Hungary. It was a requirement for the establishment of the National Bank of Slovakia³⁰ whose objective should be separation of the Slovak national capital from capital of other nations living in Kingdom of Hungary, as well as the prevention of the exportation of Slovak capital from White Hungarian Province³¹.

SUMMARY

Hložanský proposed the new arrangement of Kingdom of Hungary, which should remain as a single state. The unity of Kingdom of Hungary should be ensured by the existence of a common ruler, a Ministry and Parliament also located in Pestbuda. The majority of management of public matters, however, should take autonomous territorial units - provinces. The magazine, which Hložanský published, eventually disappeared. This was particularly due to insufficient number of subscribers, but also to his ten month imprisonment. After his release, Hložanský goes to Russia where he also works as professor of classical philology. His contribution to the national liberation movement, no matter how many faults his concept had had, was evaluated positively. It was especially in terms of activating forces to fight for the realization of the right to self-determination of the Slovak nation, especially at the times when the representatives of the Slovak nation had to deal with activities of circles spreading the concept of a unified Hungarian nation (means there are no other nations in Hungary except Hungarians).

JUDr. PhDr. Róbert Jáger, PhD.

K 202 Katedra ekonómie, oceňovania,
spoločenských vied a práva
Bankovní inštitút vysoká škola
zahraničná vysoká škola Banská Bystrica
robert.jager@centrum.sk

27) Hložanský specifically mentions the Duke Rajner. See more: HLOŽANSKÝ, J. Naša zahraničná politika (Our internal politics). In *White Kingdom of Hungary*, dated 28th February 1869, No. 3, Volume I. p. 47.

28) Hložanský specifically appointed Pribina, Svätopluk II, Scibor, Aba, Geys, Koloman, and Thomas as those who lived in Nitra. See more: HLOŽANSKÝ, J. Naša zahraničná politika (Our internal politics): In: *White Kingdom of Hungary*, dated 28th February 1869, No. 3, Volume I. p. 47.

29) HLOŽANSKÝ, J. Naša zahraničná politika (Our internal politics). In: *White kingdom of Hungary*, No.3, dated 28th February 1869, No. 3, Volume I. p. 47.

30) HLOŽANSKÝ, J. Politika národného hospodárstva (Politics of National Economy). In: *White Kingdom of Hungary*, No. 2, from 30th January 1869, No. 3, Volume I. Budapest p.28. Hložanský deals with a problem of capital in his studies also theoretically. In his opinion, the property is dual, movable and immovable. Movable assets, at least according to him - cash money, were called capital. Immovable capital was the whole White Hungarian Province, which is given to us by God. In this context, it is interesting, and that unlike other leaders of his time, he claimed that the national question is inherently bonded with capital. He compared this status to a soul and a body. Therefore, as we cannot separate the soul from the body, we also cannot separate nation from its capital and language. It means that the national question is composed of two main items, one of which is a language and the second is an asset. Language relates to the intellectual part of the nation and assets to the physical.

31) JÁGER, R., GEJDOŠOVÁ, Z. History of public administration of monetary policy in Slovakia. In: *Revue internationale des sciences humaines et naturelles. Fribourg: Sciences, éducation, cultures, traditions*, No. 4/12, 2012. p. 39-40.

BIBLIOGRAPHY

- [1] BEŇKO, J. et al. *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I. (Documents of Slovak national identity and statehood I.)* Bratislava : National literary centre - House of Slovak literature, 1998. p. 514. ISBN 80-88878-43-8.
- [2] BEŇKO, J. et al. *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti II. (Documents of Slovak national identity and statehood II.)* Bratislava : National literary centre - House of Slovak literature, 1998. p. 524. ISBN 80-88878-48-9.
- [3] GÁBRIŠ, T. Návrh obchodnoprávnej úpravy regnikolárnej deputácie in juridicis. In: SCHELLE, Karel – VOJÁČEK, Ladislav (eds.): *Stát a právo v období absolutismu*. Brno: Masarykova univerzita, 2005, (pp. 175-194).
- [4] GÁBRIŠ, T. Obchodné právo v procese unifikácie práva v rokoch 1918-1938 (Commercial law in the process of unification of law in the years 1918-1938). In: *Acta Historico-Juridica Pilsnensia 2006*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2007, (pp. 215-233).
- [5] GÁBRIŠ, T. Snahy o kodifikáciu uhorského všeobecného súkromného práva v rokoch 1848-1918 (Attempts to codify the Hungarian general private law in the years 1848-1918). In: *Stát a právo v letech 1848-1918 ve středoevropském kontextu*. Bratislava: Bratislavská vysoká škola práva, 2007, (pp. 62-76).
- [6] JÁGER, R. GEJDOŠOVÁ, Z. History of public administration of monetary policy in Slovakia. In: *Revue internationale des sciences humaines et naturelles. Fribourg: Sciences, éducation, cultures, traditions, č. 4/12, 2012*, (pp. 39-40). ISSN 2235-2007.
- [7] HLOŽANSKÝ, J. Rozhľad po histórii kráľovstva uhorského od roku 890 do roku 1300 (Scope of the history of the Kingdom of Hungary from the year 890 to the year 1300). In: *White Kingdom of Hungary*. No. 3, 1869, Volume I. Budapest (document available in the University Library in Bratislava sign. Sc.25, 20.C.16).
- [8] HLOŽANSKÝ, J. K našim priateľom (For our friends). In: *White Kingdom of Hungary* No. 2, from 30th January 1869, No. 3, Volume I. Budapest, p.32. (document available in the University Library in Bratislava sign. Sc.25, 20.C.16).
- [9] HLOŽANSKÝ, J. Naša vnútorná politika (Our domestic policy). In: *White Kingdom of Hungary*, from 28th February 1869, No. 3, Volume I. Budapest (document available in the University Library in Bratislava sign. Sc.25, 20.C.16).
- [10] HLOŽANSKÝ, J. Politika národného hospodárstva (Politics of National Economy). In: *White Kingdom of Hungary*, No. 3, from 30th January 1869, Volume I. Budapest p.28. (document available in the University Library in Bratislava sign. Sc.25, 20.C.16).
- [11] HLOŽANSKÝ, J. Slovenská mládež a história kráľovstva uhorského (Slovak youth and the history of the Kingdom of Hungary). In: *White Kingdom of Hungary*, No. 3, 1869, No. 2, Volume I. p.61.
- [12] HLOŽANSKÝ, J. Naša vnejšia politika (Our Foreign Policy). In: *White Kingdom of Hungary*, 28th February 1869, No. 3, Volume I. p. 30. (document available in the University Library in Bratislava sign. Sc.25, 20.C.16).
- [13] KOVÁČ, D. et al. *Kronika Slovenska 1 – od najstarších čias do konca 19. storočia (Chronicle of Slovakia 1 – from the earliest times to the end of the 19th century)*. Bratislava : Fortuna Print and Adox, 1998, p. 616. ISBN 80-7153-174-X.
- [14] KOVÁČ, D. *Dejiny Slovenska (History of Slovakia)*. Prague : Publishing Lidové noviny, 1998, p. 401. ISBN 80-7106-268-5.
- [15] KRŠÁK, P. *Ottov historický atlas Slovensko (Otto's historical atlas of Slovakia)*. Prague : Otto Publishing, 2009, p. 559. ISBN 9788073608347.
- [16] MACHO, P. Od Bieleho Uhorska k samostatnému Slovensku. Zabudnutý historik Jozef Hložanský (From White Kingdom of Hungary to independent Slovakia. Jozef Hložanský – forgotten historian). In: *Historická revue*, 1997, Volume 8, No. 7, (pp. 18-19).
- [17] MARSINA, R. Historické názory Jozefa Hložníka-Hložanského (Historical views Jozefa Hložníka-Hložanského). In: *Historický časopis*, 1981, Volume 29, No. 1, (pp. 91-102).
- [18] MARSINA, R. Historik Jozef Hložník-Hložanský (1836-1876) (Historian Jozef Hložník-Hložanský/1836-1876). In: *Historický zborník*. 2001, Volume 11, No. 1, (pp. 185-187). ISSN 1335-8723.
- [19] MOSNÝ, P., HUBENÁK, L. *Dejiny štátu a práva na Slovenku (History of State and Law in Slovakia)*. Košice : Pavol Jozef Šafárik University in Košice, 2005, p. 362. ISBN 80-7097-600-4.
- [20] MOSNÝ, P. Východiská sociálnej doktríny Slovenskej republiky 1949-1945 (Background The social doctrine of the Slovak Republic 1949-1945). In: *MOSNÝ, P. and al. Právnohistorická realita sociálnej doktríny 20. storočia (Low - historical reality of the social doctrine of the 20th centuries)*, Krakow : 2013. p. 288. ISBN 978-83-7490-587-9.
- [21] MOSNÝ, P., LACLAVÍKOVÁ, M. *Dejiny štátu a práva na území Slovenska I. od najstarších čias po rok 1848 (History of state and law on the territory of Slovakia I - from ancient times till 1848)*. Šamorín : HEURÉKA, 2010. p. 103.
- [22] MOSNÝ, P., LACLAVÍKOVÁ, M. *History of state and law on the territory of Slovakia I (from ancient times till 1848)*. Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2009. p. 93. ISBN 978-80-7380-211-9.
- [23] ŠVECOVÁ, A., GÁBRIŠ, T. *Dejiny štátu, správy a súdnictva na Slovensku (History of state, administration and judiciary in Slovakia)*. Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2009. p. 267. ISBN 978-80-7380-161-8.

DEMOGRAFICKÉ VÝZVY VE SVĚTĚ A U NÁS

THE DEMOGRAPHIC CHALLENGES IN THE WORLD AND IN OUR COUNTRY

Stanislav Heczko

ABSTRAKT

K důležitým výzvám stojícími před současným lidstvem patří i výzvy demografické, spojené nejen s rozsahem populace, nýbrž hlavně se změnou její věkové struktury v důsledku stárnutí obyvatelstva. Obyvatelstvo není jen zdrojem pracovních sil, spotřeba obyvatelstva je zároveň největší složkou agregátní poptávky a samotné obyvatelstvo je též objektem sociální politiky. V tomto kontextu se jeví jako velmi přínosné zmapování současných demografických výzev u nás a ve světě. A tak v tomto příspěvku jde jednak o zachycení základních trendů demografického vývoje ve světě, Evropské unii a České republice, jednak o přiblížení strategické odpovědi orgánů Evropské unie a České republiky na tyto relativně nové trendy demografického vývoje. Příspěvek představuje jeden z výstupů projektu Výzkumného centra pro socioekonomická studia nazvaného Postavení generací na českém trhu práce, podmíněnost sociální politiky demografickým aspektem.

Klíčová slova:

populační exploze, věkové zemětřesení, stárnutí obyvatelstva, zahraniční migrace, míra zaměstnanosti, strategická odpověď, reformy penzijních systémů, koncepce Age Managementu

ABSTRACT

Among the important challenges facing mankind today include demographic challenges associated not only with the population size, but mainly to the change in the age structure of the consequences of aging. Population is not only a source of labor, consumption of the population is also the largest component of aggregate demand and the population itself is also an object of social policy. In this context seems to be very useful to map the current demographic challenges in our country and the world. So in this post first, the capture basic demographic trends in the world, the European Union and the Czech Republic as well as a strategic approach answers the institutions of the European Union and the Czech Republic to these relatively new demographic trends. The paper presents one of the outputs of the Research Center for Socio-economic Studies called The status of the generation of Czech labor market, social policy conditionality of demographic aspect.

Key words:

population explosion, age quake, aging, foreign migration, employment rate, strategic answer, reforms of pension systems, the concept of Age Management

ÚVOD

V současné době čelí lidstvo celé řadě závažných výzev - ekonomických, sociálních, politických či ekologických. K nejzávažnějším výzvám patří změna klimatu, ekologická hrozba a potravinová krize. K potravinové krizi nás směřují dvě síly: neustále rostoucí poptávka a nebezpečí, že zemědělství nebude schopno zajistit ani současnou úroveň dodávek. Za rostoucí poptávkou po potravinách pak nutno vidět růst populace, kdy k nasycení čím dál většího počtu obyvatel bude v příštích 30 letech potřeba o 60 procent více jídla (Levy, 2007, s. 107). I zde se do popředí dostává vztah mezi vývojem ekonomiky a vývojem populace.

K důležitým výzvám stojícími před současným lidstvem tak patří i výzvy demografické, spojené nejen s rozsahem populace, nýbrž také se změnou její věkové struktury v důsledku stárnutí obyvatelstva. Obyvatelstvo není jen zdrojem pracovních sil, spotřeba obyvatelstva je zároveň největší složkou agregátní poptávky a samotné obyvatelstvo je též objektem sociální politiky. V tomto kontextu bude jistě přínosné zmapování současných demografických výzev u nás a ve světě. Půjde zde především o zachycení základních trendů demografického vývoje ve světě, Evropské unii a České republice s cílem precizace výzev demografického vývoje vůči rodinné, sociální a hospodářské politice České republiky.

1. DEMOGRAFICKÝ VÝVOJ VE SVĚTĚ

Až do konce 18. století se počet obyvatel zvyšoval velmi pomalu. Lidstvu trvalo více než 250 000 let, než počet jedinců našeho druhu dosáhl 1 miliardy současně žijících jedinců. Stalo se to tak až v roce 1804. Počet lidí na Zemi se před 70 tisíci léty odhaduje na 15 tisíc, 10 tisíc let před naším letopočtem dosáhl 1 milionu, 6 tisíc let před naším letopočtem 10 milionů, k roku 4000 před naším letopočtem 20 milionů, 1000 před naším letopočtem 50 milionů, k roku 500 před naším letopočtem 100 milionů a k roku 1 našeho letopočtu 200 milionů. K roku 1000 žilo na Zemi asi 310 milionů. V polovině 14. století došlo k mírnému poklesu kvůli morovým rázům v Evropě a v polovině 17. století kvůli válkám a epidemiím. V roce 1750, kdy začínají spolehlivá data, žilo na Zemi kolem 790 milionů lidí.

Demografové zjistili, že během lidské historie docházelo k růstu populace v určitých vlnách, z nichž každá byla doprovázena obdobím velkých technologických změn. Každou populační vlnu lze znázornit pomocí logistické křivky růstu, která má podobu prodlouženého S a tak se jí někdy říká křivka S. Tato křivka má dvě fáze - jedna znázorňuje zrychlený a druhá zpomalený růst. Matematicky řečeno, na vrcholu se křivka asymptoticky přibližuje k horizontální linii, která je rovnoběžná s původní

asymptotou. Tyto vlny růstu populace bývají nazývány **klimakterami** a každá nová vlna způsobuje vzrůst lidské populace až 100 krát.

První známá klimaktera nastala, když pokrok ve výrobě nástrojů měl za následek, že lidé se stali mnohem lepšími lovci. Počet obyvatel světa tehdy vzrostl na 1 milión lidí. **Druhá klimaktera** přišla po poslední době ledové (asi 10 000 let před naším letopočtem), kdy lidé začali pěstovat zemědělské plodiny a chovat domácí zvířata. Tímto se světová populace zvýšila na stovky miliónů. **Třetí klimaktera** začala s první průmyslovou revolucí v Evropě v průběhu 18. století (první průmyslová revoluce se datuje do let 1770 - 1815), kdy světová populace měla přes 600 miliónů (viz Gordonová, Suzuki, 1994, s. 86).

V detailnějším pohledu se demografický vývoj v Evropě od raného středověku charakterizuje pomocí **čtyř logistických křivek růstu populace**. První populační vlna začala v 9. - 10. století, svého vrcholu dosáhla ve 12. století, zpomalovat se začala ve 13. století a náhle ji ukončila Velká morová rána v roce 1348, kdy Evropa přišla nejméně o jednu třetinu svých obyvatel. Po sto let trvající relativní stagnaci začal počet obyvatel znovu narůstat v polovině 15. století, v 16. století dosáhla nová vlna svůj vrchol a v 17. století se vyrovnala či dokonce mírně klesla. Přibližně v polovině 18. století se celý proces začal znovu opakovat, tentokrát razantněji, a bezprecedentní rychlost růstu obyvatelstva byla přerušena až dvěma světovými válkami a souvisejícími událostmi v první polovině 20. století. Čtvrtá vlna pak začala po druhé světové válce.

Vztah mezi vývojem ekonomickým a vývojem populace byl předmětem úvah řady ekonomů. Rozpor mezi růstem počtu obyvatel a omezenými zdroji postřehl již anglický kněz **Thomas Robert Malthus (1776 - 1834)**, autor slavného „Eseje o principu populace“ (Essay on the Principle of Population), který vyšel (nejprve anonymně) v roce 1798 a s různými úpravami do roku 1826 ještě pětkrát. Malthus vyslovil hypotézu, že lidská populace se neliší od populací rostlin a živočichů, jež mají tendenci růst geometrickou řadou, zatímco produkce potravin roste jen aritmetickou řadou (příčinou je zde platnost zákona klesajících výnosů v zemědělství). Tvrdil, že počet obyvatelstva vzrůstá každých 25 let na dvojnásobek, ale produkce potravin roste mnohem pomaleji. Podle tohoto schématu by vzrostl počet obyvatel za 200 let 256krát a produkce potravin jen 9krát. Takovému katastrofickému vývoji však mohou zabránit **represivní a preventivní protisíly**. Mezi první lze zařadit všechny činitele zvyšující úmrtnost - hlad, nemoci, války, nezdravé pracovní a sociální podmínky. K preventivním činitelům patří morální sebekontrola (moral restraint) spočívající v pohlavní zdrženlivosti, uzavírání manželství v pozdějším věku, mládenectví, vdovství apod.

Malthusova hypotéza byla mnoha lidmi napadena a zpochybněna (rozbor Malthusovy hypotézy a diskuse k ní viz např. Holman aj., 2005, s. 63 - 66). Velkým problémem této populační teorie se jeví to, že ji lze jen těžko testovat. Rozpor mezi geometrickým růstem populace a aritmetickým růstem produkce potravin je však z principu těžko napadnutelný. A nejen to. V dějinách Evropy byla identifikována i období, kdy společnost spadla do **malthuziánské pasti**.

Překotný růst populace sice umožňuje prudký hospodářský rozmach, ale zároveň vyvolává malthuziánský kolaps, pokud není právě splněna široká škála dalších příznivých faktorů (zejména technická schopnost zvyšovat zemědělskou produkci či šťastná shoda hygienických a klimatických poměrů). Právě do takové malthuziánské pasti spadla západní Evropa **v druhé polovině 14. století**. Série nebyvale deštivých sezón způsobila hladomor. Při stávající technologii se už Evropa nacházela na hranici využitelnosti půdy a spousta nerentabilních ploch se v té době přestala obdělávat. Poměrně brzy se dostavila morová rána roku 1348 a v následujících sto letech se mor opakovaně vracel. Populace se všude v západní Evropě výrazně snížila a návrat k původnímu stavu trval dlouho (viz Johnson, 1999, s. 40).

Koncem 15. století Západ vstoupil **do nového růstového a malthuziánského cyklu**, ale tentokrát se Evropa dále dlouho čelit nebezpečí malthuziánské pasti. Západní společnost totiž vyvinula zaoceánské lodě, díky nimž bylo možno zakládat kolonie po celé zeměkouli. Bylo rovněž možno rozvíjet přímé obchodní styky s Asií a došlo i ke zpřístupnění obou Amerik (Severní a Jižní). Zámorské objevy otevřely cestu ke zlatu a stříbru. Injekce zlatých prutů v takovém velkém rozsahu musela nevyhnutelně vyvolat inflační tlaky. Na druhé straně však toto velké zvýšení cen usnadnilo obchodní zisky a podnítilo tak rozvoj podnikání (díky zaostávání růstu mezd za růstem cen docházelo totiž ke zvyšování zisků). Zpřístupnění obou Amerik zároveň otevřelo možnost odlivu přebytečného obyvatelstva, což také částečně řešilo malthuziánskou past. Odchod lidí z přeplněné Evropy (hlavně do Severní Ameriky) potom paradoxně umožnil průmyslový růst na obou kontinentech. V důsledku všech těchto okolností se další malthuziánská past projevila v Evropě **až na konci 18. století**, kdy se velmi výrazně začala snižovat úmrtnost. A právě tehdy napsal T. R. Malthus své pojednání o principech populace.

Ve století, které následovalo po Malthusovi (tedy v 19. století), ovšem technický pokrok posunul hranici produkčních možností evropských a severoamerických zemí. Rychlé technologické změny v rámci průmyslové revoluce umožnily, aby růst populace byl podstatně převyšován růstem produkce a tím se zrychloval růst reálných příjmů. Navíc se po roce 1870 začal růst obyvatelstva ve většině západních zemí snižovat právě proto, že životní

úroveň a reálné mzdy rostly velmi rychle. Ovšem populační růst se přesunul do tzv. rozvojových zemí. Navíc mezi odborníky, kteří se zabývají sledováním globálního životního prostředí, narůstá znepokojení nad jeho zhoršováním, jakož i nad hrozbou možného vyčerpání přírodních zdrojů. Zvláště znepokojující je nástup globálního oteplování a hrozba globálních klimatických změn. Na této bázi pak dochází k oživení Malthusových myšlenek, nyní však již v globálním kontextu. Vzniká tak nové malthuziánství či neomalthuziánství. Malthusovy jednoduché geometrické a aritmetické řady jsou transformovány do podoby počítačových modelů, v nichž se exponenciální růst populace dostává do rozporu s omezenými zdroji, stagnujícími technologiemi či poklesem schopnosti ekosystému absorbovat odpady lidské činnosti (viz např. Meadowsová, Meadows, Randers, 1995).

Hrozbu nové, tentokrát globální, malthuziánské pasti evokuje **bezprecedentní růst světové populace v minulých dvou stoletích**, zejména pak ve století dvacátém. Počet obyvatel zeměkoule dosáhl 2 miliardy v roce 1927 (po 123 let po dosažení 1 miliardy - viz s. 1). V roce 1960 to již byly 3 miliardy (po 33 letech), v roce 1974 čtyři miliardy (po 14 letech), v roce 1987 pět miliard (po 13 letech). V říjnu 1999 světová populace dosáhla šesti miliard (po 12 letech) a koncem října 2011 již sedmi miliard (opět po 12 letech). I dnes, v na počátku druhého desetiletí 21. století, představuje **populační exploze** jeden ze základních globálních problémů lidstva. I to přesto, že růst světové populace se postupně zpomaluje. Růst světové populace dosáhl svého vrcholu 2,2 % v roce 1963 a do roku 2010 poklesl na 1,2 %. Rovněž v absolutním vyjádření je růst světové populace za svým vrcholem. Za nárůstem světové populace v posledních desetiletích stojí především pokles úmrtnosti v rozvíjejících se zemích, který však zatím není doprovázen odpovídajícím poklesem porodnosti. Zatímco v rozvinutých zemích proces demografické revoluce skončil, v zemích méně rozvinutých teprve probíhá (Kučerová, 2011, s. 2).

V současné době se každou minutu na světě narodí 255 dětí a 106 osob zemře (údaje za rok 2011). Deně tak přibude zhruba 215 tisíc osob, ročně pak 79 milionů. Celosvětová **úhrnná plodnost** za posledních 60 let poklesla z 5 dětí na ženu na 2,5 dítěte na ženu. V rozvinutých zemích dnes činí průměrná úhrnná plodnost 1,7, v nejméně rozvinutých pak 4,5 dítěte na ženu. Mezi 15 zeměmi s nejvyšší plodností jsou s výjimkou Východního Timoru země africké. S nejnižší úrovní plodnosti se setkáváme u evropských populací (Bosna a Hercegovina, Slovensko, Polsko, Rumunsko, Malta, Maďarsko a Portugalsko) a dále v Singapuru, Japonsku a Jižní Korei. V těchto zemích dosahuje úhrnná plodnost hodnot 1,2 - 1,4 dítěte na jednu ženu, což je hluboko pod úrovní, která je nutná k zachování populace (pro zachování populace se musí v průměru rodit 2,1 dětí na jednu ženu).

Ke snižování úrovně **úmrtnosti** dochází téměř všude na světě. Zatímco v rozvinutých zemích za nárůstem střední délky života při narození je především snižování úmrtnosti ve vyšším věku, v zemích méně rozvinutých významně klesá kojenecká a dětská úmrtnost. Nejvyšší střední délka života při narození činila 79,5 let u mužů na Islandu a u žen 86,1 let v Japonsku. Nejnižší střední délka života při narození činila 44,5 let u mužů v Středoafrické republice a 45,2 let u žen v Lesotho (Kučerová, 2011, s. 4).

Nejlidnatějším kontinentem je Asie (60 % světové populace), asi 15 % světové populace žije v Africe, 11 % v Evropě, 9 % v Jižní Americe, 5 % v Severní Americe a 0,5 % v Austrálii a Oceánii. Evropská unie s více než 502 miliony obyvatel tvoří 7,2 % světové populace. Polovinu dnešní světové populace tvoří obyvatelé pouhých sedmi zemí: Číny (1,35 miliardy osob), Indie (1,24 miliardy osob), USA (312 milionů osob), Indonésie (238 milionů osob), Brazílie (197 milionů osob), Pákistánu (177 milionů osob) a Nigérie (162 milionů osob). Roste podíl obyvatel žijících ve městech. V roce 1800 žila ve městech pouhá 3 procenta světové populace, v roce 2010 to již činilo 50,5 procent světové populace.

Do budoucna se počítá se stálým růstem světové populace, i když se jeho rychlost bude snižovat. Osm miliard lidí by mělo žít na světě v roce 2023, devět miliard v roce 2035 a deset miliard v roce 2083. Velikost světové populace by se měla ustálit okolo roku 2150 na hladině 10 - 12 miliard a dále by se už zvětšovat neměla. Za těmito celkovými údaji musíme však vidět **rozdílný vývoj v rozvinutých zemích a v zemích rozvojových**. Většina přírůstků obyvatelstva totiž připadne na země méně vyspělé. Vysoké populační přírůstky v rozvíjejících se zemích budou v příkrém kontrastu s nízkým až nulovým růstem obyvatel v rozvinutých zemích.

Očekává, že nejlidnatější zemí se do budoucna stane Indie, kde v roce 2050 má žít 1,7 miliard osob. Ve stejném roce má počet obyvatel Číny činit 1,4 miliardy osob. S velkými absolutními přírůstky se počítá v Nigérii, Demokratické republice Kongo, na Filipínách a ve Vietnamu, ale především v řadě dalších afrických zemí. U evropské populace se čeká úbytek přirozenou měnou, i když některé populace si nadále uchovají kladné přírůstky. To však neovlivní celkový počet obyvatel Evropy, neboť půjde o malé populace - Island, Irsko, Kosovo, Lichtenštejnsko a Lucembursko (Kučerová, 2011, s. 5).

Velký populační přírůstek tak zůstane jedním z nejzávažnějších problémů rozvojového světa. Kvůli přetrvávající vysoké podlosti a postupnému snižování úmrtnosti hlavně v dětském věku **dochází v rozvojových zemích k výraznému zvýšení podílu mladého obyvatelstva**. Zatímco v Evropě je přibližně 17 procent obyvatel mladších 15 let, v rozvojových zemích je to 30 procent.

V Africe a na Blízkém Východě je ovšem mladší osmnácti let již 43 procent lidí. Takové věkové složení má specifické ekonomické, sociální, politické a demografické dopady. Jednak zatěžuje nepřilíh výkonné ekonomiky rozvojových zemí a vyvolává potřebu vyšších nákladů na fungování vzdělávacích systémů, jednak vysoká nezaměstnanost mladých lidí může vést k jejich radikalizaci, která je potenciálním zdrojem ozbrojených konfliktů. O realitě této hrozby svědčí to, že vysoký nárůst podílu mladých lidí se týká Egyptu, Kuvajtu, Saudské Arábie, Íránu, Pákistánu, Iráku, Afghánistánu a Sýrie (Schirrmacher, 2005, s. 50).

Vysoký počet mladých lidí vytváří nejen předpoklad pro další populační růst, nýbrž také základnu pro příslušné **migrační toky**. V letech 2000 - 2005 odešlo do vyspělých zemí 18 milionů lidí. V průběhu života další generace (asi 75 let) se do vyspělých zemí může přestěhovat (za předpokladu, že se nezvýší dnešní tok migrantů) již asi 250 milionů obyvatel. Kvalitativně jde o přesídlení dnešního Ruska (142 milionů obyvatel) a Mexika (106 milionů obyvatel). Rizika ukrytá v tomto pohybu jsou značná a přitom nelze mu zabránit (Varadzin a kol., 2011, s. 15).

Ještě závažnějším problémem bude pro rozvojové země očekávané postupné stárnutí obyvatelstva. Rozvojové země totiž kromě nárůstu počtu mladých lidí zažijí rovněž tzv. **age quake čili věkové zemětřesení**. Se zřetelem na fakticky nulovou existenci sociálních systémů je samo ztrojnásobení počtu osob nad 80 let (o šedesátiletých ani nemluvě) v Africe nebo jejich zčtyřnásobení v Latinské Americe zatím plně opomíjeným aspektem globalizace. Ještě dramatičtější bude situace v Číně. Podíl lidí starších 65 let se tam má zdvojnásobit za méně než 30 let (Schirrmacher, 2005, s. 51). Ovšem pro řešení svých ekonomických problémů budou mít rozvojové země určité, byť časově omezené **období tzv. demografického okna** - etapu, kdy při přechodu od převážně mladé populace k populaci starého obyvatelstva dojde k období, v němž podíl produktivního obyvatelstva výrazně převáží neproduktivní složky populace.

Stárnutí populace má však globální charakter a nevíce se dotýká rozvinutých zemí. Vzhledem k tomu, že porodnost zde soustavně klesá, v západním světě nastane do roku 2020 ojedinělá situace, kdy starší a staří lidé se ocitnou ve většině. Poprvé vznikne něco, s čím evoluce nepočítala a čemu se snažila všemi prostředky zabránit: většinu společnosti bude tvořit skupina jedinců neschopná další reprodukce, jejíž biologický účel se dávno naplnil a která čeká na odvolání podle řádu přírody.

Svým nástupem do důchodu uvede generace baby boomu (dětí narozených v období populační exploze ve 40. až 60. letech 20. století) celý západní svět do výjimečného stavu. V oblasti zdravotní, rodinné a sociální nutno

počítat s nadměrným zatížením. Budoucí války se povedou nejen o důchody a místa v domovech důchodců, ale také o přístup starých lidí k mladým lidem a mladých lidí ke starým lidem. Ve hře jsou vysoké náklady na vzdělání mladých lidí a současně velký počet starých lidí s nároky na důchody. To může vést k enormním konfliktům mezi starými a mladými lidmi. Diskriminace stárnoucích a starých lidí - **tzv. ageismus** - se stane celosvětovým ekonomickým a duchovním problémem. Otázky eutanazie, sebevraždy z pocitu viny, náklady na život a na smrt budou udržovat v napětí celé kontinenty.

Nejhorší situace nastane v Evropě. Ve Spojených státech se již nějakou dobu chystají na **věkový šok** a navíc tam zůstává konstantní porodnost. Evropa má zde určité zpoždění a současně zde přichází na svět stále málo dětí. Proto zde vše udeří naráz (Schirmacher, 2005, s. 69):

- malá porodnost,
- mladistvé šílení stárnoucí generace baby boomu,
- delší průměrná délka života.

A na situaci v Evropě, resp. v Evropské unii se teď blíže podíváme.

2. DEMOGRAFICKÁ DILEMATA EVROPSKÉ UNIE

Stárnutí obyvatelstva neboli zvyšování podílu starších osob představuje jeden z nejvýznamnějších problémů, před kterými Evropská unie stojí. Zdrojem problémů není samotné prodloužování délky života o sobě, které je především výsledkem velkého hospodářského a sociálního pokroku a pokroku v oblasti lékařské vědy. Hlavní problém zde představuje nutnost přizpůsobit současné politiky novému demografickému řádu a adekvátně tomu změnit představy a chování států, podniků a občanů.

Stárnutí obyvatelstva Evropské unie je výsledkem **čtyř vzájemně se ovlivňujících demografických trendů** (srov. Sdělení Komise ES Demografická budoucnost Evropy - učiňme z problému výhodu z 12. 10. 2006, s. 3 - 4):

- nízké míry porodnosti, která činí 1,5 dítěte na jednu ženu a je hluboko pod mírou potřebnou k obnově populace bez přispění přistěhovalectví;
- postupného přechodu do důchodu generací, které vzešly z poválečného baby boomu, přechod do důchodů těchto generací bude zvyšovat počet osob starších 60 let až do doby kolem roku 2030;
- neustálého prodloužování délky života, které je výsledkem značného pokroku ve zdravotnictví a kvalitě života Evropanů;
- značného přílivu čistého přistěhovalectví z třetích zemí, vzhledem k tomu, že řada přistěhovačů je v produktivním věku, přistěhovačci omlazují obyvatelstvo, stálý příliv přistěhovačů může pouze částečně kom-

penzovat důsledky, jež má nízká plodnost a prodloužení délky života na věkové rozdělení evropského obyvatelstva.

Demografické změny vytvářejí v Evropské unii **novou společnost** - ve společnosti budě čím dál tím méně mladých lidí a čím dál tím více starších pracovníků (55 - 64 let), seniorů (65 - 79 let) a velmi starých lidí (80 a více let). Společnost bude muset vymyslet nové způsoby, jak zhodnotit růstový potenciál mladých lidí i starších občanů. Mezi generacemi bude třeba vybudovat **nové formy mezigenerační solidarity** na základě vzájemné podpory a předávání dovedností a zkušeností.

Podle zprávy „The 2009 Ageing Report - Economic and budgetary projections for the EU-27 Member States (2008 - 2060)“ prožije Evropská unie do roku 2060 významnou transformaci, která přinese delší život, nízkou plodnost a migraci směrem dovnitř. Dojde jen ke **skromnému oživení úhrnné plodnosti** z 1,52 porodů na jednu ženu na 1,57 v roce 2030 a 1,64 v roce 2060. **Střední délka života** se zvýší u mužů ze 76 let v roce 2008 na 84,5 let v roce 2060 (tedy o 8,5 roku) a u žen z 82,1 let v roce 2008 na 89 let v roce 2060 (tedy o 6,9 let), z čehož plyne zúžení mezery ve střední délce života mezi muži a ženami.

Čistý **přiliv přistěhovalectví** se předpokládá ve výši 59 milionů lidí a to při snižující se míře přílivu přistěhovačů (1 600 000 osob v roce 2008 na 800 000 osob v roce 2060). Migrace již dnes hraje důležitou roli v růstu populace, v mnoha členských zemích rozhoduje o tom, zda populace ještě roste nebo je již ve stádiu poklesu. Bez migrace by pracovní síla byla v roce 2030 o 10 % nižší a v roce 2060 o 20 %.

Počet obyvatel v Evropské unii jako celku bude v roce 2060 jen o něco větší než dnes (495,4 mil. v roce 2008), ale obyvatelstvo bude mnohem starší. Počet obyvatel dosáhne vrcholu v roce 2035 (520,1 mil.) a pak poklesne na 505,7 mil. v roce 2060.

Polovina obyvatel má dnes 40 a více let, v roce 2060 bude mít polovina obyvatel 48 a více let. Počet osob starších 65 let převyšil počet dětí (osob mladších 15 let) již v roce 2008, ovšem rozdíl mezi nimi byl relativně malý. V roce 2060 bude počet starších osob více než dvakrát větší než dětí. Počet velmi starých osob bude přitom činit 80 % počtu dětí, v roce 2008 bylo dětí 3,5 krát více než osob velmi starých.

Starší lidé budou tvořit rostoucí část populace díky soustavnému snižování úmrtnosti v minulých a budoucích dekádách. Proces stárnutí může být charakterizován jako **stárnutí od shora**, jako důsledek zvýšení dlouhověkosti, zmírněný kladným saldem přistěhovalectví a určitým zvýšením plodnosti.

Počet osob v produktivním věku (15 - 64 let) se sníží již od roku 2010 a za celé období projekce poklesne o 15 procent. Počet dětí bude postupně klesat od roku 2020. Značně **vzroste počet osob starších 65 let**, jejich počet se téměř zdvojnásobí z 85 milionů v roce 2008 na 151 milionů v roce 2060. Občané ve věku 65 a více let budou v tomto roce představovat až 30 % populace Evropské unie (oproti 17,0 % v roce 2007). Počet osob velmi starých (80 a více let) se zvýší ještě výrazněji, téměř se ztrojnásobí z 22 milionů v roce 2008 na 61 milionů v roce 2060.

Výsledkem bezprecedentních demografických trendů v EU bude více než zdvojnásobení **indexu závislosti starých osob** (poměru osob v poproduktivním věku k osobám v produktivním věku) z 25,4 % v roce 2007 na 53,5 % v roce 2060. K největšímu zvýšení dojde v období let 2015 - 2035, ročně o více než dva procentní body. To znamená, že v EU poměr 4 osob v produktivním věku připadajících na 1 osobu starší 65let, se změní pouze na 2 osoby v produktivním věku připadající na 1 osobu starší 65 let. **Index ekonomického zatížení** (tento index měří počet dětí a obyvatel starších 65 let připadajících na 100 osob v produktivním věku) pak vzroste ze 49 % v roce 2008 na 79 % v roce 2060.

Míra pracovní participace (osob ve věku 15 - 64 let) se v EU jako celku má zvýšit o 3,5 procentního bodu, ze 70,6 % v roce 2007 na 74,1 % v roce 2060. Ještě větší zvýšení míry pracovní participace se předpokládá starší pracující (ve věku 55 - 64 let), a to okolo 20 procentních bodů pro ženy (z 38,2 % na 58,1 %) a 10 procentních bodů pro muže (57,3 % na 67 %).

Mezi léty 2007 - 2020 má dojít ke zvýšení **počtu pracovní síly** o 3,7 % (zhruba o 8,6 milionů osob), hlavně díky zvýšení nabídky práce ze strany žen. Pozitivní trend v nabídce žen se má však obrátit po roce 2020, a jelikož nabídka práce ze strany mužů má klesnout, celkový počet pracovních sil se má snížit o 13,6 %, tedy o 33 milionů osob (24 milionů v porovnání s rokem 2007).

Míra nezaměstnanosti se má snížit o 1,5 procentního bodu (ze 7,2 % v roce 2007 na 5,7 % v roce 2020). **Míra zaměstnanosti** (osob ve věku 15 - 64) se má v EU zvýšit z 65,5 % v roce 2007 na 69 % v roce 2020 a téměř 70 % v roce 2060 (konkrétně na 69,9 %). Předpokládá se vzestup míry zaměstnanosti žen z 58,4 % v roce 2007 na 63,4 % v roce 2020 a 65,1 % v roce 2060. Nárůst míry zaměstnanosti by měl být ještě větší pro starší pracující (55 - 64 let) z 44,9 % v roce 2007 na 54,5 % v roce 2020 a dále na 59,8 % v roce 2060.

Počet pracovníků bude však klesat. Do roku 2020 poroste pouze o 0,4 % ročně, pak se prosadí negativní roční míra růstu podobného rozsahu až do roku 2060. Výsledkem bude **snížení celkové zaměstnanosti v EU**

o okolo 19 milionů osob. Rostoucí míra pracovní participace v některých zemích a růst čisté úrovně migrace může pouze jen zmírnit pokles zaměstnanosti způsobený stárnutím populace a negativním populačním růstem v období let 2020 - 2060.

Bez zahrnutí potencionálního negativního dopadu současné ekonomické krize se předpokládá pokles roční potenciální průměrné míry růstu HDP v EU z 2,4 % v letech 2007 - 2020 na 1,7 % v letech 2021 - 2040 a nízkých 1,3 % v letech 2041 - 2060. Všechny členské státy EU, byť diferencovaně zažijí **zpomalení tempa ekonomického růstu** vzhledem k nepříznivým dopadům demografických trendů.

Vstupy práce (celkový počet hodin práce) mají růst jen do roku 2020 (navýšení o 5,4 %). V roce 2020 nastane obrat a odpracované hodiny mají klesnout o 12,9 % v období let 2020 - 2060. V celém období projekce se má celkový počet odpracovaných hodin snížit o 8,2 %. Demografické stárnutí a snížení populace v produktivním věku tak budou působit jako brzda ekonomického růstu. **Postupem času se produktivita práce stane jediným motorem růstu** v Evropské unii.

Rozpočtové odhady pak ukazují značné dopady stárnutí populace. **Fiskální dopady** se podstatně projeví téměř ve všech členských zemích Evropské unie. Veřejné výdaje vynakládané výhradně v souvislosti se staršími občany se mají do roku 2060 zvýšit o 4,75 procentního bodu (z 23,1 % HDP na 27,8 % HDP). Většina předpokládaného zvýšení veřejných výdajů v letech 2007 - 2060 se má týkat důchodů, zdravotní péče a dlouhodobé péče. Veřejné výdaje na důchody se mají zvýšit o 2,4 procentního bodu (z 10,2 % HDP na 12,6 % HDP), výdaje na zdravotní péči se mají zvýšit o 1,5 procentního bodu (z 6,7 % HDP na 8,2 % HDP) a výdaje na dlouhodobou péči o 1,1 procentního bodu (1,2 % HDP na 2,3 % HDP). Možné vyrovnání prostřednictvím úspor ve veřejných výdajích na vzdělání a v dávkách v nezaměstnanosti budou přitom velmi omezené (-0,2 procentního bodu pro každou položku).

S ohledem na složitost problematiky stárnutí se jako nezbytná jeví **celková strategie**, a to jak na úrovni Evropské unie, tak na úrovni jednotlivých členských zemí. Tato strategie by měla sledovat **pět hlavních politických směrů** (Sdělení Komise ES Demografická budoucnost - učiňme z problému výhodu ze dne 12. 10. 2006).

Za prvé, Evropská unie potřebuje **demografickou obnovu**. Křivku porodnosti lze změnit pomocí koordinovaných veřejných politik vytvářejících materiální a psychologické prostředí, které bude přínavné pro rodinu a děti. Existuje totiž velký rozdíl mezi tím, kolik dětí Evropané chtějí (2,3), a tím kolik jich ve skutečnosti mají (1,5). Veřejné politiky, zejména rodinné, by měly především

omezit nerovnost příležitostí pro občany s dětmi a bez dětí, zajistit všeobecnou přístupnost služeb pomoci rodičům, hlavně v oblasti vzdělání a hlídání malých dětí a dále upravit pracovní dobu tak, aby mužům i ženám lépe umožnila se celoživotně vzdělávat a **sladit soukromý a pracovní život**. Jako účelné jeví (srov. Usnesení Evropského parlamentu o demografické budoucnosti Evropy ze dne 21. února 2008 a Usnesení Evropského parlamentu o demografické výzvě a mezigenerační solidaritě ze dne 11. listopadu 2010):

- zavedení daňových opatření zajišťující ženám po narození dítěte zvláštní ochranu a oporu, a to zejména mladým svobodným matkám;
- nezbytnost veřejných výdajů na péči o děti předškolního věku a na pomoc početným rodinám, zejména na služby hlídání dětí a opatření na ochranu osamělých matek a rodičů samoživitelů;
- v oblasti péče o dítě a v systému předškolní výchovy spojit financování s veřejných a soukromých zdrojů;
- zajistit dosažitelné a cenově dostupné pečovatelské služby, zejména dostupná zařízení péče o dítě, cílem zde má být zajistit podmínky pokrývající 50 % potřebné péče o děti ve věku tří let a 100 % péče o děti ve věku 3 - 6 let;
- pro slučitelnost pečovatelských povinností a pracovního života podpořit právo na práci na částečný úvazek, flexibilní pracovní místa, pracovní dobu uzpůsobenou potřebám pracovníka, sdílení pracovních míst a práci z domova při zachování vysoké úrovně sociálního zabezpečení;
- uznat sociální, ekonomickou a vzdělávací hodnotu neformální rodinné práce v podobě péče o dítě a další závislé osoby a prozkoumat možnosti uznání odpracovaných let a nároku na sociální zabezpečení a na důchod pro ty, kteří tuto neformální práci vykonávají;
- zaručit párům právo na všeobecný přístup k léčbě neplodnosti, jelikož přibývá případů neplodnosti a v současné době se neplodnost týká přibližně 15 % párů.

Za druhé je nutné **zvyšovat počet pracujících**, a to zejména zaměstnáváním žen, mladých lidí, seniorů a lidí se zdravotním postižením. Lisabonská strategie (platná pro léta 2000 - 2010) se zaměřila na dosažení 70procentní zaměstnanosti (60 procent pro ženy) a vytvoření 20 milionů pracovních míst. I když těchto cílů přes určitý pokrok nebylo dosaženo (úroveň zaměstnanosti u osob ve věku 20 až 64 let dosáhla 69 %, v tom u žen 63 % a 76 % u mužů, starších pracovníků ve věku 55 až 64 let bylo však zaměstnáno jen 46 %), nová strategie Evropa 2020 si klade za cíl dosažení 75% zaměstnanosti u osob ve věku 20 - 64 let, a to hlavně prostřednictvím aktivnějšího zapojení žen, starších pracovníků a větší integrace migrujících pracovních sil. Mimo jiné by měl být definován „**aktivní životní cyklus**“, jehož součástí bude i vzdělávání, celoživotní vzdělávání a zhodnocení formálních i netypických znalostí a kvalifikací a na-

byté praxe od počátku až do konce produktivního věku (Usnesení Evropského parlamentu o demografické budoucnosti Evropy ze dne 21. února 2008, bod 32). Členské státy by měly dále podporovat úlohu starších pracovníků a jejich zaměstnávání, přičemž u těch, kteří dosáhli minimálního věku pro odchod do důchodu a již nechtějí pracovat na plný úvazek, lze využít práci na částečný úvazek, úpravy pracovní doby, práci z domova a systému sdílení pracovních míst. Vhodné je i podpořit koučování mezi pracovníky, kteří dosáhli důchodového věku a mladými pracovníky, opět prostřednictvím sdílení pracovních míst a částečného úvazku, a to s cílem usnadnit přechod z jedné generace na druhou.

Mělo by být zvaženo zavedení zvláštního zaměstnanec-kého poradenství pro starší pracovníky a vytvoření více vládních programů s cílem zaměstnat starší občany. Členské státy EU by měly také podpořit zaměstnavatele při zavádění pružných pracovních postupů, které podporují účast starších pracovníků na trhu práce. Je nezbytné, aby pracovníci se stali přístupné a bezpečné pro starší pracovníky a pracovníky se zdravotním postižením. **Právo požadovat pružnou pracovní dobu nebo práci na částečný úvazek** by se mělo vztahovat jak na rodiče, tak i na starší pracovníky, kteří mohou rovněž mít pečovatelské povinnosti. Nutný je boj proti nespravedlivé diskriminaci na pracovišti podle pohlaví a věku, zejména proti diskriminaci starších žen na pracovním trhu (Usnesení Evropského parlamentu o demografické výzvě a mezigenerační solidaritě ze dne 11. listopadu 2010, bod 22). Podporu vyžaduje i kultura, která zajišťuje řízení zohledňující věkovou strukturu ve společnostech, jak z hlediska přijímání mladých pracovníků, tak z hlediska odchodu starších pracovníků. Tuto kulturu je třeba zdokonalovat, zejména prostřednictvím možností postupného odchodu do důchodu. Pracovníkům starším 50 let by měla být zajištěna možnost kariéerního postupu až do konce jejich pracovního života. U těchto pracovníků zajistit alespoň 55% zaměstnanost. Odstranit pobídky pro předčasný odchod do důchodu. Naopak vytvořit podmínky pro pracovníky starší 60 let, aby mohli být nadále k dispozici na trhu práce. Podporovat vytváření týmů z pracovníků různých věkových týmů a také zvýšit efektivitu pracovních úřadů ve vztahu k nezaměstnaným ve starším věku. Podporovat zavádění pravidel a dohod umožňujících, aby si pracovník dobrovolně prodloužil aktivní život za hranici zákonného odchodu do důchodu. Snaha udržet starší pracovníky na trhu práce by přitom neměla kolidovat s cílem snižovat nezaměstnanost mladých lidí, která přesahuje 21 %. Vstup mladých lidí na trh práce lze zlepšit prostřednictvím integrované činnosti zahrnující mimo jiné poskytování informací a poradenství a odborné vzdělávání.

Třetí reakcí na demografický problém v Evropské unii má být **zlepšení produktivity práce**. Proto jádrem strategie Evropa 2020 je kromě růstu podporujícího začle-

nění (ve smyslu podpory ekonomiky s vysokou zaměstnaností, jež se bude vyznačovat hospodářskou, sociální a územní soudržností) **inteligentní růst** (ve smyslu rozvoje ekonomiky založené na znalostech) a udržitelný růst (ve smyslu podpory konkurenceschopnější a ekologičtější ekonomiky méně náročné na zdroje). Tyto tři priority představují vizi evropského sociálně tržního hospodářství pro 21. století. Mezi hlavní předpoklady zabezpečení inteligentního a udržitelného růstu v Evropské unii patří záměr zvýšit investice do vývoje z necelých 2 % na 3 % HDP a umožnit dosažení terciárního vzdělání pro nejméně 40 procent mladší generace. Zvýšit výkon hospodářství EU má zabezpečit realizace těchto pěti z celkového počtu sedmi stěžejních iniciativ: Inovace v EU, Digitální program pro Evropu, Evropa méně náročná na zdroje, Průmyslová politika pro věk globalizace a Program pro nové dovednosti a pracovní místa. Zbýlé dvě iniciativy jsou pak tyto: Mládež v pohybu a Evropská platforma pro boj proti chudobě (blíže viz Sdělení komise. Evropa 2020. Strategie pro inteligentní a udržitelný růst podporující začlenění, Brusel. 3. 3. 2010).

Za čtvrté, ke zvládnutí demografické změny může přispět **migrace ve spojení s úspěšnou integrací**, kam patří i hospodářská integrace. Přistěhovalectví z mimoevropských zemí může pomoci vyvážit některé nepříznivé účinky demografického stárnutí, ačkoliv samo o sobě nemůže vyřešit všechny problémy nebo nahradit potřebné hospodářské reformy. Vzhledem k tomu, že ekonomické přistěhovalectví bude z velké části rovněž přistěhovalectvím charakteristickým trvalým usídlením, nutno zajistit účinné a transparentní řízení přijímání státních příslušníků třetích zemí a zavést aktivní politiky integrace a rovnosti příležitostí, které by vedly k rovnováze mezi právy a povinnostmi migrantů a občanů přijímajících států. Lepší integraci přistěhovalců do společnosti a formální ekonomiky vyžaduje zaručit přistěhovalcům právní a sociální jistoty včetně práva na důchod. Nutno přitom rozhodně bojovat proti obchodu s lidmi a penalizovat podniky, které zaměstnávají nebo vykořisťují dělníky s nelegálním pobytem. Přistěhovalci by měli mít, pokud budou chtít, možnost sloučení rodin. Rodinní příslušníci doprovázející migrujícího pracovníka musí podle názoru poslanců Evropského parlamentu obdržet povolení k pobytu a v případě potřeby i pracovní povolení (Usnesení Evropského parlamentu o demografické budoucnosti Evropy ze dne 21. února 2008, bod 100).

Úspěšná integrace předpokládá identifikaci v souladu s demokratickými tradicemi a základními ústavními hodnotami, účast založenou na rovných příležitostech a odpovědnost. Toho lze dosáhnout pouze ochotou přistěhovalců přizpůsobit se a ochotou hostitelské společnosti migranty přijmout. Mezigenerační solidarita by měla být doplněna **mezikulturní solidaritou**, která předpokládá překonání veškerých předsudků vůči odlišným kulturám. Nutno vytvořit **protixenofobní kulturu**. Zvláště

když bude potřeba integrovat přistěhovalce s pravděpodobně převažujícím podílem muslimů. Již dnes žije v Evropské unii před třicet milionů Arabů, Turků a Kurdů, kteří vyznávají islám. Imigrační politiky členských zemí by měly zajistit, aby imigrace byla přínosem jak pro zemi původu, tak pro cílovou zemi (tzv. codevelopment). Za tím účelem by se členské státy EU měly zabývat řízenou migrací pracovních sil (Usnesení Evropského parlamentu o demografické výzvě a mezigenerační solidaritě ze dne 11. listopadu 2010, bod 116).

Pátým směrem je adekvátní **důchodová a rozpočtová politika**, zaměřená na zajištění udržitelných veřejných financí. Ve většině členských zemí EU nejsou veřejné finance za stávajících politik udržitelné, nutná je proto trvalá snaha o konsolidaci rozpočtů. Zvýšení míry účasti na zaměstnanosti představuje efektivní prostředek, který mají vlády k dispozici, aby zvýšily své příjmy a vypořádaly se s výdaji v souvislosti se stárnutím a nemusely zvyšovat daně. Demografická změna vyžaduje **reformu evropských systémů sociálního zabezpečení a daní**, včetně reformy důchodového zabezpečení. A to s cílem zajistit kvalitní péči starším generacím, aniž by se zvýšilo dluhové zatížení mladých generací. Základní prioritou by se mělo stát snížení předpokládaného, stále rostoucího zatížení budoucích generací (Usnesení Evropského parlamentu o demografické výzvě a mezigenerační solidaritě ze dne 11. listopadu 2010, bod 91). Reformy penzijních systémů by měly mít za cíl zabránit předčasným odchodům z trhu práce, zvýšit věk, kdy občané přestávají pracovat, poskytnout seniorům finanční pobídky k setrvání na trhu práce a umožnit lidem, aby své příjmy v důchodu prostřednictvím penzijního připojištění. V souvislosti s rozšířením soukromých úspor a s rozvojem systémů financovaných kapitálovým krytím bude nutno řešit nové problémy. Ty budou spjaty s úrovní krytí těchto systémů s úrovní příspěvků a rostoucí úlohou penzijních fondů, které zase vyvolávají otázky ohledně transparentnosti a kvality dohledu (Sdělení Komise ES Demografická budoucnost Evropy - učíme z problému výhodu z 12. 10. 2006, s. 12).

Strategická odpověď EU na demografické změny v mnohém vychází ze zabezpečení vysoké míry zaměstnanosti a nízké míry nezaměstnanosti. Zvýšit se má zaměstnanost mladých lidí, seniorů a lidí se zdravotním postižením. S tím mohou být ovšem nemalé problémy. Míra nezaměstnanosti vystoupila koncem třetího čtvrtletí roku 2012 na nové maximum 11,6 % a u lidí mladších 25 let činila ve třetím čtvrtletí 2012 až 22,7 %, což je číslo více než dvakrát vyšší než u zbytku dospělých (zde míra nezaměstnanosti činila 9,2 %). Důležité je, aby zvýšením míry zaměstnanosti seniorů se nezvýšila nezaměstnanost mladých lidí a naopak. Rovněž zvýšení věku, kdy občané přestávají pracovat, nemá vést k nárůstu nezaměstnanosti, a to především nezaměstnanosti starších pracujících.

Podpora porodnosti, rodin s dětmi, vzdělávání a zaměstnávání mladých lidí může vyžadovat dodatečné prostředky z veřejných rozpočtů, které pak mohou chybět při zabezpečení zdravotních a pečovatelských služeb pro starší občany. Zajištění požadované udržitelnosti veřejných financí v těchto podmínkách nebude jistě nikterak jednoduché. Jednoduchá nemusí být ani integrace přistěhovalců, především těch z muslimských zemí, kteří ne vždy jsou ochotni akceptovat evropské hodnoty. Zajištění potřebné zaměstnanosti a nezbytných rozpočtových příjmů vyžaduje odpovídající **ekonomický růst**. Situaci tedy nemálo komplikuje současný krizový vývoj v EU, kdy ekonomické oživení se očekává až v roce 2014.

Složitě budou také požadované reformy evropského systému sociálního zabezpečení. Týká se to především reforem systému důchodového zabezpečení, které přinášejí s sebou některé nové problémy (zejména ohledně výhodnosti, dohledu a zajištění krytí kapitálového financování důchodů). Problémy mohou být i s rozšířením méně tradičních forem pracovních vztahů z důvodu lepšího sladění osobního (rodinného) a pracovního života (jedná se o práci na částečný úvazek, flexibilní pracovní místa, sdílení pracovních míst, úpravy pracovní doby či práci z domova). EU si tedy zvolila velmi náročnou strategii, jejíž naplnění není nějak automaticky zaručeno. I Česká republika se nachází v obdobně nesnadné situaci, jak uvidíme dále.

3. DEMOGRAFICKÁ SITUACE V ČESKÉ REPUBLICE

Revoluční zlom z listopadu 1989 a následně systémové změny v politické, ekonomické a sociální oblasti se výrazně projevil i v oblasti populace a jejích demografických charakteristik. Populační statistiky zaznamenaly **rychlé přiblížování České republiky k demograficky vyspělým západním společnostem**. Změny probíhaly rychle, byly velmi hluboké a měly a budou mít významný dopad na rodinu a rodinný život. Populační vývoj v České republice se blížil západním zemím zejména v těchto ukazatelích (Krebs a kol., 2010, s. 392):

- snižování počtu narozených dětí a přechodem k modelu rodiny s jedním dítětem,
- zlepšování úmrtnostních poměrů,
- změnou chápání instituce manželství a popularizací tzv. nesezdaných soužití,
- zvyšování věku při vstupu do manželství a porodu prvního dítěte,
- snižování potratů (především interrupcí a miniinterupcí).

Naopak Česká republika se odlišovala:

- v horších úmrtnostních poměrech zejména mužů mezi 45 - 60 rokem,

- v relativně vyšší rozvodovosti,
- v poměrně nižších počtech imigrantů.

Liberalizace společenských poměrů po roce 1989 mělo významný dopad na reprodukční chování naší společnosti. Nové možnosti seberealizace do té doby poměrně intenzivní reprodukční proces mladých ročníků. Vznikla **paradoxní situace**, kdy poklesla plodnost a s ní spojené charakteristiky, ačkoliv se do věku vysoké plodnosti postupně dostávaly velmi početné ročníky ze sedmdesátých let.

Významnou roli při vývoji početního stavu a základní demografické struktury obyvatelstva České republiky sehrál rychlý **pokles porodnosti** mezi roky 1991 až 1996, následná sedmiletá stagnace počtu narozených na hodnotě 90 tisíc dětí ročně a jeho přiblížení se hranici 120 tisíc živě narozených v letech 2008 a 2009.

Pokles porodnosti pozorovaný v 90. letech byl velmi rychlý, bezprecedentně hluboký a trval déle, než se na jeho počátku očekávalo. Za pouhých pět let, mezi roky 1991 a 1996 se hodnota ukazatele úhrnné plodnosti propadla z 1,89 na 1,19 živě narozeného dítěte na jednu ženu za celé její reprodukční období (15 - 49 let). Pod hladinou 1,2 dítěte na jednu ženu zůstala až do roku 2003. Rokem 2004 pak začal dynamický růst hodnoty úhrnné plodnosti, jež v průběhu dalších pěti let vyšplhala na úroveň 1,50 živě narozeného dítěte (Burcin; Kučera, 2010, s. 6).

V první fázi, do roku 1996, došlo k výraznému poklesu úrovně plodnosti ve všech věkových skupinách do 30 let, přičemž téměř bezevýtku platilo, že čím nižší věk, tím výraznější relativní pokles hodnoty specifické míry plodnosti. Ve druhé etapě, mezi roky 1997 a 2003, pokračoval pokles plodnosti ve věkových skupinách do 25 let, byť již výrazněji pomalejším tempem. Ve vyšším věku intenzita plodnosti naopak postupně vzrůstala. To mělo za následek výrazný posun věku nejintenzivnější plodnosti do vyšších věkových hladin. V prvních třech letech byl nárůst plodnosti žen 26 a více let pomalejší než pokles v nižších věkových skupinách a proto celková plodnost do roku 1999 ještě mírně poklesala. S přenesením vyšších temp vývoje do vyšších věkových hladin a praktickým zastavením poklesu plodnosti žen ve věku do 25 let začala postupně růst i celková plodnost. Snadno rozeznatelných rysů tento vývoj nabyl po roce 2003, přičemž celý přírůstek celkové plodnosti lze prakticky připsat jen ženám ve věku od 27 let výše. Spolu s věkem nejintenzivnější plodnosti (mediální věk matky při narození dítěte), který se mezi léty 1991 až 2008 zvýšil o devět let), výrazně **vzrostl také průměrný věk matky při narození dítěte**, a to o 4,6 roku, když se zvýšil z 24,8 na 29,4 roku (Burcin; Kučera, 2010, s. 7).

Úvodní propad celkové plodnosti byl **zlomem v reprodukčním chování žen** nově vstupujících do věku in-

tenzivní plodnosti. V první polovině 90. let začaly ženy hromadně odkládat vstup do manželství a následně i rození dětí do vyššího věku. Spolu s těmito odklady se na hloubce poklesu celkové plodnosti podepsala nízká plodnost žen ve vyšším věku, neboť většina z těchto žen mateřskou roli naplnila již dříve, v souladu s předcházejícím reprodukčním modelem. Výše popsané vývojové tendence a jejich diferenciaci podle věku dokládají, že vzestup plodnosti po roce 2003 odpovídal především rozsahu a načasování odkladů z let předcházejících, tedy uvolnění naakumulovaného reprodukčního potenciálu. Míru realizace odložené plodnosti příznivě ovlivnil vývoj vnějších podmínek reprodukce, hlavně slibný růst ekonomiky a životní úroveň lidí.

Vlna zvýšené porodnosti vyvrcholila v roce 2008, kdy se podle údajů ČSÚ narodilo 119,6 tisíc dětí. V roce 2009 se narodilo o 1,2 tisíce méně dětí než v roce předchozím a v roce 2010 taktéž. K velkému poklesu porodnosti došlo v roce 2011, v tomto roce se živě narodilo o 8,5 tisíce méně dětí než roce předcházejícím. Úhrnná míra plodnosti poklesla z hodnoty 1,49, na které se pohybovala v letech 2009 - 2010, na hodnotu 1,42 dítěte. Nejvyšší plodnost byla zaznamenána u 28 a 31letých žen, mezi prvoroďičkami u 27 až 29letých žen. V roce 2012 se pokles počtu narozených dětí pozastavil, když v tomto roce se v České republice živě narodilo pouze o 97 méně dětí než v předchozím roce. Během ledna až března 2013 se pak v České republice narodilo o 1,0 tisíce dětí méně než ve stejném období roku předchozího.

Vývoj úmrtnosti je v České republice poměrně stabilní, úmrtnost trvale klesá a délka života se prodlužuje. V roce 2008 počet zemřelých byl o 20 tisíc osob nižší než v roce 1991. V roce 2009 zemřelo sice o 2,5 tisíce více osob než v roce 2008, v roce 2010 však zemřelo o 0,6 tisíce osob méně než v roce 2009 a v roce 2011 zemřel stejný počet osob jako o rok dříve. **Naděje dožití** v roce 1991 u mužů 68,2 roku a u žen 75,7 roku, v roce 2008 to již bylo 74,0 roku u mužů a 80,4 roku u žen (Burcin, Kučera, 2010, s. 8). V roce 2011 naděje dožití při narození činila 74,7 roku u mužů a u žen 80,8 roku. V roce 2012 se naděje dožití při narození zvýšila u mužů na 75,0 roku a u žen na 80,9 roku. Za prodloužením délky života stojí zejména pokrok v medicíně a lékařské péči, dále zvýšený zájem o prevenci v rámci péče o vlastní zdrav a také změny životního stylu a stravovacích návyků u podstatné části populace, neboť zdraví se stalo jedním z hlavních kritérií hodnoty pracovní síly na trhu práce.

Aktuální **zahraniční migrace** týkající se České republiky má jednoznačně ekonomický charakter. Rozhodující podíl v hlavních migračních tocích mají ti, kdo se stěhují, často jen dočasně, za prací nebo se z pracovního pobytu vrací domů. Česká republika je tradičně **zemí imigrační**, tj. počet imigrantů je trvale vyšší než počet

emigrantů. Dosud nejvýznamnějším rokem z hlediska migrace se stal rok 2007, kdy se přistěhovalo 104,4 tisíc obyvatel a vystěhovalo 20,5 tisíc obyvatel, takže saldo zahraniční migrace dosáhlo rekordní hodnoty 83,9 tisíc osob. V roce 2008 saldo migrace bylo o 12,2 nižší, když se přistěhovalo 77,8 tisíc osob a vystěhovalo 6,0 tisíc osob. V roce 2009 přírůstek obyvatel zahraniční migrací činil 28,3 tisíc osob, což bylo více než 2,5krát nižší než v roce 2008, přistěhovalo se celkem 40,0 tisíc osob a vystěhovalo 11,6 tisíc osob. V roce 2010 přibýlo zahraniční migrací 15,6 tisíc osob, což bylo 12,7 tisíc osob méně než v roce 2009. Bylo to výsledkem nižšího počtu přistěhovalých (o 9,5 tisíc osob) při současném zvýšení počtu vystěhovalých osob (o 3,2 tisíc osob). K 31. 12. 2010 bylo v České republice registrováno 425 301 cizinců s povoleným pobytem, což **představuje 4,0 % populace České republiky**. V roce 2011 pak přibýlo zahraniční migrací 16,9 tisíc osob, tedy o 1,3 tisíc osob více než v roce 2010. Počty přistěhovalých i vystěhovalých byly přitom nižší než roce předcházejícím. Do České republiky se v roce 2011 přistěhovalo 22,6 tisíc osob a vystěhovalo 5,7 tisíc osob. V roce 2012 přibýlo zahraniční migrací 10,3 tisíce osob, o 6,6 tisíc méně než v roce 2011. Ovšem počty přistěhovalých a zejména vystěhovalých byly vyšší než předchozího roku. Počet přistěhovalých činil 30,3 tisíc osob a počet vystěhovalých 20,0 tisíc osob. Počet obyvatel České republiky se zahraniční migrací v prvním čtvrtletí 2013 prakticky nezměnil, když počet vystěhovalých byl pouze o 4 osoby větší než počet přistěhovalých (9 998 osob oproti 9 994 osobám).

Demografický vývoj vedl ve svém souhrnu k tomu, že **celkový počet obyvatel** České republiky klesal od roku 1994 až do roku 2002. Bezprostřední příčinou úbytku obyvatelstva byl hluboký propad porodnosti. Propad porodnosti byl tak značný, že eliminoval kladný převis přistěhovalých nad vystěhovalými i nemalý pokles zemřelých. V letech 2003 - 2005 pak rostl počet obyvatel díky kladnému saldu zahraniční migrace, který převyšoval záporný přirozený přírůstek. V letech 2006 až 2009 již byl přirozený přírůstek kladný, což přispělo k dalšímu růstu populace v České republice. V roce 2010 přibýlo v České republice 26,0 tisíc obyvatel, na celkovém přírůstku obyvatelstva se 39,7 % podílela přirozená měna (rozdíl mezi počtem narozených a zemřelých) a 60,3 % aktivní saldo zahraniční migrace. V roce 2011 přibýlo přirozenou měrou 1,8 tisíce osob, což bylo o 8,5 tisíce méně než v roce předchozím (důsledek výrazného poklesu narozených dětí). Počet přistěhovalých převýšil počet vystěhovalých o 16,9 tisíce. V roce 2012 se počet obyvatel naší země zvýšil o 10,7 tisíce a dosáhl 10 516,1 tisíce osob. Počet živě narozených převýšil počet zemřelých jen o 0,4 tisíce osob. Počet přistěhovalých byl však vyšší než počet vystěhovalých o 10,3 tisíce. **V prvním čtvrtletí roku 2013 se počet obyvatel České republiky snížil o 3,3 tisíce na 10 512,8 tisíce osob.** Úbytek byl výsledkem záporného přirozeného přírůstku (živě se to-

tiž narodilo 25,4 tisíce dětí a naopak zemřelo 28,7 tisíce osob). Zahraniční migrace se na změně počtu obyvatel tentokrát nepodílela.

Obdobně významné jako změny celkového počtu obyvatel a hlavně režimu reprodukce byly v uplynulých letech rovněž **změny věkové struktury obyvatelstva**. Jejich rozsah lze dobře znázornit porovnáním struktur z let 1991 a 2008. Nejvýraznější změny se dočkala dětská složka populace (0 - 14 dokončených let věku), jejíž početní stav se zmenšil z 2,12 mil. dětí ke konci roku 1991 na 1,48 mil. ke konci roku 2008. Podíl dětí na celkovém počtu obyvatel tak klesl z 20,6 % na 14,1 %. Počet seniorů (osob ve věku 65 a více let) se ve stejném období zvýšil o 241 tisíc, když ke konci roku 2008 do této kategorie patřilo 1,56 mil. osob, což představuje 14,6 % obyvatel (Burcin; Kučera, 2010, s. 5). Počet seniorů převýšil počet dětí v populaci České republiky historicky poprvé již v průběhu roku 2006 a od té doby velikostní rozdíl obou kategorií obyvatelstva narůstá.

Proces demografického stárnutí však asi nejlépe růst průměrného věku obyvatel. Ten mezi léty 1991 a 2008 vzrostl o 4,0 roky (z 36,5 let na 40,5 let), což v relativním vyjádření představuje vzestup o 11 %. Dynamiku stárnutí dokládá také růst počtu osob nad hranici 60 let, který patrně nejlépe aproximuje počet starobních důchodců v populaci, a to z 1,85 mil. osob v roce 1991 na 2,26 mil. osob v roce 2008. Přírůstek obyvatelstva ve věku 60 a více let o 418 tisíc v porovnání s početním růstem kategorie obyvatel ve věku 65 let a více signalizuje další dynamizaci procesu demografického stárnutí měřeného podílem seniorů v populaci. V roce 2011 podíl dětí na celkové populaci činil 14,4 %, podíl seniorů 15,5 % a podíl osob v produktivním věku (osob ve věku 15 - 64 let) činil 70,1 %.

Podle dostupných demografických projekcí **bude v budoucnu česká populace nadále progresivně stárnout**. Například podle Projekce 2009 (zpracované Českým statistickým úřadem) dojde k výraznému podílu osob starších 65 let, a to až na jednu třetinu populace v roce 2065. Absolutně jejich počet vzroste z 1,56 mil. osob na 3 - 4 miliony osob (v závislosti na variantě prognózy). Na významu **budou nabývat zejména nejstarší věkové skupiny**. Obyvatelstvo České republiky tak bude stárnout především shora věkové struktury, čili bude přibývat zejména osob ve vyšším věku. Podíl dětské složky naopak v horizontu projekce poklesne, popřípadě bude stagnovat (ve vysoké variantě). Tzv. **index stáří** (poměr seniorů k dětské složce) výrazně poroste,

v polovině 20. let 21. století překročí hranici 150 seniorů na 100 dětí, na konci 30. let překročí hranici 200 seniorů na 100 dětí. Poroste rovněž **index ekonomického zatížení** (porovnávající počet osob v ekonomicky neaktivním věku a v ekonomicky aktivním věku), který podle všech variant (nízké, střední a vysoké varianty) směřuje k hodnotě 100, tedy k početnímu vyrovnání obou skupin. Průměrný věk populace dosáhne v nízké variantě počátkem roku 2066 49,9 let, ve vysoké variantě 48,4 let a ve střední variantě 49 let (muži 47,8 let a ženy 50,2 let). Trend stárnutí populace nezvratí migrační atraktivitu České republiky.

Projekce 2009 dále předpokládá zvýšení úrovně plodnosti, zlepšení úmrtnostní poměru a konstantní kladné saldo zahraniční migrace. Pouze ve vysoké variantě zůstane zachován po celé projektované období početní růst populace. Ve střední variantě se bude **počet obyvatel** po roce 2030 snižovat, v nízké variantě se počet obyvatel bude snižovat již po roce 2020. Vývoj celkového přírůstu má odpovídat vývoji přírůstu přirozeného, tj. klesající trend, v letech 2032 - 2050 stagnace a poté další pokles. Ve střední variantě počet obyvatel dosáhne svého maxima 10,91 mil. v roce 2030 a pak bude klesat na hodnotu 10,67 mil. k horizontu 1. 1. 2066. V nízké variantě počet obyvatel dosáhne 10,61 mil. v roce 2020 a pak klesne na 9,05 mil. k 1. 1. 2066. Ve vysoké variantě poroste počet obyvatel po celé projektované období a 1. 1. 2066 dosáhne úrovně 12,39 milionů.

V lednu 2012 zpracoval Český statistický úřad aktualizovanou prognózu populačního vývoje až do roku 2100. Pod ní by počet obyvatel rostl přirozenou měnou jen do roku 2013 na 10,538 milionů. Příliv cizinců tento zlom oddálí o 14 let, do roku 2027, kdy naše země by mohla mít 10,804 milionů obyvatel. Věková struktura obyvatel ČR se výrazně změní. **Populace výrazně zestárne**. Podíl seniorů na celkové populaci za dvacet let (2031) dosáhne 23,6 % a za půl století (2061) již 34,2 %. Přirozeným důsledkem bude výrazný **vzestup počtu osob s nárokem na důchod**. Ten nastane v každém případě, tento nárůst však může výrazně ztlumit posun věkové hranice pro odchod do důchodu¹. Nejvíce osob v seniorském věku lze očekávat těsně před rokem 2060, kdy může překročit 3 miliony osob, tedy o 841 tisíc více než k počátku roku 2011 (tehdy počet osob v seniorském věku činil 2,167 milionů osob).

Nejrychleji bude přibývat osob v nejvyšším věku. Počet osob ve věku nad 85 let se v maximu k 1. 1. 2068 zvýší na 6,6 násobek (z 154,5 tisíc na 1,022 milionu). Seniorů

1) K 30. září 2012 Česká správa sociálního zabezpečení vyplatila 2 337 480 starobních důchodů, 440 421 invalidních důchodů a 704 645 důchodů pozůstalostních (vdovských, vdoveckých a sirotčích). Celkem bylo tedy u nás evidováno 2 855 623 důchodů pobírajících starobní, invalidní a pozůstalostní důchod. Průměrná výše starobního důchodu činila 10 765 korun, u mužů 11 935 a u žen 9771 korun. Průměrný věk penzistů pobírajících starobní důchod byl 68 let, u mužů 70 let a u žen 67 let. Viz <http://aktualne.centrum.cz/ekonomika/penize/clanek.phtml?id=742529>.

ve věku nad 65 let bude v maximu 2059 – 2060 2,17 násobek současného stavu. **Počet osob ve věku 15 - 64 let** dosáhá maxima v roce 2009, dále se bude jen snižovat, s dvěma krátkými obdobími nepatrného růstu (2023 - 2026 a 2060 - 2064). Bez migrace snižování by bylo trvalé, v horizontu projekce rozdíl ve výši 1,68 mil. osob. Věková skupina dětí do 15 let početně poroste do roku 2019, poté pokles a období růstu v letech 2040 - 2049. Z ekonomicky závislých věkových bude skupina seniorů výrazně početnější než skupina dětí. Zatímco dnes na 1 závislou osobu připadají 2 osoby ve věku 20 - 64 let, v období 2054 - 2064 bude počet tzv. závislých dokonce vyšší než tzv. nezávislých.

Vzroste naděje dožití, u mužů na 86,5 let v roce 2065 a u žen na 91,0 let, nadůmrtnost mužů se tak sníží ze současných 6,2 roku na 4,5 let. Dále poroste i průměrný věk žen při narození dítěte, ze současných 29,6 let na 30,3 let. Plodnost se zvýší na 1,55 dítěte. **Zastoupení cizinců** na celkové populaci se zvýší ze současných 4 % na 13,6 % v roce 2051 a 31,0 % v roce 2101.

Strategická reakce orgánů České republiky na proces demografického stárnutí vychází z pěti hlavních politických směrů vytyčených Komisí EU a je konkretizována v Národních programech přípravy na stárnutí a Národních programech reforem. V návaznosti na hlavní cíle Strategie 2020 stanovila vláda České republiky specifické národní cíle, která následně upravila v **Národním programu reforem 2012. V oblasti zaměstnanosti** byly stanoveny následující cíle:

- zvýšení celkové zaměstnanosti osob ve věku 20 - 64 let na 75 % (ta v roce 2011 činila 70,8 %),
- zvýšení míry zaměstnanosti žen (20 - 64 let) na 65 % (v roce 2011 61,5 %),
- zvýšení míry zaměstnanosti starších osob (55 - 64 let) na 55 % (v roce 2011 47,7 %),
- snížení míry nezaměstnanosti mladých osob (15 - 24 let) o třetinu oproti roku 2010 (v roce 2010 činila 19 % a v roce 2011 pak 18,2 %),
- snížení míry nezaměstnanosti osob s nízkou klasifikací (stupeň ISCED 0 - 2) o čtvrtinu proti roku 2010 (v roce 2010 činila 25,8 % a v roce 2011 pak 24,6 %).

V oblasti chudoby byly stanoveny tyto cíle:

- udržení hranice počtu osob ohrožených chudobou, materiální deprivací nebo žijících v domácnostech s velmi nízkou pracovní intenzitou do roku 2020 na úrovni roku 2008 (počet osob ohrožených chudobou nebo sociálním vyloučením činil v roce 2008 1 566 tisíc osob),
- snížení počtu osob ohrožených chudobou, materiální deprivací nebo žijících v domácnostech s velmi nízkou pracovní intenzitou o 30 000 osob.

V oblasti vzdělání se pak jedná o tyto cíle:

- nejvýše 5,5 % osob předčasně odcházejících ze vzdělání,
- 32 % osob ve věku 30 - 34 let s terciárním vzděláním.

V oblasti zlepšování podmínek podnikatelského prostředí byl stanoven cíl snížit administrativní zátěž podnikatelů oproti roku 2005 o 30 % a v oblasti vědy, výzkumu a inovací je cílem, aby úroveň veřejných výdajů na vědu, výzkum, vývoj a inovace dosáhla 1 % HDP. (v roce 2011 veřejné výdaje na vědu činily 26,2 mld. Kč, tj. 0,69 % HDP).

Národní akční plán podporující pozitivní stárnutí pro období let 2013 až 2017 pak vychází z těchto sedmi priorit: Zajištění a ochrana lidských práv starších osob. Celoživotní učení. Zaměstnávání starších pracovníků a seniorů ve vazbě na systém důchodového pojištění. Dobrovolnictví a mezigenerační solidarita. Kvalitní prostředí pro život seniorů. Zdravé stárnutí. Péče o nejkrehčí seniory s omezenou soběstačností. Akční plán přináší následující vize:

- Seniorům je zajištěno plné požívání všech jejich práv a ochrana před projevy špatného zacházení a diskriminace na základě věku.
- Celoživotní učení jako přirozená a funkční součást společnosti.
- Seniori jako zkušení, vysoce odborní a vyzrálí pracovníci na trhu práce včetně existujících flexibilních podmínek pro jejich postupný přechod z pracovní aktivity do starobního důchodu.
- Seniori jako nedílná, aktivní a samozřejmě součást naší společnosti.
- Kvalitní prostředí s odpovídající infrastrukturou, dostatečnou nabídkou bydlení a občanské vybavenosti umožňující aktivní zapojení seniorů do komunitního života.
- Zdravý životní styl a prevence nemoci jako základní předpoklad pro zvýšení kvality a prodloužení aktivního života ve stáří.
- Široká nabídka provázaných sociálně-zdravotních služeb včetně zapojení pečovatelských, která bude reagovat na specifické potřeby nejkréhčích seniorů s omezenou soběstačností.

ZÁVĚR

1. Vývoj populace má **vlnitý charakter**. K růstu populace docházelo během lidské historie v určitých vlnách. Byly identifikovány tři klimaktery ve vývoji světové populace a čtyři logistické křivky růstu populace v Evropě. Růst populace v Evropě se čas od času dostával do rozporu s omezenými zdroji a evropská společnost upadala do **tzv. malthuziánských pastí**.

2. Bezprecedentní růst světové populace v milých dvou stoletích evokuje hrozbu nové, tentokrát globální malthuziánské pasti. I dnes představuje **populační exploze** jeden ze základních globálních problémů lidstva, byť růst světové populace se relativně i absolutně zpomaluje. Proces demografické revoluce sice v rozvinutých zemích proces již skončil, v zemích méně rozvinutých však ještě trvá. Velikost světové populace by se měla okolo roku 2150 ustálit na hladině 10 - 12 miliard. Přitom hodnota 10 miliard má pro Zemi představovat kritickou hranici (viz např. Gordon; Suzuki, 1994, s. 83). Někteří demografové se však spíše než globálního přelidnění obávají **lokálního, regionálního přelidnění**, např. v Bangladéši, Indii či Africe (Kučera, 2011, s. 1).
3. Většina přírůstku světového obyvatelstva připadne na země rozvojové. Kvůli přetrvávající vysoké plodnosti a postupnému snižování úmrtnosti hlavně v dětském věku dochází v rozvojových zemích k výraznému zvýšení podílu mladého obyvatelstva, což mimo jiné vytváří základnu pro příslušné migrační toky do vyspělých zemí. Rozvojové země časem čeká i **věkové zemětřesení** (tzv. age quake) čili postupné stárnutí populace. Ovšem pro řešení svých ekonomických problémů budou mít rozvojové země určité, byť časově omezené období tzv. demografického okna - etapu, kdy při přechodu od převážně mladé populace k populaci starého obyvatelstva dojde k období, v němž podíl produktivního obyvatelstva výrazně převáží neproduktivní složky populace.
4. **Stárnutí obyvatelstva** má sice globální charakter, nejvíce se však týká rozvinutého světa, kde soustavně klesá porodnost a roste průměrná délka života. Nejhorší situace nastane v Evropě, neboť ve Spojených státech se již nějakou dobu chystají na věkový šok a mají tam konstantní úroveň porodnosti. Stárnutí obyvatelstva představuje jeden z nejdůležitějších problémů, před kterými stojí Evropská unie.
5. V Evropské unii **vznikne nová společnost** - ve společnosti bude čím dál tím méně mladých lidí a čím dál více starších pracovníků, seniorů a velmi starých lidí. Občané ve věku 65 a více let budou v roce 2060 tvořit až 30 % populace Evropské unie a počet osob velmi starých (80 a více let) se zvýší ještě výrazněji. Všechny členské země EU zažijí **zpomalení tempa ekonomického růstu** vzhledem k nepříznivým dopadům demografických trendů. Postupem času se produktivita práce stane jediným motorem růstu v Evropské unii.
6. **Strategická odpověď EU** jako celku i jednotlivých členských zemí má vycházet z pěti hlavních politických směrů: nutná je demografická obnova; nutné je zvýšení zaměstnanosti žen, mladých lidí, seniorů a lidí se zdravotním postižením; zlepšení produktivity práce; využití zahraniční migrace ve spojení s úspěšnou
- integrací a nezbytná je i reforma evropských systémů sociálního zabezpečení a daní. Klíčovým prvkem strategie je přitom zabezpečení vysoké zaměstnanosti a nízké míry nezaměstnanosti. Zvýšit se má zaměstnanost mladých lidí, seniorů a lidí se zdravotním postižením. Důležité je, aby zvýšením míry zaměstnanosti seniorů se nezvýšila nezaměstnanost mladých lidí a naopak. Rovněž zvýšení věku, kdy občané přestávají pracovat, nemá vést k nárůstu nezaměstnanosti, a to především nezaměstnanosti starších pracujících.
7. Demografické stárnutí je většinou nesprávně považováno za negativní jev a problematika s ním spojená je často redukována na reformu důchodového systému. Je obecně třeba **změnit negativní přístup ke stárnutí a ke starším lidem**, který často bývá spojen se stereotypním a negativistickým pohledem na stáří a starší lidi, vzbuzuje obavy narušující mezigenerační solidaritu a vytváří podhoubí věkové diskriminace. Žádoucí je změna postoje ke starším lidem jak ze strany zaměstnavatelů, tak celé společnosti. Nutno se vyhnout stigmatizaci starších osob jako méně flexibilních a méně produktivních. Je třeba **nově definovat stáří jako specifický výdobytek civilizace**, který byl lidem dán. Společnost (nevyjímaje zaměstnavatele) by se měla naučit využívat pozitivní potenciál starších lidí, spočívající v dlouhodobých životních a pracovních zkušenostech a v celkové zralosti. Úspěšná **integrace přistěhovalců** pak vyžaduje mezikulturní solidaritu a vytvoření protixenofobní kultury.
8. Česká republika čelí obdobným problémům jako celá Evropská unie. Ovšem ve vyspělých zemích západní Evropy proces stárnutí začal již dříve, v sedmdesátých letech minulého století. Změny se zde prosazovaly pozvolna a zpravidla několik desetiletí. Naopak **u nás dochází k hlubokým změnám velmi rychle** a v krátkém časovém úseku. **Pokles porodnosti v 90. letech** byl velmi rychlý, bezprecedentně hluboký a trval déle, než se na jeho počátku očekávalo. Vzestup porodnosti po roce 2003 pak v zásadě odpovídal rozsahu a načasování odkladu z let předchozích, tedy uvolnění naakumulovaného reprodukčního potenciálu. Vlna zvýšené porodnosti vyvrcholila v roce 2008 a od té doby porodnost postupně klesá. Vývoj porodnosti, klesající úmrtnost a prodlužující se průměrná délka života vedou k tomu, **česká populace progresivně stárne a do budoucna bude i nadále stárnout**. V polovině tohoto století by měla být česká populace jedna z nejstarších v Evropě (Krebs a kol., 2010, s. 396).
9. **Strategická odpověď České republiky** na proces demografického stárnutí koresponduje s pěti hlavními politickými směry vytyčenými Komisí EU a je konkretizována v Národních programech přípravy na stárnutí a Národních programech reform. V roce 2011 byla schválena **komplexní změna důchodového systé-**

mu, která přinesla zejména zavedení II. pilíře důchodového systému (důchodového fondového penzijního spojení). Kritické hlasy k této změně (reformě) poukazují na **četná rizika penzijních fondů**. S fondovým systémem na rozdíl od systému průběžného není příliš mnoho zkušeností. Nejistota kolem budoucího nejen ekonomického vývoje vyvolává obavy ohledně stability výnosů penzijních fondů. Státy ne vždy mohou poskytnout slibovanou podporu, fondy jsou drahé a mají nízké výnosy. Reforma důchodového systému by měla dále **více zohlednit počet řádně vychovaných dětí**, ať již formou nižších odvodů pro rodiče či vyšších důchodů, popřípadě kombinací obojího (Fiala, 2012, s. 14 - 16).

Co se týče firem (podniků), tak se od nich očekává **uplatnění koncepce Age Managementu**, tedy řízení s ohledem na věk, schopnosti a potenciál pracovníků. A to jak z hlediska přijímání mladých pracovníků, tak z hlediska odchodu starších pracovníků. Age Management vyžaduje vytvoření nového modelu práce, učení a souladu pracovních a rodinných závazků v průběhu

života. Firmy by měly rovněž naučit zavádět pružné pracovní postupy, které podporují účast starších pracovníků na trhu práce. Za tím účelem by se široce měly využívat **nejrůznější druhy flexibilní organizace práce** - jako např. částečné úvazky, práci z domova, sdílení pracovního místa, klouzavou pracovní dobu, stlačenou pracovní dobu, roční konta pracovní doby, variabilní pracovní dobu či dobrovolné krácení pracovní doby. Ve své koncepci rozvoje lidských zdrojů by zaměstnavatelé měli reflektovat skutečnost, že lidé budou schopni a ochotni zůstat déle v zaměstnání, a proto by měli i zaměstnavatelé **začít investovat** do udržení a rozvoje schopností, dovedností a zaměstnatelnosti rostoucího podílu starších osob na trhu práce. Mimo jiné to vyžaduje **přijetí celoživotního přístupu** k práci a zaměstnatelnosti a vytváření vhodných příležitostí pro zvyšování znalostí a dovedností v průběhu života.

Ing. Stanislav Heczeko, Ph.D.

Bankovní institut vysoká škola, a.s., Praha
sheczko@bivs.cz

Tabulka 1: Populace České republiky – roční změny

Rok	Živě narození	Zemřelí	Přirozený přírůstek	Přírůstek stěhováním	Celkový přírůstek
1990	130564	129166	1398	624	2022
1991	129850	124290	5560	2876	8436
1992	121705	120337	1368	11781	13149
1993	121470	118185	3285	5476	8761
1994	106915	117373	-10456	9942	-516
1995	96097	117913	-21816	9999	-11817
1996	90446	112782	-22336	10129	-12207
1997	90657	112744	-22087	12075	-10012
1998	90535	109527	-18992	9488	-9504
1999	89471	109768	-20297	8774	-11523
2000	90910	109001	-18091	6539	-11552
2001	90715	107755	-17040	-8551	-25591
2002	92786	108243	-15457	12290	-3167
2003	93685	111288	-17603	25789	8186
2004	97664	107117	-9513	18635	9122
2005	102211	107938	-5727	36229	30502
2006	105831	104441	1390	34720	36110
2007	114632	104636	9996	83945	93941
2008	119570	104948	14622	71790	86412
2009	118348	107421	10927	28344	39271
2010	117200	106800	10400	15600	26000
2011	108700	106800	1800	16900	18700
2012	108600	108200	400	10300	10700

Zdroj: Krebs, V. a kol.: Sociální politika, 5. přepracované a aktualizované vydání, Wolters Kluwer ČR, Praha 2010, s. 509 - 510; ČSÚ - Rychlé informace 14. 3. 2011 a 13. 3. 2012.

LITERATURA

- [1] BURCIN, B., KUČERA, T. Prognóza populačního vývoje České republiky na období 2008 - 2070. Textová část. Praha, duben 2010. Dostupné z: <<http://www.mpsv.cz/cs/8838>>.
- [2] CAMERON, R. Stručné ekonomické dějiny světa (od doby kamenné po současnost). Praha: Victoria Publishing, 1996. ISBN 80-85865-21-1.
- [3] Česká správa sociálního zabezpečení vyplatila 2 337 480 starobních důchodů. Dostupné z: <<http://aktualne.centrum.cz/ekonomika/penize/clanek.phtml?id=742529>>.
- [4] Český statistický úřad - Rychlé informace z 14. 3. 2011. Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/csu.nsf/informace/coby031411.doc>>.
- [5] Český statistický úřad - Rychlé informace z 13. 3. 2012. Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/csu.nsf/informace/coby031312.doc>>.
- [6] Český statistický úřad - Rychlé informace z 14. 3. 2013. Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/csu.nsf/informace/coby031413.doc>>.
- [7] Český statistický úřad - Rychlé informace z 12. 6. 2013. Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/csu.nsf/informace/coby061213.doc>>.
- [8] Demograf Kučera. Největší problémem je regionální přelidnění. 31. 10. 2011. Dostupné z: <<http://ceska-televize.cz/24/sveti/141261-demograf-kucera-nejvet-sim-problemem-je-regionalni-prelidneni/>>.
- [9] FIALA, T. Demografický vývoj České republiky a odhad finančního zatížení důchodového systému České republiky při různých variantách demografického vývoje. Katedra demografie Fakulty informatiky a statistiky VŠE v Praze, 2012.
- [10] GORDON, A., SUZUKI, D. Jde o přežití. Vydání I., Beroun: BAROKO&FOX, 1994, ISBN 80-85642-10-7.
- [11] HOLMAN, R. aj. Dějiny ekonomického myšlení. Praha: C. H. Beck, 2005. ISBN 80-7179-380-9.
- [12] JOHNSON, P. Nepřítel společnosti. Řevnice: Rozmluvy, 1999. ISBN 80-854336-332.
- [13] LEVY, J. Soudný den. Kam může spět tento svět? Praha: Metafora, 2007. ISBN 978-80-7359-082-6.
- [14] KREBS, V. a kol. Sociální politika. 5. přepracované a aktualizované vydání, Praha: Wolters Kluwer ČR, 2010. ISBN 978-80-7357-585-4.
- [15] KUČEROVÁ, I. Analýza: Je nás 7 miliard. 7. 10. 2011. Dostupné z: <http://www.demografie.info/?cz_detail=&artcll=779&>.
- [16] MEADOWSOVÁ, D. H., MEADOWS, D. L., RANDERS, J. Překročení mezí. Praha: Argo a Nadace EVA, 1995. ISBN 80-85794-83-7, ISBN80-901890-0-8.
- [17] Národní program reformem 2012. Dostupný z: <http://www.vlada.cz/assets/evropske-zalezitosti/dokumenty/NPR_2012_FINAL_CZ_1505>.
- [18] Národní akční plán podporující pozitivní stárnutí pro období let 2013 až 2017. Dostupný z: <http://www.mpsv.cz/files/clanky/14540/III_vlada__Aktcni_plan_staruti_.pdf>.
- [19] Projekce obyvatelstva České republiky (projekce 2009). Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/2009edicniplan.nsf/p/4020-09>>.
- [20] SCHIRRMACHER, F. Spiknutí metuzalémů. Stáří má zelenou! Praha: Euromedia Groups, k. s. - Knižní klub, 2005. ISBN 80-242-1496-2.
- [21] Sdělení Komise ES Demografická budoucnost Evropy - učiňme z problému výhodu z 12. 10. 2006. Dostupné z: <<http://register.consilium.europa.eu/pdf/cs/06/st14/st14114.cs06.pdf>>.
- [22] Sdělení komise. Evropa 2020. Strategie pro inteligentní a udržitelný růst podporující začlenění, Brusel. 3. 3. 2010. Dostupné z: <<http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:-FIN:CS:PDF>>.
- [23] ŠTYGLEROVÁ, T., ŠIMEK, M. Stárnutí obyvatelstva - aktualizace projekce ČSÚ 2009, Český statistický úřad a IDEA CERGE EI, Praha, 31. 1. 2012. Dostupné z: <www.czso.cz/csu/.../ČSÚ%20CERGE-EI%20Štyglerová%20projekce.pdf>.
- [24] The 2009 Ageing Report - Economic and budgetary projections for the EU-27 Member States (2008 - 2060). Dostupné z: <ec.europa.eu/economy_finance/.../publication14992_en.pdf>.
- [25] Usnesení Evropského parlamentu o demografické budoucnosti Evropy ze dne 21. února 2008. Dostupné z: <<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0066+0+DOC+XML+V0//CS>>.
- [26] Usnesení Evropského parlamentu o demografické výzvě a mezigenerační solidaritě ze dne 11. listopadu 2010. Dostupné z: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008_0066+0+DOC+XML+V0//CS010>.
- [27] VARADZIN, F. a kol. Sociální a ekonomická rizika soudobého vývoje. První vydání, Praha: Professional Publishing, 2011. ISBN 978-80-7431-059-9.

SYNERGICKÉ ÚČINKY ČESKÉHO BANKOVNÍHO SEKTORU

SYNERGISTIC EFFECTS OF CZECH BANKING

František Pavelka

ABSTRAKT

Tento článek navazuje na výzkum v rámci projektu P403 10 1892 „Optimalizace outsourcingu ve veřejném sektoru“ registrovaném GA ČR. Autor zpracoval část projektu týkající se Českého bankovního sektoru (Pavelka 2011). Tento článek překračuje rámec optimalizace outsourcingu. Pokouší se kvantifikovat výsledky synergických efektů insourcing (spolupráce finančních institucí v rámci finančních skupin) a outsourcingu (přenášení určitých činností na instituce mimo rámec skupiny) a jejich vlivu na růst úspěšnosti bank v České republice při snižování nákladů.

Klíčová slova:

náklady, správní náklady, efektivnost, cost-income ratio, finanční skupina, insourcing, outsourcing

ABSTRACT

This paper builds on research within the project P403/10/1892 "Optimization of outsourcing in the public sector" registered with/ the GA CZ. Author elaborated the part of this project relating to the Czech banking sector (Pavelka, 2011). Author of this article goes beyond the optimization of outsourcing. He attempts to quantify the results of the use synergy effects of the insourcing (cooperation of financial institutions within financial groups) and outsourcing (transferring certain activities to entities outside the group) and their influence on increase in the efficiency of banks in the Czech Republic by reducing costs.

Keywords:

costs, administrative costs, effectiveness, cost-income ratio, financial group, insourcing, outsourcing

JEL G14, G21

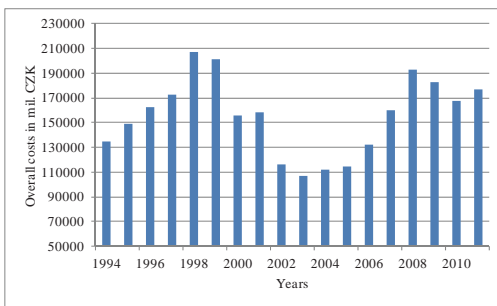
Motto

"It comes the time when banks, to increase their profitability, will have to look deeper at the cost and effectiveness of their spending." These words were said by Mr. Jiří Vévoda (a member of the Board of CSOB) in April of 2011, when the author of this article discussed with him the possible use of insourcing and outsourcing in the CSOB group. Discussion covered the issues of performance and efficiency of banks and ways how to measure its achievement. Discussion touched the importance of cost-income indicators expressing the usual share of general administrative expenses or the proportion of labour costs to profit from financial activities.

OVERALL INTRODUCTION

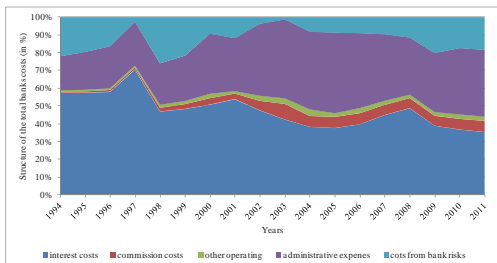
It is possible to distinguish in the terms of efficiency in the development of Czech modern commercial banking system three stages: first phase since the year 1994 to 2000, second phase from 2001 to 2005 or 2006 and third phase from 2006 to the present day.

Figure 1: Volume of the total bank costs 1994–2011 (in mil. CZK)

Source: Author's own calculations from CNB (1996 to 2011).

Figure 2: Structure of the total banks costs 1994–2011 (in %)

Source: Author's own calculations from CNB (1996 to 2011).

Extensive development, accompanied by a number of bankruptcies, especially of Czech banks and credit unions, was typical for the first stage. At the end of this period it was possible to observe the beginning of the first foreign banks creation and the preparation of the large state-owned Czech banks privatization.

The second stage was dominated by massive entry of foreign capital. 80 % of the Czech commercial banks ended in its hands. The banking supervision was consolidated. The privatization of state banks was also completed. Structure of the Czech banking system was stabilized. So the favourable conditions for the transition from a predominantly extensive development to intensive one were created.

As for the third stage, the years from 2006 to 2011, the contradictory development was typical. On one hand, the favourable conditions for efficiency increase continued. This tendency to cost savings was eventually supported by crisis phenomena from 2008 to 2010. On the other hand, the crisis had led to increased costs due to the losses of credit and market risk realisation.

1. BANKING COSTS DEVELOPMENT

1.1 General view

The costs that banks incur in their activities are of different kinds. The decisive majority is associated with their own commercial activities (e.g. interest expenses, fees and commissions) and with bank risk (impairment of assets, exchange rate risk, etc.). A considerable part is represented also by the administrative costs, which include both the costs associated with the use of labour (staff costs) and the cost of material and services bonded with the creation of conditions for the functioning of the banks (e.g. advertising costs). In accordance with the main source of data: annual Report on Supervision of the Financial Market of Czech National Bank, the commercial bank cost will be defined as follows:

- cost interest expenses,
- fees and commission expenses,
- other operating expenses,
- general administrative expenses,
- costs of risk (creation of reserves and provisions and impairment of assets).

Look at the bank costs development Figure 1 and Figure 2 as shown.

The development of bank costs perfectly reflects the overall trends in both the Czech banking sector, and the Czech economy. Stages of development correspond with the characteristic mentioned in the introductory

chapter on the nature of the extensive or intensive development of the Czech banking system. It is possible to distinguish three phases: the first 1994 to 2001, the second 2001 to 2006 and the phase from 2006 to 2011.

The first stage is characteristic with a rapid increase in total costs, which, compared to 1994, increased in 2000 more than 1.5 times. In doing so, as shown in Figure 2 The development of the cost structure Czech commercial banks from 1994 to 2011, the “draft-hors” of the costs increase was the interest paid. And also the increase of the expenses of losses associated with bankruptcies and losses from toxic assets.

In the second stage we can observe a contrast development: a sharp decline of costs. In 2005 was the cost as much as 20 % lower than in 1994. The main driving force of this development was the growth of safety and prudential behaviour of banking sector to business. This was reflected in minimizing of the need for the creation of reserves for credit and market risk (see the line no. 5 in the Figure 2). The second most important force was the decline in interest paid by banks. It is also good to note that the increase of the shares of general administrative expenses began slowly to acquire its significance

The bank costs development in the third stage turned again back to growth. Growth in costs reached its peak in the years 2008 to 2009 – years of the period of crisis phenomena. The increase of reserves on credit and market risk and growth of the general administrative costs were the most important factors in the total costs development. Total of costs, however, did not exceed the maximum of 1999.

1.2 Structure of the administrative costs

Previous analysis showed the growing importance of the share of administrative costs in the development of the total costs that banks incur on their banking business, so as to cover the risk and on current administrative operation.

Administrative costs are made pursuant to the CNB methodology two main components: staff costs and other administrative expenses. Staff costs include wages and salaries, payments for social and health insurance, the cost of temporary staff costs, fees and other costs. In other administrative costs include advertising costs, consultancy costs, information technology, outsourcing, rent and other costs.

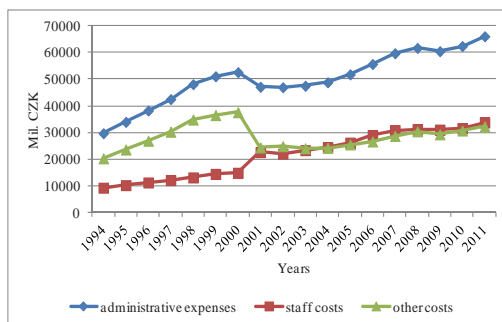
Graphical presentation of the development of the administrative costs and their components shows fairly ambiguous development. While staff costs increased steadily and relatively constantly during the whole period, the other administrative expenses developed differently.

After a sharp and rapid initial growth, other administrative expenses declined sharply in the year 2001. This decrease stopped in 2002 and practically stagnated up to year 2005. The revivals of growth in other administrative expenses appeared from the year 2006 onwards. It is very important to note, that since their big decrease in the year 2001, the rate of growth as well as the absolute value of both the staff and other costs was practically the same.

On this basis we can formulate the hypothesis that the development of the administrative costs from 2002 to 2011 could help to create a synergistic effect that might have reflected in the increased efficiency of the Czech banking system.

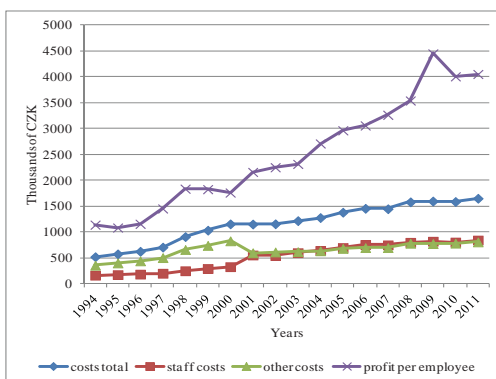
This hypothesis is supported by the comparison of administrative costs calculated per one bank employee with a similar indicator, which is the profit from the financial and operating activities calculated per one bank employee.

Figure 3: Development of the administrative costs and their structure (in mil. of CZK)

Source: Author’s own calculations from CNB (1996 to 2011).

Figure 4: Development of the administrative cost and profit on one employee (in thousands of CZK)

Source: Author’s own calculations from CNB (1996 to 2011).

Table 1: Development of the share of the costs of outsourcing on other administrative costs (in thousands of CZK, %)

Year	Costs on outsourcing (thousands of CZK)	Other administrative costs (thousands of CZK)	%
2005	3 986 401	25 562 073	15.59
2006	4 111 454	26 675 765	15.41
2007	4 234 671	28 754 953	14.73
2008	5 423 952	30 517 591	17.77
2009	7 308 000	29 352 000	24.90
2010	8 011 000	30 777 000	26.03
2011	8 274 000	32 255 000	25.65

Source: Author's own calculations from CNB (2006 to 2011).

Table 2: Costs on outsourcing by bank groups (in % of other administrative costs)

Year/ Banks	Big (%)	Middle (%)	Small (%)	Building society (%)	Overall (%)
2007	25.34	3.68	2.31	6.12	20.44
2008	24.56	13.21	0.77	5.98	20.95
2009	33.78	14.41	2.31	5.61	27.96
2010	35.50	12.07	1.98	6.10	28.60
2011	34.08	13.03	1.90	6.48	29.97

(The difference in Table 1 versus Table 2 stems from the availability of the data. Table 1 includes foreign banks branches data also.)

Based on Figure 4 we can say that the growth of the administrative costs efficiency (from 2002) suggested by our hypothesis helped to accelerate the growth of profit on one employee. The development shown in Figure 4 suggests the existence of the tendency to the growth of the efficiency of human and material resources. Especially noticeable is the trend from 2006 onwards.

2. SYNERGISTIC EFFECTS IN THE CZECH BANKING

2.1 The methods and ways of achieving synergies in 2001–2011

Previous studies suggest that the necessity of the synergistic effects started to be emphasised in the Czech banking system especially at the turn of the twenty-first century. The main phase of interest in increasing of the efficiency can be observed from 2005 and 2006 respectively.

The massive entry of foreign capital as well as the influx of new technologies, procedures and processes, as well

as the consolidation and recovery of the entire Czech banking system was the main source of the introduction of the new effective methods of management.

Two major methods, so-called outsourcing and insourcing prevailed in search for synergistic effects in the analyzed period.

2.2 Outsourcing

There is considerable diversity in terminology used and the definition of terms in **outsourcing research** (Barrar & Gervais, 2006, p. 17). Terms such as “outsourcing”, “de-verticalization”, “dis-integration”, “farming-out”, “sub-contracting” and so on have been used. Kotabe (1992, p. 103) have defined outsourcing as “the extent of components and finished products supplied to the firm by independent suppliers”. Similarly, Lei and Hitt (1995, p. 836) has defined outsourcing as “the reliance on external sources for manufacturing components and other value-adding activities”.

With regard to **outsourcing** or “transferring some economic activities to another entity” (Dvořáček & Tyll, 2000), three levels of outsourcing are generally being distinguished: tactical, strategic and transformative (Dagles & Brown, 2008).

In regards of the Czech banking system, the use of outsourcing stopped basically at the level of tactical outsourcing. This means that at the level of transmission to other entities only some peripheral service activities of the banks, such as buildings security, vehicle fleet, sending statements of accounts, etc. It is most probable that the main reason for this development is the introduction of banking supervision and regulation by the Czech National Bank (Pavelka, 2011) to classical outsourcing, which defined strict regulatory conditions for its use. Supplier of outsourcing services must meet a number of requirements that are almost as strict as the banks have to meet.

The development of interest in outsourcing is characterized by Table 1, showing the proportion of the cost of outsourcing to the other administrative costs. (Table 1, due to the availability or unavailability of data, covers only the period from 2005 to 2011 including the foreign banks branches).

What is also interesting is the development of the implementation of outsourcing in terms of division of banks into groups according to their size shown in Table 2. (for this division we are using the bank groups' classification as set by Czech National Bank in the annual Financial Market Supervision Report).

As we can see, the share of the outsourcing costs on administrative costs grows constantly. This corresponds to our hypothesis of the growing interest of the banks in the use of synergy effects in general and of outsourcing in particular. But, the analysis of the approach of the distinct bank groups to the outsourcing implementation shows varying results.

Big banks, in comparison to the smaller banks, put relatively biggest effort to outsourcing. In the last three years, the proportion of their cost of outsourcing to their other administrative expenses is above 30 %.

Small banks spent the least resources on outsourcing, moreover, in a very fluctuating quantity. It corresponds to the relative instability of this banking group.

A little problem is with analyses of building societies. Here, however, the development can be explained by the fact that they are members of large financial or banking conglomerates and are a part of the insourcing process here.

2.3 Synergistic effects of outsourcing

The situation is considerably different in insourcing. Insourcing is the collective name for transferring activities from the bank to the companies that are part of an interconnected banking group. The members of these groups are not limited by the regulation of mutual transfers of their activities.

The first form of insourcing is associated with the emergence and formation of banking and financial groups (conglomerates). The most famous of them is **cross-selling**. Cross-selling is used virtually by all banks. Similar to cross-selling is **franchising**, which was recently introduced by Unicredit Bank.

We can observe a very rapid development of another important form of insourcing: **onsourcing**. It is a transfer of business activity to an already existing member of the group, which has the best qualification for this activity's performance. Similar to onsourcing is **sharing**, where members of the group are sharing capacities of another member of the group (e.g. storage and processing of data). Onsourcing and sharing is being carried out mostly in the field of information technology.

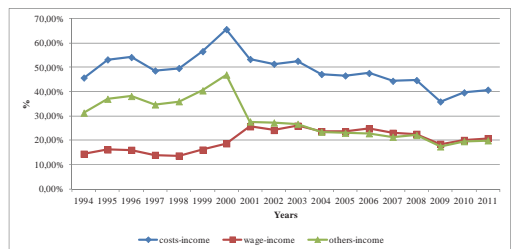
These processes are typical for financial and banking groups with dominant foreign mothers that begin the process of unification of methods and methodology for implementation of business and IT systems (e.g. Česká spořitelna, a.s., as a member of Erste Bank Group, Československá obchodní banka, a.s., in the group KBC. Erste Bank Group recently introduced specific form of

risk sharing in transactions on the capital markets) (Mikušová-Meríčková et al., 2012).

How to measure synergistic effects of insourcing? The answer to this could be in the cost-income ratio analysis. This is based on analysing the development of the ratio of total administrative costs to the profit from financial and operational business. Figure 5 shows the development of this ratio not only for the total administrative costs, but as well as for their two components, i.e. personnel costs and other administrative expenses.

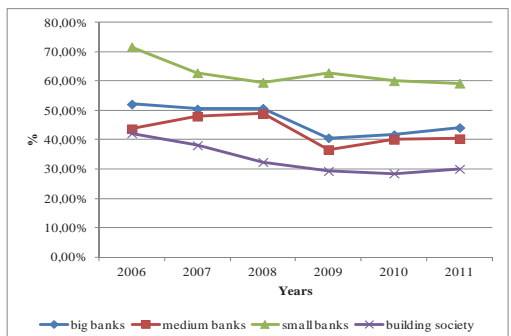
The graph in Figure 5 shows that the indicator of cost-income ratio for the entire banking sector permanently improved since 2002. This applies for the total administrative costs, as well as for the wages and other administrative costs. The coincidence of this development with the growth of interest in intensive character of development and in increase of the use of synergy effects in banks is more than obvious.

Figure 5: Development of the cost-income in the period of the 1994 till 2011 (in %)

Source: Author's own calculations from CNB (1996 to 2011).

Figure 6: Development of the cost-income ratio 2006 till 2011 according to the structure of banks (in %)

Source: Author's own calculations from CNB (2007 to 2011).

What is the situation regarding the groups of banks? The Figure 6 shows development similar to Fig 5. Only big and medium banks demonstrated a slight decrease of the cost-income indicators.

CONCLUSIONS

We can conclude that the results of the analysis show quite convincingly that the Czech banking sector was able to take advantage of opportunities provided by in-sourcing and outsourcing. It was thus able to increase the efficiency of its activities during the first decade of the twenty-first century. The nature of banking and financial groups creates good opportunities for leveraging synergies of mutual cooperation.

doc. Ing. František Pavelka, CSc.

Bankovní institut vysoká škola, a.s., Praha
fpavelka@bivs.cz

REFERENCES

- [1] BARRAR, P. & R. GERVAIS (2006). *Global outsourcing strategies: an international reference on effective outsourcing relationships*. Gower Publishing, Ltd., p. 322, ISBN 978-0-566-08624-3.
- [2] BROWN, D. & S. WILSON (2008). *The black book of the outsourcing: how to manage the changes, challenges and opportunities*. Wiley, USA, p. 366, ISBN 978-0-471-71889-5.
- [3] CNB (1996 to 2011). *Annual Report on Supervision of the Financial Market*. Years 1996 to 2011, CNB. Available from: www.cnb.cz.
- [4] CNB (2007 to 2011). *Annual reports of the commercial banks and Obligatory Information pursuant to Decree No. 123/2007 Coll. of the CNB*. Years 2007 to 2011, CNB. Available from: www.cnb.cz.
- [5] DVORÁČEK, J. & L. TYLL (2010). *Outsourcing a offshoring podnikatelských činností*, C. H. Beck, Praha, pp. 183, ISBN 978-80-7400-010-2.
- [6] KOTABE, M. (1992). *Global Sourcing Strategy: R&D, Manufacturing, and Marketing Interfaces*. Quorum, New York.
- [7] LEI, D. & M. HITT (1995). Strategic restructuring and outsourcing: the effect of mergers and acquisitions and LBOs on building firm skills and capabilities. *Journal of Management*, vol. 21, no. 5, pp. 835-59.
- [8] MIKUŠOVÁ MERIČKOVÁ, B. et al. (2012). *Outsourcing ve veřejném sektoru*. Praha: Wolters Kluwer ČR, p. 142, ISBN 978-80-7357-990-6.
- [9] PAVELKA, F. (2011). Outsourcing – nástroj zvýšení konkurenceschopnosti českých bank, *Socioekonomické a humanitní studie*, vol. 2, 68–79, ISSN 1804-6797.

PŘÍPADY VYŠŠÍ MOCI A CHOVÁNÍ FINANČNÍCH TRHŮ

FORCE-MAJEURE EVENTS AND FINANCIAL MARKET'S BEHAVIOR

Oleksiy Plastun, V'yacheslav Plastun

ABSTRAKT

Účinné finanční hypotézy čas od času selhávají. Je hodně důvodů, proč k tomu dochází. Pokusíme se zaměřit na jeden z nich – případ vyšší moci – mimořádnou událost nebo okolnost mimo naši kontrolu. V případě takovýchto událostí trhy nedokážou vstřebat informaci okamžitě. To znamená, že po určité časové období se trhy stávají neefektivní až do chvíle, kdy je trhem přijata v potaz nová informace. Takováto situace nám dává možnost předpovídat tržní chování. Toto je náš intuitivní předpoklad. Je to důvod proč musíme analyzovat reakci finančního trhu na největší události vyšší moci za účelem potvrzení či vyvrácení našeho předpokladu. Taktéž se snažíme rozvíjet obchodní strategii založenou na reakci finančního trhu k vyšší moci.

Klíčová slova:

finanční trh, případ vyšší moci, efektivita finančního trhu, případové studie

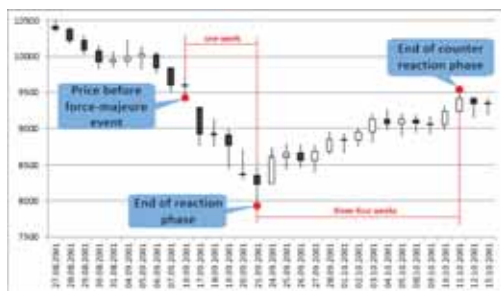
ABSTRACT

Efficient market hypothesis fails from time to time. There are many reasons why it happens. We will try to concentrate on one of them – force-majeure events – situations when something important happens unexpectedly. In this case market simply can't absorb information in one moment. So for some period of time it becomes inefficient and stays inefficient until new information will not be included by the market. Such situations give us possibility to predict the market's behavior. This is our intuitive assumption. To confirm or refuse it we will analyze the reaction of financial markets to the biggest force-majeure events during last 20 years. Also we will try to develop a trading strategy based on financial market's reaction to force-majeure events.

Keywords:

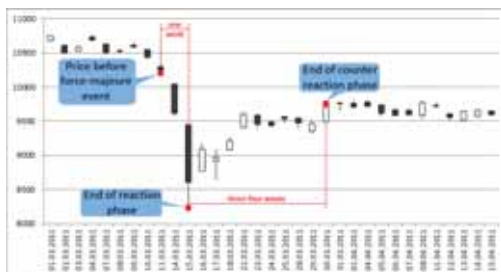
financial market, force-majeure event, financial market's efficiency, events study

Figure 1: Reaction of the U.S. stock market to the terrorist attack (September 11, 2001)

Source: MetaTrader 5. Information and trading platform for online trading [online].

Figure 2: Reaction of Japanese stock market to the earthquake (March 11, 2011)

Source: MetaTrader 5. Information and trading platform for online trading [online].

Figure 3: Reaction of foreign exchange market to the terrorist attack in September 11, 2001 (currency pair EUR / USD)

Source: MetaTrader 5. Information and trading platform for online trading [online].

INTRODUCTION

Today, the dominant hypothesis explaining the behavior of financial markets is "Efficient market hypothesis". According to this hypothesis, all the essential information immediately and fully reflected in the value of assets [6, 10, 11, 12, 13, 15] that actually eliminates the possibility of earnings from the use of any information by market participants.

Thus, the market is always in the state of dynamic equilibrium. However, there are information flows, which can't be taken into account in the market prices and are able to disrupt this balance, at least for a while. We are talking about force major events.

1. FORCE-MAJEURE EVENTS AND EFFICIENT MARKET HYPOTHESIS

Force majeure in general is compelling, extraordinary circumstances that do not depend on the will and actions of participants of economic events [17]. They are floods, earthquakes, disasters, terrorist attacks etc. Moreover, using this term in the context of financial markets and analyzing their behavior, we consider the necessity to expand the proposed list with extraordinary economic events, such as unexpectedly positive / negative economic news. Obviously, information, generated by force major events can not be included by market in advance. Thus, we can assume without prejudice to the efficient market hypothesis, that new information gives us a possibility to earn on market prices deviations.

Here are some classic force-major events and analysis of financial markets' reaction to them. The first example of force majeure event is the terrorist attack on the United States (September 11, 2001). In Fig. 1 we can see the reaction of U.S. stock market to this event (as a tool of analysis we selected the Dow Jones Index).

It appears that the active phase of the reaction lasted for about a week, while the index lost approximately 17% of its value. This is not surprising, the reaction is quite predictable. What is more interesting is that next month the Dow Jones Index showed an opposite trend in the first decade of October and returned to its initial value. It demonstrates how market takes into account (absorb) information and returns to its equilibrium state.

Let's consider another force majeure event – a strong earthquake in Japan (March 11, 2011). There were huge losses: economic, human, environmental etc. The reaction of Japanese stock market (index Nikkei) is shown in Fig. 2.

The picture is quite similar to the behavior of U.S. stock market in September 11, 2001. During the first week market absorbed information and Nikkei index lost 18%. Then there was a counter reaction and market returned to its previous state during next 3 weeks.

It is noteworthy that this behavior is typical not only for the stock markets, but also for other markets (foreign exchange and commodities).

For example reaction of foreign exchange market (currency pair EUR / USD) to terrorist attacks in September 11, 2001 on the U.S. is shown in Fig. 3.

Exchange rate of USD to EUR was fallen during the first week and then returned to the initial position over next 3 weeks.

However, market's reaction to force major events is not always typical. For example, in case of the earthquake in Japan (March 11, 2011) behavior of USD/JPY is atypical (Fig. 4). Japanese yen strengthened during first week (almost by 10%). Then it fell and returned to the initial position (during next two weeks). Such behavior can be explained by the repatriation of Japanese capital for economic recovery.

Thus, above examples provide the basis for reasonable doubt in the market's efficiency during force major events because market loses its equilibrium for a while and stabilizes later. At the same time, even short market failure opens up opportunities for speculative earnings and extra profits.

In this case we have some specific practical issues. How market behaves after force major events? How long is market's reaction to force-major? How strong it is? And so on. Another potentially very important observation that needs to be verified is the presence of two phases in force majeure events: phase of reaction and phase of counter reaction. It is vital to find out the relationship of these phases and their parameters (are they equal in size, are they differ in duration, etc.).

Examples show that markets require some specific periods of time to absorb force majeure information and some periods of time for a return to the equilibrium point. It is possible that the scale of market reaction is typical, which allows to predict not only the time (duration) of market reaction, but the magnitude of this response. This knowledge gets a possibility to extra profits from the speculative operations with financial assets during force major events.

Naturally, we can't make conclusions from two events because analyzed force majeure situations are unprecedented in scale and impact, so it is possible that in other cases similar reaction will occur. So before we look for certain patterns in the behavior of markets during the occurrence of force major, we will try to prove statistically the existence of anomalies during force major events. If market prices behavior after force majeure events differs from the behavior before force major event, it can be argued that the market really is in some non-typical state. In this case it is ineffective and temporary loses its equilibrium.

To verify the identity of one data set to another in statis-

tics, there are several specific methods (criteria):

- 1) Student's t-test;
- 2) Pearson's chi-squared test;
- 3) Kolmogorov–Smirnov test;
- 4) Bartlett's test and others.

The specific features of analyzed data are limited selection and its normal distribution.

The sample size is limited because of a small number of significant force majeure events that accrued during the last 20 years.

On the issue of compliance of the analyzed data to the normal distribution law we talk a little bit more, because it affects the analysis tools.

Normal distribution, so-called Gaussian distribution, is the probability distribution, under which the resulting value is affected by a large number of random factors.

Central Limit Theorem: If a random variable is exposed to an infinite number of infinitely small random factors, it is normally distributed.

Random variable is a variable which value results from the measurement of a quantity that is subject to variations due to chance (i.e. randomness, in a mathematical sense).

There are many factors that affect the movement of market prices and their influence is very different. So the price movement assumes the character of random fluctuations (usually for a limited period of time). Talking about force-major events, we consider them as a time limited. Thus, financial assets prices can be regarded as random variables.

However, in order to confirm above-mentioned logical assumptions, we analyze the "normality" of data using specially designed criterion.

Figure 4: Reaction of foreign exchange market to earthquake in March 11, 2011 (currency pair USD/JPY)

Source: MetaTrader 5. Information and trading platform for online trading [online].

Table 1: "Normality" of EUR/USD data

	2006	2007	2008
Number of values	100		
Average	80.14	73.62	145.19
Standard deviation	28.37	24.5	51.67
Confidence probability	0.95		
Test statistics	6.1	9.37	9.12
Chi-square distribution (hi(p=0.95, f=7))	14.1		
Conclusion	Data is normally distributed		

In order to check data, we used the Pearson criterion. We randomly selected 100 consecutive ranges of prices for the period 2006-2008 (Table 1) and calculated values of test statistics. If test statistics does not exceed the critical value of chi-square distribution, the value is normally distributed.

Thus, financial assets prices are normally distributed. So the data is relevant to use Student's t-test because it meets the terms of the limited sample size and belongs to normal distribution.

2. METHODOLOGY ANALYSIS

The main goal pursued by this research is to identify the affiliation of force majeure events with the sample data for the previous period. It means we test hypothesis (H0) that the average values of certain variables (before force-major and after force-major) are the same. An alternative hypothesis (H1) is an inequality of sample means before and after force major event. As a population, we have chosen the period, which included 30 values of a particular asset.

As for force major events duration, we chose four fixed periods, which include 5, 7, 10 and 15 values of a particular asset. This approach takes into account lags in market's reaction to the certain type of force major events.

Test of hypotheses is performed with probability $p = 0.95$.

After forming the sample data, we count mean and standard deviation before and after the force major event. Calculated values of Student's t-test are compared with the critical ones.

If the obtained value of t-test does not exceed critical, we made conclusions about the equality of sample means, and thus hypothesis (H0) is confirmed. Otherwise we adopt alternative hypothesis (H1); sample means are not equal and we can talk about the abnormal market

reaction to the force majeure event.

In order to take into account various changes in market equilibrium (loss of its efficiency) we test different varieties of samples for statistical significance

1) dynamics of market fluctuations in relative terms (formula 1) - so we try to demonstrate that force majeure event causes an abnormal changes of market prices

$$P_i = | \text{close}_i - \text{close}_{i-1} | ./ \text{close}_{i-1} \quad (1)$$

where P_i - calculated sample data;
 close_i - the daily close price of a current period;
and close_{i-1} - the daily close price of a prior period.

2) dynamics of price changes over the period (formula 2) - so we tried to demonstrate that after force majeure events one-way movement of prices appears and it differs in terms of normal fluctuations of market prices for the period (one side directed movement);

$$P_i = \text{open}_i - \text{close}_i + \text{GAP}_{i-1} \quad (2)$$

where P_i - calculated sample data;
 open_i - open price for the current period;
 close_i - close price for the previous period
GAP - the difference between closing price and opening price.

3) volatility of market prices during the period (formula 3) - so we tried to prove that sharp increase in stock price fluctuations indicates panic in the market. Panic indicates loss of market's stability and, as a consequence, temporary loss of its efficiency.

$$P_i = \text{high}_i - \text{low}_i \quad (3)$$

where P_i - calculated sample data;
 high_i - maximum price of asset for the current period;
 low_i - minimum price of asset for the current period.

Sample data is formed for various assets and time periods that meet force major events.

3. MAIN FORCE-MAJEURE EVENTS DURING LAST 20 YEARS

- Force-majeure events are classified into the following categories:
- terrorist attacks;
- natural disasters;
- technological disasters;
- economic events.

For each category we formed a particular list of force majeure events for the last 20 years (Table 2-5):

Table 2: The list of major terrorist attacks occurred over the 1995-2005 period

Force- majeure event	Description and consequences	Date	Injured country
Sarin gas attacks in the Tokyo Metro	Five members of Aum Shinrikyo launched a chemical attack on the Tokyo Metro, killing 13 people, severely injuring 50 and causing temporary vision problems for nearly a thousand others.	20 March 1995	Japan
The United States embassy bombings	A series of attacks, in which hundreds of people were killed in simultaneous truck bomb explosions at the United States embassies in the East African capitals of Dar es Salaam, Tanzania (at least 11 people were killed and 85 wounded), and Nairobi, Kenya (approximately 212 people were killed, and 4,000 wounded).	7 August 1998	USA
The USS Cole bombing	A suicide attack against the United States Navy guided-missile destroyer USS Cole (DDG-67) while it was harbored and being refueled in the Yemen port of Aden. 17 American sailors were killed and 39 injured	12 October 2000	USA
Suicide attacks in New York City and the Washington, D.C. areas	The hijackers intentionally flew planes into the North and South towers of the World Trade Center complex in New York City, the Pentagon and the United States Capitol Building (unsuccessfully). Nearly 3,000 people died in the attacks, including all 227 civilians and 19 hijackers aboard the four planes	11 September 2001	USA
The Madrid train bombings	Simultaneous, coordinated bombings against train system of the city of Madrid.		
191 people were killed and 1,800 wounded.	11 March 2004	Spain	
London bombings	A series of coordinated suicide attacks in London Underground which targeted civilians using the public transport system during the morning rush hour. 52 civilians and 4 bombers were killed in the attacks, and over 700 more were injured.	7 July 2005	Great Britain

Source: Chronology of terrorism with the 1960's in Our Days [online].

Table 3: The list of the largest technological disasters occurred over the 2000-2010 period

Force- majeure event	Description and consequences	Date	Injured country
Baia Mare cyanide spill	A leak of cyanide near Baia Mare, Romania, into the Someş River by the gold mining company Aurul. The polluted waters eventually reached the Tisza and then the Danube, killing large numbers of fish in Hungary and Yugoslavia.	31 January 2000	Romania
Air France Concorde Flight 4590 crash	All one hundred passengers and nine crew members on board the flight died. On the ground, four people were killed and one left with serious injuries. Revenue service was resumed in 2001, until the remaining aircraft were retired in 2003.	25 July 2000	France
The Prestige oil spill	An oil spill off the coast of Galicia caused by the sinking of an oil tanker. The spill polluted thousands of kilometers of coastline and more than one thousand beaches on the Spanish, French and Portuguese coast, as well as causing great harm to the local fishing industry. An estimated cost of the clean-up is €2.5 billion.	13 November 2002	EU
The Space Shuttle Columbia disaster	The Space Shuttle Columbia disintegrated over Texas and Louisiana during re-entry into the Earth's atmosphere, resulting in the death of all 7 crew members. The total cost of the disaster (according to the NASA) was \$13 billion.	1 February 2003	USA
The Andersen Air Force Base B-2 accident	A B-2 Spirit stealth heavy bomber, crashed on the runway shortly after takeoff from Andersen Air Force Base in Guam. The aircraft was destroyed, a total loss estimated at US\$1.4 billion	23 February 2008	USA
The Deepwater Horizon oil spill	It is the largest accidental marine oil spill in the history of the petroleum industry. The spill stemmed from a sea-floor oil gusher that resulted from the 20 April 2010 explosion of Deepwater Horizon. The explosion killed 11 men working on the platform and injured 17 others. An estimated 53,000 barrels per day escaped from the well just before it was capped. The spill caused extensive damage to marine and wildlife habitats and to the Gulf's fishing and tourism industries	20 April 2010	USA

Source: Archive of quotations site www.q-trading.ru [online]. Disaster. Material from the Wikipedia [online]. Disasters and cataclysms [online].

Table 4: The list of the largest natural disasters occurred over the 1995-2011 period

Force- majeure event	Description and consequences	Date	Injured country
The Great Hanshin earthquake	The earthquake with magnitudes up to 7.3 on the Richter scale. Approximately 6,434 people lost their lives. The earthquake caused approximately ten trillion yen (\$100 billion) in damage, 2.5% of Japan's GDP at the time.	17 January 1995	Japan
The South Asian tsunami	The earthquake was caused by subduction and triggered a series of devastating tsunamis along the coasts of most landmasses bordering the Indian Ocean, killing over 230,000 people in fourteen countries, and inundating coastal communities with waves up to 30 meters high.	26 December 2004	South-Eastern Asia
Hurricane Katrina	Hurricane Katrina was the deadliest and most destructive Atlantic hurricane of the 2005 Atlantic hurricane season. The most significant number of deaths occurred in New Orleans, Louisiana, which flooded as the levee system catastrophically failed. At least 1,833 people died in the hurricane and subsequent floods; total property damage was estimated at \$81 billion.	27 January 2005	USA
The 2010 Haiti earthquake	An estimated three million people were affected by the quake; the Haitian government reported that an estimated 316,000 people had died, 300,000 had been injured and 1,000,000 made homeless. The government of Haiti also estimated that 250,000 residences and 30,000 commercial buildings had collapsed or were severely damaged.	12 January 2010	Haiti
The 2010 eruptions of Eyjafjallajökull	Volcanic events at Eyjafjallajökull in Iceland which, although relatively small for volcanic eruptions, caused enormous disruption to air travel across western and northern Europe over an initial period of six days in April 2010. Additional localized disruption continued into May 2010.	14 April 2010	Iceland
The Great East Japan Earthquake	Undersea mega thrust earthquake off the coast of Japan. It was the most powerful known earthquake ever to have hit Japan. The earthquake triggered powerful tsunami waves that reached heights of up to 40.5 meters. A Japanese National Police Agency report confirmed 15,870 deaths, 6,114 injured, and 2,814 people missing across twenty prefectures, as well as 129,225 buildings totally collapsed, with a further 254,204 buildings 'half collapsed', and another 691,766 buildings partially damaged. The World Bank's estimated economic cost was US\$235 billion, making it the most expensive natural disaster in world history.	11 March 2011	Japan

Source: Archive of quotations site www.q-trading.ru [online]. Disaster. Material from the Wikipedia [online]. Disasters and cataclysms [online].

Table 5: The list of the largest force-majeure economic events occurred over the 1989-2010 period

Force- majeure event	Description and consequences	Date	Injured country
The Friday the 13th mini-crash	The crash was caused by a reaction to a news story of the break-down of a \$6.75 billion leveraged buyout deal for UAL Corporation, the parent company of United Airlines.	13 October 1989	USA
Black Wednesday	The British Conservative government was forced to withdraw the pound sterling from the European Exchange Rate Mechanism (ERM) after they were unable to keep it above its agreed lower limit. In 1997 the UK Treasury estimated the cost of Black Wednesday at £3.4 billion	16 September 1992	UK
Black Tuesday	Daily Shanghai Composite index lost nearly 9%, which was the most serious decline over the last 10 years. The fall was caused by rumors and fears that Chinese stock market is overheated and fueled with speculative, often borrowed funds.	27 February 2007	China
Bankruptcy of Lehman Brothers	Financial services firm Lehman Brothers filed for Chapter 11 bankruptcy protection. The filing remains the largest bankruptcy filing in U.S. history, with Lehman holding over \$600 billion in assets.	15 September 2008	USA
FOMC Announcement	The Committee decided to increase the Fed balance sheet by making additional purchases of MBS amounting to \$750 billion, which would increase the total purchases of these securities this year to \$ 1.25 trillion., and also to buy agency debt securities up to \$100 billion, bringing total purchases to \$ 200 billion; the Committee decided to buy long-term government bonds amounting to \$ 300 billion	18 March 2009	USA
Speech by U.S. Federal Reserve Chairman Ben Bernanke	Ben Bernanke said that the federal funds rate will remain low for a long time.	15 October 2010	USA

Source: Finance service. Official Site. [online].

4. FINANCIAL MARKETS REACTION TO FORCE MAJEURE EVENTS

To analyze the reaction of different types of markets to force majeure events we chose the following objects of analysis: foreign exchange market (currency pair, which includes currency of injured country and currency pair USD / CHF to study the behavior of shelter-currency, which is Swiss franc), stock market (represented by the leading stock index of injured country), commodities market (gold and oil prices).

Example of data set formation and t-test calculations is presented in Appendix 1 (case of stock market reaction to terrorist attack on 11/09/01, volatility of market prices during the period method). Such data sets and calculations were formed and done for other 71 cases. Overall results of t-test for 4 different groups of force majeure events are presented in Appendixes 2-5. Value "0" in a particular cell means that t-test is not passed, so force majeure event movements are not differ from normal movements of the markets. Value "1" in a particular cell means that price movements after force majeure event are not typical for the market. In this case we can make a conclusion that market becomes inefficient for some time.

Final results of t-test statistics for each of the proposed methods of data set formation are presented in the Table 6. As we can see from the table 6, best results (the biggest percentage of anomalies) are shown by the volatility of market prices method. So this method we take as a basis for detailed analysis.

Our calculations of t-test results in case of volatility method are shown in the Table 7:

Results of the study show the benefit of the efficient market hypothesis. Despite the relatively large scale and suddenness of force majeure events (we selected events with the biggest losses) it is very difficult to dis-

turb market equilibrium. Financial markets quickly absorb new information and continue to function in usual rhythm. Fluctuations (in prices of assets) that occur in the post-force majeure period match fluctuations during the pre-force majeure period.

A characteristic feature of exchange markets' behavior is that the more developed the country the greater reaction to force majeure event is shown by markets.

The most inert assets are oil and shelter currency USD / CHF (13% и 25% confirmed reactions accordingly). Almost the same reaction shows currency of the injured country and gold price (38% confirmed reactions each). Stock market demonstrates the biggest response (50% confirmed reactions).

Despite the fact that financial markets do not lose their equilibrium due to force majeure events stock markets provide a good opportunity for speculations because of a relatively large number of market disbalances. It should be noted that the average percentage of disequilibrium (50%) may actually be higher, taking into account the existence of time lags in certain types of force majeure events (i.e. the time required to assess the scale of the technological / natural disasters and determine the approximate loss of economy from them), and potential shortcomings of the analysis.

Table 6: Final results of t-test statistics for each of the proposed methods of data set formation

Sample formation approach	Results (percentage of anomalies)
Volatility of market prices method	32.5%
Dynamics of market fluctuations in relative terms method	17.5%
Dynamics of price changes method	8.3%

Table 7: T-test for market reaction to force majeure events (percentage of events when financial market lost equilibrium)

Type of market	Foreign exchange	Stock	Commodity		
Type of force major	Injured country currency	Shelter currency (USD/CHF)	Leading stock index	Oil	Gold
Natural disasters	33%	0%	67%	17%	33%
Technological disasters	50%	33%	33%	0%	50%
Acts of terrorism	0%	17%	50%	33%	17%
Economic events	67%	50%	50%	0%	50%
Average	38%	25%	50%	13%	38%

Very often a reaction to the force majeure events is quite short - 1-2 days or even less, and the same is true for a counter reaction. It is almost impossible to statistically determine these anomalies. Thus, short-term market reactions to the force majeure events are not taken into account in the final results. So the real rate of market reactions to force majeure events is higher, but short-term force majeure events are not suitable for development of effective trading strategies.

One more thing we should mention: t-test is rather tough thing in case of critical value for t-distribution. Sometimes even strong reaction to force-majeure events gives no appropriate results of t-test to exceed the critical value. In our case there are results which can't be counted in favor of market inefficiency because they are not big enough to exceed critical value, but they are very close to this. So the real percentage of confirmed reactions must be higher.

Anyway, stock markets showed abnormal reactions in 50% cases and that gives us basis for test of some patterns in markets behavior during the force majeure event. Thus, our next step is to find regularities in the behavior of stock markets after force majeure events and to identify potential results of stock market reaction. Analysis of other markets is pointless because they show too low probability of ineffectiveness. In addition, we have significantly narrowed the list of force major events for analysis (we choose those ones which show the best reaction).

List of some statistically significant force major events and results of their analysis are presented in Table 8.

The analysis confirmed the presence of two phases of market reaction to force major events:

- phase of reaction, which is a natural reaction to negative market news (in our case – fall of the stock index of the affected countries), and
- phase of counter reaction, which is not just a correction to the previous price movement, but is an attempt (usually successful) to return to the basic equilibrium.

Typical parameters of the stock markets reaction to the force majeure events are presented in the Table 9.

The main conclusions of this part of research are:

- typical market reaction to the force majeure events is a two-phase model: phase of reaction and phase of counter reaction;
- in most cases the size of phase of reaction and counter reaction approximately equal or fit into the limits of permissible errors;
- on average, phase of reaction lasts 5,4 days;
- the average size of phase of reaction is approximately 10.5%;
- the average duration of phase of counter reaction is very close to the phase of reaction and is up to 5 days;
- the size of phase of counter reaction is close to the size of phase of reaction and is 7.6% on average;
- market reaction to force majeure events (with rare exceptions) is typical - negative event for a particular country leads to decline of its stock market index.

5. TRADING ON FORCE-MAJOR EVENTS

Based on assessments and conclusions made above, we can formulate the following rules of trading on the stock markets in case of force majeure events:

- make sure that the reaction is typical (a trader needs to analyze the reaction of the market during the first day of event), open positions in the direction of force majeure events (short positions);
- hold positions during an average duration of phase of reaction and close short positions before the beginning of phase of counter reaction;
- as soon as the phase of counter reaction begins close all short positions and open long positions;
- hold long positions until the market return to its initial state. Some positions should be closed when asset price reaches 50% of its value in phase of reaction. Close all long positions at the pre-force- majeure event price.

We demonstrate these rules on a particular force majeure event – The Great Hanshin earthquake (January 17, 1995). Dynamics of Nikkei225 index is shown in Table 10.

Table 9: Parameters of typical stock market reaction to the force majeure events

Phase of Reaction		Phase of Counter Reaction	
Duration (days)	Size of reaction (%)	Duration (days)	Size of reaction (%)
5,4	10,5%	5	7,6%

Table 8: Analysis of the stock market reaction to the biggest force major events

Force-major	Date	Injured country	Instrument	Reaction phase				Counter Reaction phase					
				End of reaction phase	Duration (days)	Max price	Min price	% change	End of counter reaction phase	Duration (days)	Max price	Min price	% change
The Friday the 13th mini-crash	13.10.1989	USA	Dow Jones	18.10.1989	3	2773	2638	-4.87%	19.10.1989	1	2707	2638	2.62%
Black Wednesday	16.09.1992	Great Britain	FTSE	21.09.1992	5	2611	2291	13.97%	22.09.1992	1	2611	2545	-2.53%
The Great Hanshin earthquake	17.01.1995	Japan	NIKKEI	24.01.1995	7	19362	17699	-8.60%	01.02.1995	7	18869	17699	6.60%
Baia Mare cyanide spill	31.01.2000	EU	FTSE	07.02.2000	5	6376	6101	-4.31%	09.02.2000	2	6451	6101	5.74%
The USS Cole bombing	12.10.2000	USA	Dow Jones	12.10.2000	1	10462	9874	-5.62%	16.10.2000	4	10429	9874	5.62%
Suicide attacks in New York City and the Washington, D.C. areas	11.09.2001	USA	Dow Jones	21.09.2001	7	9740	7927	-18.61%	28.09.2001	5	8945	7927	12.84%
The Madrid train bombings	11.03.2004	EU	FTSE	24.03.2004	11	4545	4291	-5.6%	13.04.2004	14	4525	4291	5.5%
Bankruptcy of Lehman Brothers	15.09.2008	USA	Dow Jones	18.09.2008	3	11416	10460	-8.37%	19.09.2008	1	11483	10460	9.78%
The 2010 eruptions of Eyjafjallajökull	14.04.2010	EU	FTSE	22.04.2010	7	5810	5652	-2.72%	26.04.2010	3	5800	5652	2.6%
The Great East Japan Earthquake	11.03.2011	Japan	NIKKEI	16.03.2011	5	10440	8320	-20.31%	01.04.2011	12	9850	8320	18.39%

Table 10: Nikkei 225 index for the period from 11.01.1995 to 03.02.1995

Date	Open	High	Low	Close
11.01.1995	19518	19603	19480	19548
12.01.1995	19536	19547	19344	19410
13.01.1995	19408	19408	19265	19331
17.01.1995	19322	19362	19088	19241
18.01.1995	19232	19321	19201	19223
19.01.1995	19218	19298	18978	19076
20.01.1995	19034	19034	18754	18840
23.01.1995	18807	18818	17779	17785
24.01.1995	17807	18139	17699	18061
25.01.1995	18096	18413	18096	18159
26.01.1995	18168	18407	18017	18071
27.01.1995	18091	18257	17938	18104
30.01.1995	18137	18819	18137	18753
31.01.1995	18790	18855	18583	18650
01.02.1995	18647	18869	18610	18739
02.02.1995	18720	18720	18521	18604
03.02.1995	18607	18646	18437	18539

Let's analyze trader's actions according to proposed rules.

After the force majeure event trader confirms type of market reaction (typical or atypical). Downward trend is a typical reaction of the Nikkei index in this case (see close value of this index). That's why the trader should open short position at a price of 19232 on January 18th. Average reaction lasts 5 days and the average size reaction is 7.5% (see Table. 9). Trader holds his position while the price continues to fall.

On January 24 the Nikkei index lost 8% of its value, so the position had to be closed at a price of 17807 (open price on January 24). Profitability of these actions is 8%. Next day the index began to grow. As a result, trader should open long position at a price of 18186 (according to proposed algorithm). Expected reverse movement of the index is less than the movement of the phase of reaction.

In January 31st close price was lower than the open price, thus the trader should close long position next day (February 1st) at a price of 18647. Long positions earnings totaled up to 2.5%, which is certainly less than expected 7-8%, but also is a good result.

Ultimately, the overall financial performance after this force majeure event amounted up to 10% in 10 days, which is a good result.

Despite the fact that this analysis is made post factum, nevertheless it is important to illustrate the algorithm of trader's actions according to proposed trade rules.

CONCLUSIONS

As the result of this research we came to the conclusion that force majeure events in most cases are unable to disrupt the balance of financial markets (at least more then for 1-2 days). The majority of financial markets (commodity, foreign exchange) are extremely inert and in 80% of cases do not lose their equilibrium state.

The most sensitive type of financial markets to force majeure events is stock market. The more economically developed country is the larger will be reaction to force majeure event. But even such sensitivity does not guarantee loss of equilibrium by stock market in a half of the cases.

The analysis showed that, market's reaction on force majeure events (if it happens of course) is presented by a typical model, which consists of two parts - phase of reaction and phase of counter reaction. This gives opportunities for speculations during force majeure events. Evaluation of basic parameters of the phase of reactions and phase of counter reaction (duration and size of changes in asset prices) for stock markets lets to determine typical ranges of market reaction to certain type of force majeure events. Based on these results, we developed trade rules to follow in case of force majeure events.

Plastun Oleksiy, PhD, Associate Professor of Accounting and Auditing Department,
Ukrainian Academy of Banking
of the National Bank of Ukraine
duchlex@yandex.ru

Plastun V'yacheslav, PhD, Associate Professor of Finance Department,
Ukrainian Academy of Banking
of the National Bank of Ukraine
plastun.v@gmail.com

REFERENCES

- [1] Archive of quotations Marketwatch [online]. Dostupný také z WWW: <http://www.marketwatch.com>.
- [2] Archive of quotations RBC [online]. Dostupný také z WWW: <http://export.rbc.ru>.
- [3] Archive of quotations site www.q-trading.ru [online]. Dostupný také z WWW: <http://q-trading.ru/index.php/data/>.
- [4] Archive of quotations Yahoo! Finance [online]. Dostupný také z WWW: <http://finance.yahoo.com/>.
- [5] BALAGANSKII I. A. 2003. Natural and technological disasters: State-owned Novosibirsk Technical University. - Novosibirsk. - 2003. - 55 p.
- [6] BREUIL, R., MYERS, S. 2008. Principles of Corporate Finance: M: JSC "Olimp-Business." - 2008. - P. 324-329.
- [7] Chronology of terrorism with the 1960's in Our Days [online]. Dostupný také z WWW: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D1%80%D1%80%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC>.
- [8] Disaster. Material from the Wikipedia [online]. Dostupný také z WWW: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%CA%E0F2E0F1F2F0EEF4E0>.
- [9] Disasters and cataclysms [online]. Dostupný také z WWW: <http://catastrofe.ru/>.
- [10] FAMA, F. 1998. Market Efficiency Long-Term Returns and Behavioral Finance: Journal of Financial Economics in the areas of capital markets and asset pricing, pp. 283-306, 1998.
- [11] FORTUNE, P. 1991. Stock Market Efficiency: An Autopsy?, New England Economic Review, March / April 1991, pp. 17-40.
- [12] INSTRUMENTOV, K. S. 2009. Role of irrational factors in generating strategies of world stock market participants: Journal of the Moscow University. - Series 6. Economy. - № 2. - 2009. - C. 27-37.
- [13] LYTNEV, A. Lectures "Fundamentals of a financial management" [online]. Dostupný také z WWW: <http://www.cfin.ru/finanalysis/lytnev/>.
- [14] MetaTrader 5. Information and trading platform for online trading [online]. Dostupný také z WWW: <http://www.alpari.ru/ru/metatrader/>.
- [15] PETERS, E. 1996. Chaos and Order in the Capital Markets: A New View of Cycles, Prices, and Market Volatility, Second Edition, pp.27-29, 35, 1996.
- [16] Pro finance service. Official Site. [online]. Dostupný také z WWW: <http://forexpf.ru/>.
- [17] RAYZBERH, B. A. Modern economic dictionary: Moscow: INFRA-M, 2006. 495 p.

Appendix 1

EXAMPLE OF DATA SET AND CALCULATIONS

Dow Jones Index (analysis of the reaction to 11/09/01)

Pre-force-majeure event dataset

Date	High	Low	High-Low
27.07.2001	10316.3	10516.4	
30.07.2001	10301.1	10513.3	212.2
31.07.2001	10364.8	10639.4	274.6
01.08.2001	10423.3	10659.3	236
02.08.2001	10454.5	10663.1	208.6
03.08.2001	10381.1	10593	211.9
06.08.2001	10337.2	10549.6	212.4
07.08.2001	10324.5	10520.1	195.6
08.08.2001	10245.7	10509.8	264.1
09.08.2001	10160.5	10361.5	201
10.08.2001	10164.7	10473.3	308.6
13.08.2001	10315	10504.8	189.8
14.08.2001	10333.3	10513.7	180.4
15.08.2001	10289	10530.4	241.4
16.08.2001	10198.2	10460.8	262.6
17.08.2001	10143.5	10418.7	275.2
20.08.2001	10146.1	10388.2	242.1
21.08.2001	10132.9	10436.4	303.5
22.08.2001	10099.1	10340.8	241.7
23.08.2001	10142.7	10357.1	214.4
24.08.2001	10190.3	10487.5	297.2
27.08.2001	10334.9	10498	163.1
28.08.2001	10175.6	10405.9	230.3
29.08.2001	10030.4	10292.6	262.2
30.08.2001	9829.4	10149.1	319.7
31.08.2001	9846.7	10072.2	225.5
04.09.2001	9858.3	10238.5	380.2
05.09.2001	9821	10140.8	319.8
06.09.2001	9762	10053.7	291.7
07.09.2001	9507	9842.1	335.1
10.09.2001	9431.1	9740.4	309.3

Post-force-majeure event dataset

Date	High	Low	High-Low
17.09.2001	8755.5	9294.6	539.1
18.09.2001	8743.9	9126.9	383
19.09.2001	8453	8990.4	537.4
20.09.2001	8304.5	8711.4	406.9
21.09.2001	7926.9	8484.2	557.3
24.09.2001	8242.3	8733.4	491.1
25.09.2001	8435.6	8778.2	342.6
26.09.2001	8457.4	8766.8	309.4
27.09.2001	8398.1	8757.5	359.4
28.09.2001	8633.8	8945.7	311.9
01.10.2001	8659.9	8931.7	271.8
02.10.2001	8737.6	9001	263.4
03.10.2001	8801	9193.3	392.3
04.10.2001	8982.3	9259.6	277.3
05.10.2001	8894.5	9208.4	313.9

T-statistics for the force-majeure event

Force-majeure duration period	15	10	7	5
Pre-force-majeure event average	253.67	253.67	253.67	253.67
Post-force-majeure event average	383.78	423.81	465.34	484.74
Post-force-majeure event standard deviation	102.19	98.23	86.61	82.76
T-test	4.93	5.47	6.46	6.24
Critical t	2.14	2.26	2.44	2.77

Appendix 2

RESULTS OF T-TEST FOR TERRORIST ATTACKS

Table A2.1: Dynamics of market fluctuations in relative terms method

Force- majeure event	Foreign exchange		Stock	Commodity		Overall
	Injured country currency	Shelter currency	Leading stock index	Oil	Gold	
Sarin gas attacks in the Tokyo Metro	0	0	0	0	0	0
The United States embassy bombings	0	0	0	0	0	0
The USS Cole bombing	0	0	1	0	0	1
Suicide attacks in New York City and the Washington, D.C. areas	0	0	1	1	0	2
The Madrid train bombings	0	0	1	0	0	1
London bombings	0	0	0	0	0	0
Overall	0	0	3	1	0	4

Table A2.2: Dynamics of price changes over the period method

Force- majeure event	Foreign exchange		Stock	Commodity		Overall
	Injured country currency	Shelter currency	Leading stock index	Oil	Gold	
Sarin gas attacks in the Tokyo Metro	0	0	0	1	0	1
The United States embassy bombings	0	0	0	0	0	0
The USS Cole bombing	0	0	0	0	0	0
Suicide attacks in New York City and the Washington, D.C. areas	0	0	0	0	0	0
The Madrid train bombings	0	0	0	0	1	1
London bombings	0	0	0	0	0	0
Overall	0	0	0	1	1	2

Table A2.3: Volatility of market prices during the period method

Force- majeure event	Foreign exchange		Stock	Commodity		Overall
	Injured country currency	Shelter currency	Leading stock index	Oil	Gold	
Sarin gas attacks in the Tokyo Metro	0	0	0	1	0	1
The United States embassy bombings	0	0	0	0	0	0
The USS Cole bombing	0	0	1	0	0	1
Suicide attacks in New York City and the Washington, D.C. areas	0	1	1	1	1	4
The Madrid train bombings	0	0	1	0	0	1
London bombings	0	0	0	0	0	0
Overall	0	1	3	2	1	7

Appendix 3

RESULTS OF T-TEST FOR NATURAL DISASTERS

Table A3.1: Dynamics of market fluctuations in relative terms method

Force- majeure event	Foreign exchange		Stock	Commodity		Overall
	Injured country currency	Shelter currency	Leading stock index	Oil	Gold	
The Great Hanshin earthquake	0	0	0	0	0	0
The South Asian tsunami	0	0	0	0	0	0
Hurricane Katrina	0	0	0	0	0	0
The 2010 Haiti earthquake	0	0	1	0	0	1
The 2010 eruptions of Eyjafjallajökull	0	0	1	0	0	1
The Great East Japan Earthquake	1	0	1	0	0	2
Overall	1	0	3	0	0	4

Table A3.2: Dynamics of price changes over the period method

Force- majeure event	Foreign exchange		Stock	Commodity		Overall
	Injured country currency	Shelter currency	Leading stock index	Oil	Gold	
The Great Hanshin earthquake	0	0	0	0	0	0
The South Asian tsunami	0	0	0	0	0	0
Hurricane Katrina	0	0	0	0	0	0
The 2010 Haiti earthquake	0	0	0	1	0	1
The 2010 eruptions of Eyjafjallajökull	1	1	1	0	0	3
The Great East Japan Earthquake	0	0	0	0	0	0
Overall	1	1	1	1	0	4

Table A3.3: Volatility of market prices during the perio method

Force- majeure event	Foreign exchange		Stock	Commodity		Overall
	Injured coun-ry currency	Shelter cur-rency	Leading stock index	Oil	Gold	
Baia Mare cyanide spill	0	0	0	0	1	1
Air France Concorde Flight 4590 crash	0	0	0	0	0	0
The Prestige oil spill	0	0	0	0	0	0
The Space Shuttle Columbia disaster	1	0	0	0	1	2
The Andersen Air Force Base B-2 accident	0	1	0	0	0	1
The Deepwater Horizon oil spill	0	0	1	0	0	1
Overall	1	1	1	0	2	5

Appendix 4

RESULTS OF T-TEST FOR TECHNOLOGICAL DISASTERS

Table A4.1: Dynamics of market fluctuations in relative terms method

Force- majeure event	Foreign exchange		Stock	Commodity		Overall
	Injured country currency	Shelter currency	Leading stock index	Oil	Gold	
Baia Mare cyanide spill	0	0	0	0	0	0
Air France Concorde Flight 4590 crash	0	0	0	0	0	
The Prestige oil spill	0	1	0	1	0	2
The Space Shuttle Columbia disaster	0	0	0	0	0	0
The Andersen Air Force Base B-2 accident	1	1	0	0	0	2
The Deepwater Horizon oil spill	0	0	0	0	0	0
Overall	1	2	0	1	0	4

Table A4.2: Dynamics of price changes over the period method

Force- majeure event	Foreign exchange		Stock	Commodity		Overall
	Injured country currency	Shelter currency	Leading stock index	Oil	Gold	
Baia Mare cyanide spill	0	0	0	0	0	0
Air France Concorde Flight 4590 crash	0	0	0	0	0	
The Prestige oil spill	0	1	0	1	0	2
The Space Shuttle Columbia disaster	0	0	0	0	0	0
The Andersen Air Force Base B-2 accident	1	1	0	0	0	2
The Deepwater Horizon oil spill	0	0	0	0	0	0
Overall	1	2	0	1	0	4

Table A4.3: Volatility of market prices during the period method

Force- majeure event	Foreign exchange		Stock	Commodity		Overall
	Injured country currency	Shelter currency	Leading stock index	Oil	Gold	
Baia Mare cyanide spill	1	0	1	0	1	3
Air France Concorde Flight 4590 crash	0	0	0	0	0	
The Prestige oil spill	0	0	0	0	1	1
The Space Shuttle Columbia disaster	1	0	0	0	1	2
The Andersen Air Force Base B-2 accident	0	1	0	0	0	1
The Deepwater Horizon oil spill	1	1	1	0	0	3
Overall	3	2	2	0	3	10

Appendix 5

RESULTS OF T-TEST FOR ECONOMIC EVENTS

Table A5.1: Dynamics of market fluctuations in relative terms method

Force- majeure event	Foreign exchange		Stock	Commodity		Overall
	Injured country currency	Shelter currency	Leading stock index	Oil	Gold	
The Friday the 13th mini-crash	0	0	0	0	0	0
Black Wednesday	1	0	0	0	0	1
Black Tuesday	1	1	1	0	0	3
Bankruptcy of Lehman Brothers	0	0	1	1	1	3
FOMC Announcement	0	0	0	0	0	0
Speech by U.S. Federal Reserve Chairman Ben Bernanke	0	1	0	0	0	1
Overall	2	2	2	1	1	8

Table A5.2: Dynamics of price changes over the period method

Force- majeure event	Foreign exchange		Stock	Commodity		Overall
	Injured country currency	Shelter currency	Leading stock index	Oil	Gold	
The Friday the 13th mini-crash	0	0	0	0	0	0
Black Wednesday	0	0	0	0	0	0
Black Tuesday	0	0	0	0	0	0
Bankruptcy of Lehman Brothers	0	0	0	0	0	0
FOMC Announcement	0	0	0	0	0	0
Speech by U.S. Federal Reserve Chairman Ben Bernanke	0	0	0	0	0	0
Overall	0	0	0	0	0	0

Table A5.3: Volatility of market prices during the period method

Force- majeure event	Foreign exchange		Stock	Commodity		Overall
	Injured country currency	Shelter currency	Leading stock index	Oil	Gold	
The Friday the 13th mini-crash	0	0	1	0	0	1
Black Wednesday	1	0	1	0	0	2
Black Tuesday	1	1	0	0	1	3
Bankruptcy of Lehman Brothers	1	1	1	0	1	4
FOMC Announcement	0	0	0	0	0	0
Speech by U.S. Federal Reserve Chairman Ben Bernanke	1	1	0	0	1	3
Overall	4	3	3	0	3	13

DVACET LET SAMOSTATNOSTI SPOTŘEBNÍCH DANÍ V ČESKÉ DAŇOVÉ SOUSTAVĚ

TWENTY YEARS OF EXCISE TAXES INDEPENDENCE IN CZECH TAX SYSTEM

Slavomíra Svátková

ABSTRAKT

Předložený příspěvek rekapituluje dvacetileté působení spotřebních daní v rámci české daňové soustavy přijaté v roce 1993. Jeho cílem je připomenout vznik pěti samostatných spotřebních daní a jejich hlavní mezníky v tomto vývoji.

Příspěvek se zaměřuje na hlavní trendy ve změnách konstrukčních prvků daní, mezi které zařazuje plátce daně, předmět, základ, osvobození a vratky daně. Speciální pozornost pak věnuje vývoji sazeb všech pěti spotřebních daní a následně zkoumá daňové zatížení ceny jednotlivých výrobků v čase. Stranou pozornosti nezůstává ani fiskální a tzv. výchovná funkce spotřebních daní. V této souvislosti poukazuje i na omezenou možnost státu ovlivňovat výnos spotřebních daní do státního rozpočtu a zvyky obyvatelstva pouze prostřednictvím zvyšování sazeb daní. Samostatnou pozornost pak příspěvek věnuje velkým daňovým únikům, díky nimž přišel český stát o desítky miliard korun, a připomíná nástroje, které stát zaváděl postupně v průběhu celého dvacetiletého období s cílem tyto úniky významně omezit. V neposlední řadě se pak příspěvek zaměřuje na důvody četných změn, jež provázejí zákon o spotřebních daních od jeho vzniku do současnosti.

Klíčová slova:

spotřební daně, plátce daně, předmět daně, základ daně, sazby daně, osvobození od daně, vratky daně, daňové úniky, značení výrobků, harmonizace daní

ABSTRACT

The paper summarizes the 20-year influence of excise tax within the purview of the tax system which was passed in 1993. Its aim is to remind the inception of five independent excise taxes and main turning points in this development.

The paper focuses on main trends in changes of the structural constituents, among which we include: the taxpayer, subject to the tax, tax base, tax exempt, and tax refund. The special attention is focused on the development of tax rates of all the five excise taxes and subsequently it examines the tax burden on the price of particular products in time. We divert our attention neither from fiscal nor from so called educative function of excise taxes. In this context we point to the limited possibility of the state to exert influence over the revenue of excise taxes into the state budget as well as over the habits of the population just through increasing tax rates. Special attention is paid to big tax evasions owing to which the Czech state has lost tens of billions of crowns. The paper reminds the tools that have been gradually put into practice during the 20-year period with the aim to substantially limit these evasions. Last but not least the paper focuses on the reasons of numerous changes which have accompanied the excise tax law since its inception.

Keywords:

excise tax, taxpayer, subject to an excise duty, tax base, tax rate, tax-exempt, tax refund, tax evasion, goods marking, tax harmonization

ÚVOD

Na Nový rok 2013 tomu bylo již dvacet let, kdy v nově vzniklé České republice začala působit zcela nová daňová soustava. Byla výstupem rozsáhlé daňové reformy, která po dlouhých čtyřiceti letech nahradila předchozí systém odvodů a daní, jenž sloužil potřebám plánovaného socialistického hospodářství. Nová soustava byla vybudována na tradičních daních tržní ekonomiky; v souladu s tím se také na pět skupin výrobků (minerální oleje, líh, pivo, víno a tabákové výrobky) zavedly samostatné spotřební daně. Daňová reforma jim však nepřidělila nezávislost v podobě pěti samostatných zákonů, ale všechny daně „vtěsnala“ do jednoho zákona. V průběhu dalšího vývoje se ukázalo, že tato koncepce - kdy se v jednom zákoně objevují velice různorodé výrobky s odlišnými daňově konstrukčními prvky i odlišnými požadavky na jejich značení - měla a má svoje přednosti, ale také i řadu nevýhod.

Ke spotřebním daním přibýly v roce 2008 tři ekologické (energetické) daně¹ a v roce 2011 také odvod z elektřiny ze slunečního záření. Tim se vytvořila soustava devíti selektivních daní ze spotřeby.² S ohledem na krátkou životnost energetických daní i solárního odvodu připomene následující příspěvek hlavní mezničky v 20letém vývoji pěti spotřebních daní.

1. POČÁTKY ZÁKONA O SPOTŘEBNÍCH DANÍCH

Hledáme-li zpětně po dvaceti letech počátky vzniku zákona o spotřebních daních, zažíváme menší legislativní dobrodružství. První zákon o spotřebních daních z dubna 1992 (zákon č. 213/1992 Sb., s účinností od 1. 1. 1993) byl totiž schválen jako federální zákon tehdejší Federálním shromážděním České a Slovenské Federativní Republiky a ještě v listopadu 1992 „stihl“ první novelizaci.³ Zároveň v listopadu spatřil světlo světa také **zákon č. 587/1992 Sb., o spotřebních daních**, schválený nyní Českou národní radou s plánovanou účinností od 1. 1. 1993. Tento zákon převzala do svého právního řádu nově vzniklá Česká republika a jim začala životní pouf českých spotřebních daní.

V době svého vzniku měl zákon o spotřebních daních pouhých 42 paragrafů a jeho text se vešel na pět stran formátu A4. První novelizace zákona následovala hned k prvnímu srpnu 1993⁴ a poté každoročně následovaly další a další novely, takže na konci své životnosti v roce 2003 měl zákon za sebou již 15 novelizací a rozrostl se na 66 paragrafů.⁵

Od 1. ledna 2004 nabyl účinnosti nový zákon o spotřebních daních (dále též zákon) uvedený pod pořadovým číslem **353/2003 Sb.**, který již byl připraven na vstup naší země do EU. Z tohoto důvodu měl „dvojití“ účinnost; jedna ustanovení platila od 1. ledna do 30. dubna 2004, druhá ustanovení potom platila od 1. května. Frekvence novelizací nového zákona překonala počet novelizací původního zákona; k 31. 12. 2012 korigovalo nový zákon již 27 novel. To se projevilo mimo jiné i na šíři tohoto zákona, který měl ke konci roku 2012 požehnaných 196 paragrafů zabírajících zhruba 60 stran formátu A4 a stal se tak po daňovém řádu druhým nejobsáhlejším tuzemským daňovým zákonem.⁶

Počátkem úspěchu bývá najít již samotný novelizační zákon. To v našich podmínkách nebylo vždy tak samozřejmé, jak se může na první pohled zdát. Některé novely zákona se totiž formou „přílepku“ dostaly do zákonů obsahově naprosto odlišných. Jedna z novel zákona o spotřebních daních se tak „skryla“ v zákoně o doplňkovém dohledu nad bankami, spořitelny a úvěrními družstvy, pojišťovny a obchodníky s cennými papíry ve finančních konglomerátech⁷, další novela se „ukryla“ v zákoně, kterým se mění některé zákony v souvislosti s přijetím zákona o zrušení Fondu národního majetku České republiky⁸ a poslední novela, kterou připomeneme, byla součástí zákona o opatřeních k ochraně před škodami působenými tabákovými výrobky, alkoholem a jinými návykovými látkami.⁹

2. VYBRANÉ ZMĚNY HLAVNÍCH KONSTRUKČNÍCH PRVKŮ SPOTŘEBNÍCH DANÍ

Za dobu 20leté působnosti zákona o spotřebních daních prošla změnami všechna jeho ustanovení. Příčiny byly různé a bylo jich několik.

1) Daň ze zemního plynu a některých dalších plynů, daň z pevných paliv a daň z elektřiny.

2) Klasifikace OECD k nim řadí také silniční daň.

3) Zákon č. 595/1992 Sb., kterým se mění a doplňuje zákon č. 213/1992 Sb., o spotřebních daních.

4) Jednalo se o zákon č. 199/1993 Sb., kterým se mění a doplňuje zákon České národní rady č. 587/1992 Sb., o spotřebních daních. Mimo jiné zrušil předchozí federální zákon a jeho novelu.

5) Se započtením paragrafů rozšířených o písmena, např. § 40c.

6) Viz též předchozí poznámku pod čarou. Do počtu daňových zákonů není zařazeno pojistné na sociální pojištění. Značné zbytnění zákona o spotřebních daních bylo způsobeno mj. v roce 2007 převedením zákona č. 136/1994 Sb., o barvení a značkování některých uhlovodíkových paliv a maziv, ve znění pozdějších předpisů, do jeho textu.

7) Zákon č. 377/2005 Sb.

8) Zákon č. 179/2005 Sb.

9) Zákon č. 379/2005 Sb.

Změny se zaprvé zaměřovaly na **zajištění výnosu daně** pro stát. V rámci tohoto úkolu šlo (a stále jde) o nekončící boj proti podvodníkům, kteří byli zpravidla o pomyslňý krok či spíše dva před správci daně a státní pokladnu každoročně připravili o desítky miliard korun při obchodování s minerálními oleji, lihem a tabákovými výrobky. Z řady přijatých opatření lze připomenout zavedení značení tabákových a lihových výrobků, sjednocení výše daňové sazby pro zaměnitelné minerální oleje, omezení prostoru pro nabízení lihovin a tabákových výrobků konečným spotřebitelům a přechod z tradičních papírových původních dokladů na jejich elektronickou verzi.

Příčinou změn byl zadruhé **technologický rozvoj**. Ten se mimo jiné projevil vznikem nových výrobků, které rozšířily okruh stávajících výrobků spadajících pod předmět spotřebních daní. Jako příklad lze uvést výrobu směsné nafty nebo lihobenzinových směsí, které se využívají jako pohonná hmota.

Řada změn musela zatřetí **reagovat na požadavky praxe**. V rámci toho novelizace korigovaly postupy, které neplnily svoji původní funkci nebo se osvědčily pouze částečně. Příkladem může sloužit komplikovaný systém regulace předzásobení cigaretami, který byl nakonec vyhodnocen jako neúčinný a byl zrušen. Dalším příkladem může být algoritmus výpočtu zajištění pro daňový sklad, který musel být upraven tak, aby zajištěná spotřební daň „pokrývala“ v daňovém skladu všechny výrobky a nedocházelo tak k jejich podzajištění.

Další balík změn byl začtvrté vyvolán **potřebou sladit zákon s ostatními tuzemskými právními normami**. V této souvislosti lze jmenovat například zákon o účetnictví, o poštovních službách, obchodní zákoník, insolvenční zákon nebo daňový řád. Novelty také přebíraly do zákona o spotřebních daních oblasti řešené v jiných samostatných zákonech, v okrajových případech pak přímo celé zákony, kterým byl zákon o barvení a značkování vybraných minerálních olejů.¹⁰ V rámci tohoto balíku změn je nutné dále zmínit potřebu **reagovat na nálezy „vyšších instancí“**, kterými byly například v roce 1995 Ústavní soud¹¹ nebo v roce 2009 Nejvyšší správní soud¹². V prvně jmenovaném případě šlo o to, že právní

a ekonomické podmínky nezávislosti tzv. malých nezávislých pivovarů nestanovil přímo zákon o spotřebních daních, ale vyhláška Ministerstva zemědělství jako předpis nižší právní síly.¹³ Ve druhém případě se pak jednalo o to, že zákon o spotřebních daních nedostatečně upravil zdanění lihu v rámci pěstitelského pálení, lépe řečeno zdanění výroby nad 30 litrů, ke které se již váže základní sazba daně ve výši 285 Kč/1 litr abs. etanolu.

Díčí změny zákona byly zapaté vyvolány **tlaky lobby**. Příkladem může být vlnařská lobby, která si v průběhu čtyř měsíců roku 2005 „vybojovala“ zvýšení výrobního limitu z 500 litrů na 2 000 litrů, v rámci něhož drobní výrobci tichého vína nevstupují jako plátcí daně. Také zelená nafta jako daňové zvýhodnění pro zemědělce a lesníky se do zákona dostala přes pozměňovací iniciativu poslanců.

Zašesté a v neposlední řadě novely prováděly **technickou „očistu“** zákona. Zpřehledňovaly jednotlivá ustanovení zákona, čímž ho učinily uživatelsky příjemnějším, a dále odstraňovaly formulační a legislativně-technické nepřesnosti a duplicity vzniklé mimo jiné jak složitou konstrukcí zákona, tak i nekvalitní prací předkladatelů zákona a zákonodárců. Nedůsledná kontrolní činnost se projevila například v roce 1998, kdy v zákoně chyběly sazby daně pro cigarillos a některé druhy tabáků.¹⁴ Závažnější problém pak nastal v roce 2002, kdy nebyl jednoznačně vymezen předmět spotřební daně z paliv, protože předkladatel novely nezachytil změny v číselných kódech nomenklatury celního sazebníku platné k 1. 1. 2002.¹⁵ V zákoně se, byť ojediněle, promítla i neprofesionalita¹⁶ ministerských úředníků. Jak jinak totiž hodnotit změny podmínek pro osvobození paliv použitých pro plavby po vodách na daňovém území ČR. V roce 2004 se osvobození vztahovalo pouze na plavby po území ČR. V červenci 2005 přibyla podmínka, že tato tuzemská část plavby musí být součástí plavby po ostatním území EU. O dva měsíce později novela tuto podmínku zrušila a vrátila se k původnímu stavu. Novela v roce 2007 se k podmínce opět vrátila. Další novela v roce 2009 podmínku opět zrušila s tím, že osvobození se týká jak samostatných plaveb po území ČR, tak i tuzemských plaveb jako součást plaveb po ostatním území EU.

10) Zákon č. 379/2005 Sb.

11) Zákon č. 136/1994 Sb., o barvení a značkování některých uhlovodíkových paliv a maziv a o opatřeních s tím souvisejících, a o změně dalších zákonů, ve znění pozdějších předpisů.

12) Nález Ústavního soudu České republiky ze dne 11. října 1995 ve věci návrhu na zrušení § 2 písm. i), části § 33 a § 33a zákona České národní rady č. 587/1992 Sb., o spotřebních daních, ve znění pozdějších předpisů, a čl. II bodů 2, 3, 4, 5 a 6 zákona č. 260/1994 Sb., kterým se mění a doplňuje zákon České národní rady č. 587/1992 Sb., o spotřebních daních, ve znění pozdějších předpisů.

13) Rozsudek Nejvyššího správního soudu ze dne 2. 4. 2009, čj. 7 Afs 95/2008-43.

14) Vyhláška Ministerstva zemědělství č. 111/1995 Sb., kterou se stanoví právní a ekonomické podmínky nezávislosti malých nezávislých pivovarů.

15) Tento nedostatek napravila novela zákona s účinností od 1. 7. 1999.

16) V uvedeném případě šlo o vzájemnou rivalitu dvou odborů na Ministerstvu dopravy.

K výše uvedeným - ryze tuzemským - příčinám změn zákona o spotřebních daních přibyl od 1. května 2004 také prvek **harmonizace**. Přestože některé jeho aspekty byly do zákona zaváděny postupně již před datem vstupu České republiky do EU, do všech oblastí zákona plně pronikli až po tomto datu. Vzhledem k tomu, že proces harmonizace není doposud uzavřen, povinnost sladovat tuzemský zákon s požadavky směrnic Rady a dalšími evropskými předpisy trvá průběžně. A nešlo vždy jen o úpravu pravidel samotného zákona o spotřebních daních, ale také i o další programy s daňovými aspekty.¹⁷

Pozornost nyní obrátíme k **vybraným změnám hlavních konstrukčních prvků zákona**. Konstrukčními prvky rozumíme podstatné znaky daně, které musí být definovány zákonem, má-li být daňový zákon právně perfektní. Přitom platí obecné pravidlo, že dvě libovolné daně se budou lišit alespoň v jednom konstrukčním prvku, vždy pak v předmětu daně. Následující text se bude věnovat plátcům daně jako daňovému subjektu, který má povinnost přiznat a odvést daň, předmětu daně, základu daně, daňové sazby, osvobození od daně a vratkám spotřební daně.¹⁸ Pro všechny konstrukční prvky platí, že výlučně tuzemský aspekt jejich změn byl od května 2004 rozšířen i o aspekt evropský, tj. o potřebu reagovat také na změny v legislativě EU.

Co se týče **plátců** spotřebních daní, jejich okruh se více rozšiřoval, než zužoval. Záměrem bylo dostat „pod dohled“ zákona všechny osoby, které nakládají s vybranými výrobky¹⁹ legální i nelegální cestou. Tato tendence byla patrná zejména u minerálních olejů, u kterých se plátcem staly nejen osoby vyrábějící nebo dovážející paliva pro pohon motorů nebo výrobu tepla, ale také další osoby, které daní nezatížená paliva nabízely dále k prodeji jako pohonnou hmotu nebo ji tak samy využívaly. Plátcí se stali také tzv. míchači, tj. osoby, které vyráběly směsi paliv (například benzínu s jinými palivy) a tyto směsi nabízely jako pohonnou hmotu. U piva vznikl zcela nový subjekt - malý nezávislý pivovar, u vína pak malý výrobce vína. Plátcem daně z cigaret se stala postupem času také osoba, která prodá cigarety konečným spotřebitelům za vyšší cenu, než která je uvedena na tabákové nálepce.

Četné změny prodělal dále **předmět** všech pěti spotřebních daní, a to ve směru jeho rozšiřování i zužování

včetně zpřesňování definice stávajících výrobků. Vznik nových výrobků vždy předznamenal **rozšíření** předmětu daně. Tak tomu bylo u minerálních olejů použitých jako pohonná hmota. Původní ropné produkty začaly postupně doplňovat, případně nahrazovat směsí, v tom například směsí benzínu s lihem různé koncentrace nebo směsí motorové nafty s MEŘO²⁰. Představy zákonodárců šly ale v tomto případě ještě mnohem dál a předmětem daně z minerálních olejů se dokonce staly i bližší neurčené výrobky, pokud by byly využity jako pohonná hmota. Předmět daně z lihu se významně rozšířil v průběhu roku 2000, a to díky snížení hranice koncentrace lihu ve výrobcích (kromě piva a vína), od které výrobky podléhají zdanění. Číselně vyjádřeno, původní hranice koncentrace 15 a více procent (platná pro výrobky kromě nápojů) klesla na hodnotu 1,2 a více procent obj. etanolu. Navíc předmětem daně z lihu se stalo také víno a pivo s koncentrací nad 22 % obj. etanolu. V souladu s předpisy EU se začal zdaňovat i líh obsažený ve finálních potravinářských výrobcích, pokud jeho koncentrace přesáhla zákonem stanovenou hranici.²¹ K neustálému zpřesňování předmětu daně docházelo kupodivu i u stáletou výrobou „prověřených“ doutníků a doutničků, neboť jejich nepřesné technické vymezení vedlo k četným daňovým únikům. Změn nebylo ušetřeno ani pivo, kdy se jeho předmět rozšířil o směsi s nealkoholickými nápoji.

Předměty spotřebních daní se na druhé straně také **zužovaly**, ale v porovnání s rozšiřováním předmětu se spíše jednalo o okrajové situace. Příkladem může být vynětí révéového vína v průběhu roku 1999 z předmětu daně z vína²² nebo v roce 2005 vynětí šňupavých a žvýkacích tabáků z předmětu daně z tabákových výrobků. V roce 2008, v souvislosti s přijetím tří nových energetických daní, se z předmětu spotřebních daní vyčlenil zemní plyn, svítiplyn a některé další plyny s cílem zachovat zásadu, aby jeden výrobek zatěžovala pouze jedna selektivní spotřební daň.

Proměnami procházel také pojem **výrobky** vybraného výrobku úzce spojený s předmětem daně a se vznikem daňové povinnosti. Podívejme se na jeden aspekt tohoto pojmu. V roce 1995 se pod pojmem výroba rozuměla - kromě vzniku výrobku nebo jeho změny v podstatě (čímž byla například výroba cigaret z tabáku) - také změna ve vnější úpravě výrobku. Dovedeno do tehdejší praxe, výrobou bylo i stáčení piva nebo vína ze sudů do lahví.

17) Například chybějící rozhodnutí Evropské komise schvalující státní podporu líhobenzinových směsí vedla v roce 2007 ke zrušení systému vratek spotřební daně ze směsí minerálních olejů s lihem nebo s ETBE. Absence víceletého programu na podporu biopaliv pak vedla v roce 2008 ke zrušení osvobození biopaliv a biosložek obsažených v palivech pro pohon motorů a výrobu tepla.

18) Příspěvek si neklade za cíl připomenout všechny změny, které se za 20leté působení zákona odehrály, byť by svým významem mohly být také zařazeny mezi hlavní změny.

19) Jedná se o legislativní zkratku pro výrobky, jež jsou předmětem spotřební daně, tj. o minerální oleje, líh, pivo, víno a tabákové výrobky.

20) Metylester řepkového oleje.

Tento stav trval ještě v roce 2003. V roce 2004 nebyla výroba v zákoně definována a v průběhu roku 2005 se aspekt vnější úpravy výrobku zcela opustil.

Ve sledovaném 20letém období se měnily také **základy** a následně i sazby všech spotřebních daní. Některé ze změn byly tak odlišné, že bez znalosti převodových vzorců²³ znemožnily vytvořit srovnatelnou 20letou časovou řadu. Hlavním motivem tohoto kroku byl přechod na harmonizované základy daní v rámci EU. U benzínu a motorové nafty jako hlavních zástupců minerálních olejů se přešlo v roce 1999 z hmotnostní jednotky tuna na objemovou jednotku 1000 litrů. U cigaret²⁴ se v roce 2001 přešlo z jednosložkového základu (vyjádřeného jedním kusem cigarety) na dvousložkový základ daně (reprezentovaný jedním kusem cigarety a zároveň cenou cigaret pro konečného spotřebitele). U lihu a vína se v roce 2004 shodně ze základu vyjádřeného v litrech přešlo na hektolitry. U piva se základ daně nezměnil, zůstal v hektolitrech. V souvislosti se základem daně lze přijmout obecnou tezi, že malé povědomosti spotřebitelů o výši daňového zatížení nahrává i odtrženost základny zdanění od jednotky využívané běžně v praxi. Ruku na srdce, kolik procent kuřáků si dnes dovede spočítat výši spotřební daně v ceně krabičky „svých“ cigaret anebo kolik milovníků „panáků“ si dovede spočítat výši spotřební daně v jejich ceně?

Je jen málo novel zákona, které neměnily **sazby** jednotlivých spotřebních daní. Z 20letého vývoje lze vypozařovat, že zatímco ke zvyšování sazeb daní docházelo více či méně pravidelně, jejich snižování pak bylo spíše okrajovou²⁵ záležitostí, popřípadě sazby daně procházely kompenzačními protipohyby. Z předchozího vývoje lze odvodit ponaučení o tom, že se nevyplácí podceňovat „prací“ se sazbami daně. Výrazně odlišná výše daňových sazeb na výrobky spotřebitelsky zaměnitelné nebo na výrobky obtížně rozpoznatelné ústila v našich podmínkách zpravidla do rozsáhlých daňových podvodů. Z praxe lze připomenout odlišnou sazbu daně na LTO²⁶ a motorovou naftu, na automobilový a technický benzin nebo na tabák ke kouření a doutníky vyráběné z tabákového odpadu. Vzhledem k začlenění České republiky

do EU a vytvoření trhu s volným pohybem zboží by měly být představy o výši daňových sazeb navíc korigovány výši těchto sazeb v okolních státech. Nerespektování tohoto nového prvku při plánování výše tuzemských sazeb a potažmo výnosu daně pak může přinést zklamání v podobě poklesu dynamiky růstu daňového výnosu, což byl u nás v roce 2011 případ spotřební daně vybírané z pohonných hmot (více ve 3. části).

Pro spotřební daně jsou typické i **nulové sazby** daně. Setkáme se s nimi jak u minerálních olejů (například u propan-butanu pro výrobu tepla), tak i od července 2001 u tichého vína.²⁷ Z pohledu spotřebitele je nulová sazba daně vnímána pozitivně, neboť výrobek není zatížen daní. Pohled státu a plátce daně je však na rozdíl od spotřebitele odlišný. Správa nulové i vyšší než nulové sazby daně je spojena s administrativními náklady, které v případě nulové sazby nejsou u státu pokryty výnosem daně, u podnikatele pak zůstává nezměněna daňová agenda, v tom zpravidla povinnost podat daňové přiznání. Různé názory odborníků i veřejnosti panují u nás na asymetrické daňové zatížení alkoholických nápojů (líh - pivo - révové víno). Častý odkaz na směrnicí Rady²⁸ a v ní obsaženou nulovou sazbu daně na tiché víno je do jisté míry nepochopením, popřípadě jen nevyužitím nastavených pravidel. Směrnice totiž určuje pouze *minimální* výši sazby a nic tedy nebrání národním vládám přejít z nulové sazby na její vyšší hodnotu. S nulovou sazbou daně byla do konce března 2000 také spojována bionafta jako směs olejů s více než 30% podílem metylesteru kyselin. Daňové zvýhodnění však nevyužívali přímo zemědělci, ale tzv. míchači, tj. výrobci bionafty nebo její dovozci. Praktické problémy spojené s výrobou nekvalitní bionafty a možnost čerpání daňového zvýhodnění ve prospěch zahraničních subjektů vedly k jejímu zdanění na úrovni motorové nafty a zavedení přímé dotace pro zemědělce.²⁹

Kromě výše sazeb se měnil také **typ daňové sazby** jako odraz změny typu základu daně. Příkladem mohou být cigarety³⁰, u kterých se v roce 2001 změnila sazba z jednosložkové (stanovené pevnou částkou v korunách na 1 kus cigarety) na dvousložkovou, stanovenou pevnou částkou v korunách na jeden kus cigarety a zároveň jako

21) Pro líh obsažený v čokoládových výrobcích se jedná o hranici převyšující 8,5 litru etanolu na 100 kg výrobku, pro líh obsažený v ostatních výrobcích (ovocné bowle aj.) pak o hranici převyšující 5 litrů na 100 kg výrobku.

22) Aby se od července 2001 do předmětu daně zase vrátilo, nyní s nulovou sazbou daně.

23) Například původní sazba 12 950 Kč/tunu benzínu odpovídala sazba 9 713 Kč/1000 litrů; sazba však byla zvýšena na 10 840 Kč/1000 litrů jako postupný krok k dosažení minimální směšiční sazby. In: Denkstein (1999), str. 13.

24) Obdobně také u doutníků a doutničku, u nichž byl ale další vývoj základu daně odlišný v tom směru, že se v průběhu roku 2005 vrátil k jednosložkovému základu daně.

25) Výjimkou je v této souvislosti poměrně razantní 31% snížení sazby daně u směsné nafty s podílem MEŘO alespoň ve výši 31%, ke kterému došlo v průběhu roku 2008.

26) Lehký topný olej.

27) Do konce června 1999 bylo révové (tiché) víno zdaněno vyšší než nulovou sazbou daně.

28) Směrnice Rady 92/84/EHS, o sblížení sazeb spotřební daně z alkoholu a alkoholických nápojů.

29) Viz například Denkstein (2000), str. 18.

30) Viz poznámku pod čarou č. 24, kterou lze vztáhnout u doutníků a doutničku i k sazbě daně.

procento z prodejní ceny balení, resp. krabičky cigaret, pro konečného spotřebitele. Navíc byla zavedena minimální sazba daně jako pojistka proti poklesu celkové daně pod minimální hranici (více ve 3. části).

Proměnami procházelo i **osvobození od daně** a podmínky s ním spojené. Osvobození plní ve všech daních svoji nezastupitelnou roli, u spotřebních daní má pak tyto efekty:

- podporuje spotřebu ekologicky žádoucích výrobků jako je například bionafta a bioplyn, neboť jejich výroba je ve srovnání s tradičními výrobky nákladnější. V současnosti je osvobození navázáno na podmínku, že výrobky povedou k úspoře emisí skleníkových plynů;
- podporuje tzv. pilotní projekty, u nichž absence zdanění napomáhá vývoji technologicky dokonalejších paliv příznivých životnímu prostředí a jejich lepší uplatnitelnosti na trhu. Pokud se však výroba rozšíří do té míry, že již nesplní povahu pilotního projektu, výrobek ztrácí nárok na osvobození; to byl u nás v roce 2011 případ emulzní nafty;
- brání růstu cen v navazujících výrobcích; příkladem je technický benzin používaný pro výrobu chemických látek nebo lih používaný v potravinářství nebo při výrobě léčiv;
- zachovává symetrii zdanění v případech, kdy je výrobek osvobozen od daně z přidané hodnoty a od dovozního cla, což je příklad dovozů alkoholických nápojů ze třetích zemí tuzemskými občany v osobních zavazadlech pro osobní spotřebu;
- podporuje domácí výrobu (piva) pro osobní spotřebu do maximálních výrobních limitů, čímž odbourává administrativní náklady spojené s výběrem malých daní.

Osvobození lze rozdělit - v souladu s koncepcí celého zákona o spotřebních daních - na osvobození s univerzální platností a na osvobození platné pouze pro jednotlivé druhy výrobků. V obou případech docházelo ke změnám. V některých případech se osvobození - původně stanovené pouze pro jeden vybraný výrobek - rozšířilo postupně na všechny výrobky. Příkladem tohoto postupu bylo osvobození z důvodu nepředvídatelné a neodvratitelné události (tzv. vyšší moci); v roce 2000 bylo zavedeno u lihu a o rok později se rozšířilo na všechny výrobky. V některých případech může ovšem osvobození nastolit daňové asymetrické prostředí. Příkladem může být vodní a železniční přeprava, které lze zahrnout, zejména ve srovnání se silniční dopravou, mezi ekologické formy dopravy. Zatímco motorová nafta využitá pro plavby lodí po území ČR³¹ je osvobozena

od spotřební daně, motorová nafta použitá v železniční dopravě nemá na osvobození nárok.

Nástrojem s finančním dopadem na vymezený okruh osob jsou **vrátky daně**. Jedná se o situace, kdy stát konkrétním osobám vrací celou nebo část předtím přiznané nebo v ceně zaplacené spotřební daně. Původní zákon z roku 1993 uznával pouze čtyři obecné tituly pro vrácení daně. Postupem času se tituly vrátek rozšiřovaly o další situace, z nichž některé byly platné pro všechny výrobky, další potom pouze pro vybrané z nich.

Druhově nejpočetnější a výnosově nejvýznamnější vrátky daně se týkaly (a stále týkají) minerálních olejů. Připomenout lze již rok 1996, kdy se vrátky zavedly u **topných olejů** použitých pro výrobu tepla. Nejprve se vázaly na dodavatelskou výrobu tepla, později se od této podmínky upustilo, čímž na vrátku „dosáhly“ pekárny, pivovary a další subjekty, které si teplo vyráběly samy. Měnil se i přístup k výši vrácené daně. Spotřební daň se u topných olejů nejprve vracela v plné výši, od roku 2004 potom pouze v částečné výši.³² V roce 1999 se začala vracet spotřební daň připadající na **biosložku** ve směsi benzínu s lihem³³ a ve směsi benzínu s ETBE³⁴. Obě vrátky ukončily později svoji existenci, neboť státní podpora lihobenzinových směsí nebyla schválena Evropskou komisí. V průběhu roku 2000 se zavedla již výše vzpomínaná „**zelená nafta**“, jinými slovy vrátka daně z titulu spotřeby motorové nafty a bionafty osobami, které provozují zemědělskou výrobu, lesní školky nebo zajišťují obnovu a výchovu lesa. O osm let později byly vrátky spojené s lesními školkami a obnovou a výchovou lesa zrušeny. Obdobný osud čeká od roku 2014 také zemědělce; mezi etapou je pro ně rok 2013, ve kterém dochází ke snížení procentní výše vrátky daně na úroveň zhruba 2/3 původní výše. Zrušení vrátek ze „zelené nafty“ se obecně zdůvodňuje nesystémovostí vedoucí ke zvýhodňování jednoho odvětví oproti druhým. V roce 2002 se tituly vrátek dále rozšířily o vrátky daně z technického benzínu a mazacích olejů, které tím vyřešily na jedné straně problém zneužívání **technického benzínu** k daňovým únikům a na druhé straně odstranily tlak na zvyšování cen v navazujících činnostech.

Jak vrátky daně, tak i daňové osvobození představují dvě formy **daňového zvýhodnění** výrobku. Osvobození je konstrukčně jednodušší, pro daňový subjekt srozumitelnější a není-li spojeno s podmínkami, nevyvolává dodatečné administrativní náklady. Tyto náklady se u daňového subjektu a státu objeví v případech, že je osvobození navázáno na podmínky (výrobní limity, předložení povolení atp.), což je v praxi častější situace. V případě zneužití výrobku mimo účel, se kterým je spjato osvobození,

31) Popřípadě po tomto území jako součást plavby po EU.

32) TJ, po snížení o 660 Kč na 1000 litrů, což reprezentuje minimální sazbu daně z kapalných topných médií podle směrnice Rady 2003/96/ES, kterou se mění struktura rámcových předpisů Společenství o zdanění energetických produktů a elektřiny.

33) Směs obsahuje nejméně 5 % kvasného zvláštně denaturovaného lihu.

34) Etyl-terciál-butyl-éter. Daň se v tomto případě vracela ve výši odpovídající 45 % množství ETBE obsaženého v minerálním oleji.

vzniká reálné riziko daňových úniků, neboť se výrobek dostal ke spotřebě bez zdanění. Naproti tomu zdanění výrobku doplněné vratkou daně představuje dvoufázový proces k „oddanění“ výrobku, čímž je administrativně složitější. Vzhledem k tomu, že je výrobek při propuštění ke spotřebě zdaněn, je méně náchylný k daňovým únikům. Někteří správci daně jsou názoru, že vratky daně jsou snáze kontrolovatelné.

Novely nezasahovaly pouze do základních konstrukčních prvků daní, ale také do dalších oblastí zákona. Jednou z nich je **správní oblast**, se kterou jsou spojeny lhůty splatnosti daně, forma placení daně³⁵, lhůty pro podání daňového přiznání a vystavování dokladů včetně jejich forem a náležitostí. V průběhu 20 let také došlo k převedení správní agendy spotřebních daní z orgánů finanční správy na orgány celní správy, jejichž pravomoc se postupem času rozšiřovala. Od vstupu České republiky do EU vznikaly také **nové instituty** (daňové sklady), do zákona se dostala **nová terminologie** spojená s oběhem výrobků po území tuzemska i po území dalších států EU (režim podmíněného osvobození od

spotřební daně, volný daňový oběh, zaslání výrobků) a v neposlední řadě vznikly i **nové kategorie osob** s pevně danými pravomocemi a povinnostmi (provozovatelé daňových skladů, oprávnění příjemci, daňoví zástupci, uživatelé výrobků osvobozených od daně a další). Většina nových termínů a kategorií je spojena s obecným mechanismem daně, jehož podstatou je bezdaňový pohyb výrobku před jeho dodáním ke konečné spotřebě a z toho vyplývající nutnost zajistit, aby se v této fázi pohybu neztratili bez zaplacení spotřební daně.³⁶

3. VÝVOJ SAZEB SPOTŘEBNÍCH DANÍ V PRŮBĚHU 20 LET

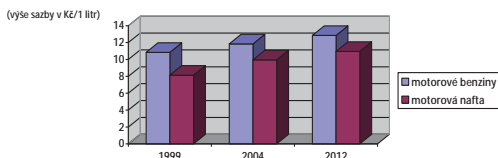
Mediálně i uživatelsky nejpřitažlivějším úsekem každého zákona bývají **sazby daní**. Nejinak je tomu i u spotřebních daní. Pro účely tohoto příspěvku je vývoj sazeb sledován ve čtyřech letech 20letého období, a to v roce 1993 jako roce zavedení spotřebních daní, 1999 jako posledním roce, kdy se do zákona ještě významně nepromítala harmonizační pravidla, 2004 jako roce vstupu České republiky do EU a 2012 jako prozatím posledním ukončeném roce. S cílem zachovat srovnatelnost dat je u daně z minerálních olejů a daně z piva vypuštěn počáteční rok 1993.

Exkurz zahájíme u **minerálních olejů**. Graf č. 1 zachycuje sazby daně u dvou nejvýznamnějších druhů pohonných hmot, a to u motorového benzínu³⁷ a motorové nafty. Z důvodu obsahové srovnatelnosti daňových základů je vývoj sledován až od roku 1999.³⁸

Z grafu vyplývá pozvolný nárůst sazeb u obou pohonných hmot. Zatímco v roce 1999 zaplatil řidič v ceně jednoho litru benzínu 10,84 Kč spotřební daně, v roce 2012 to bylo o dvě koruny více. U nafty je zvýšení daně mezi krajními roky o 2,80 Kč na jeden litr.

Díky konstrukci sazby daně (pevná částka vztažená k jednotce 1000 litrů) nereaguje výnos daně bezprostředně na výši ceny pohonné hmoty a výše sazby nic nevyovídá o míře daňového zatížení ceny. Je-li zájem zachovat stejný poměr mezi výší daně a cenou, je nutné v prostředí rostoucí cenové hladiny čas od času sazbu daně valorizovat. Následující tabulka č. 1 sleduje zatížení cen³⁹ jednoho litru benzínu a nafty spotřební daní. Z jejich dat lze vyčíst, že daňové zatížení bylo ve všech třech sledovaných letech nižší u nafty a zároveň je patrný překvapivě výrazný pokles daňového zatížení ceny

Graf 1: Vývoj sazeb spotřební daně z minerálních olejů

Zdroj: Zákon o spotřebních daních platný pro příslušné roky. Vlastní zpracování a úprava.
Poznámka: Sazby daně jsou přepočteny na jeden litr jako uživatelsky běžnější jednotku.

Tabulka 1: Zatížení ceny benzínu a nafty spotřební daní

1. 1. příslušného roku	Natural 95 0 (průměrná cena v Kč/1 litr)	Podíl spotřební daně na ceně naturalu (v %)	Nafta (průměrná cena v Kč/1 litr)	Podíl spotřební daně na ceně nafty (v %)
1999	22,30	48,6	18,50	44,1
2004	24,30	48,7	21,30	46,7
2012	34,90	36,8	34,70	31,6

Zdroj: <http://business.center.cz/business/finance/cestnahr/benzin.aspx>. Vlastní výpočty a úprava.

35) V prvních letech účinnosti zákona se spotřební daň platila pevnými zálohovými částkami.

36) Viz například Svátková (2009), str. 59.

37) V roce 2004 a 2012 s nižším obsahem olova, tj. do 0,013 g/l včetně.

38) Jedná se o sazby daně od 1. 7. 1999 stanovené na 1000 litrů paliva při teplotě 150 C.

39) Vycházíme z průměrné ceny pohonných hmot pro účely cestovních náhrad (pro zaměstnance). Dostupné na: <http://business.center.cz/business/finance/cestnahr/benzin.aspx> [online, 01. 11. 2012].

mezi rokem 2004 a 2012 u obou druhů pohonných hmot. Od pohonných hmot přejdeme k **alkoholickým nápojům**. Graf č. 2 zachycuje vývoj sazeb daně z lihu.

Z grafu je vidět růst sazeb daně z alkoholu, který je ovšem mezi prvními dvěma sledovanými roky mnohem dynamičtější než mezi dalšími dvěma roky. Zatímco v roce 1993 zaplatil spotřebitel z jednoho litru 100% alkoholu 180 Kč (resp. 72 Kč ze 40% lihu), v roce 2012 to již bylo 285 Kč (resp. 114 Kč). Vezmeme-li v úvahu, že výrobní náklady jednoho litru 100% alkoholu dosahují zhruba 20 Kč bez spotřební daně a bez daně z přidané hodnoty, potom se zdanění alkoholu řadí k nejvyššímu zdanění ve vztahu k ceně. U pěstitelského pálení⁴⁰ jsou sazby poloviční (kromě roku 1999), což je umožněno směrnice Rady.⁴¹

Nyní obrátíme pozornost k **pívu**. Vzhledem ke změně systému zdaňování od 1. 1. 1998 zachycuje graf č. 3 vývoj sazeb daně, resp. daně až od roku 1999. Změna spočívala v opuštění sazeb stanovených samostatně pro tři koncentrace piva (10 %, 10-12 % a více než 12 %) a přechodu na jednu základní⁴² sazbu daně stanovenou na jeden stupeň koncentrace piva.

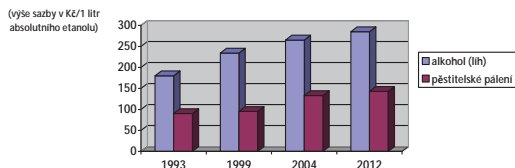
Zatímco v roce 1999 zaplatil spotřebitel v ceně jednoho litru „desítky“ 2,40 Kč a jednoho litru „dvanáctky“ 2,88 Kč spotřební daně, v roce 2012 to bylo 3,20 Kč, resp. 3,84 Kč.

Částka vybrané daně bezprostředně neodráží cenu piva. Tabulka č. 2 proto sleduje zatížení ceny lahvového 10stupňového piva (a 0,5 litru) spotřební daní.⁴³ Vzhledem k tomu, že se sazba daně v prvních dvou sledovaných letech neměnila, pokles daňového zatížení ceny v roce 2004 byl proto pouze důsledkem růstu ceny. Od roku 2010, kdy došlo k zatím poslednímu růstu sazby daně a tím i ke zvýšení daňového zatížení ceny na úroveň 16,21 %, dochází opět meziročně k poklesu tohoto daňového zatížení až na úroveň necelých 16 % v roce 2012.

Opuštíme pivo a přejdeme k **vinu**; pozornost věnujeme jak révovému (tichému), tak i šumivému vinu.

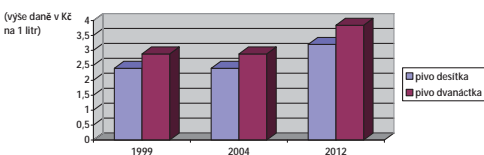
Z grafu je na první pohled patrné, že u obou druhů vín došlo k odlišnému vývoji. U šumivého vína se po celé sledované období v podstatě nezměnila výše daňové sazby. Zatímco v roce 1993 zaplatil spotřebitel v ceně jednoho litru vína spotřební daň ve výši 23,30 Kč, v roce 2012 to bylo pouze o 10 haléřů více. Za reálného před-

Graf 2: Vývoj sazeb spotřební daně z lihu

Zdroj: Zákon o spotřebních daních platný pro příslušné roky. Vlastní zpracování a úprava.
Poznámka: Sazby jsou přepočteny na jeden litr absolutního (100%) etanolu.

Graf 3: Vývoj spotřební daně z piva

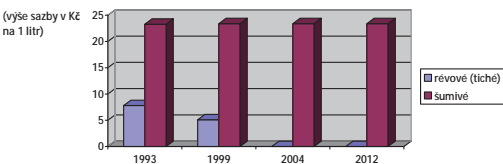
Zdroj: Zákon o spotřebních daních platný pro příslušné roky. Vlastní zpracování a úprava.
Poznámka: Daň je přepočtena na jeden litr 10stupňového a 12stupňového piva.

Tabulka 2: Zatížení průměrné ceny piva „desítky“ spotřební daní

1. 1. daného roku	Cena za 0,5 litru 100 piva (v Kč)	Podíl spotřební daně na ceně piva (v %)
1999	7,44	16,13
2004	8,55	14,04
2012	10,12	15,81

Zdroj: Cena lahvového piva 1960-2012.
Dostupné na: [http://www.czso.cz/csu/dyngrafy.nsf/graf/pivo_1960_\[online, 21. 3. 2013\]](http://www.czso.cz/csu/dyngrafy.nsf/graf/pivo_1960_[online, 21. 3. 2013]). Vlastní výpočty a úprava.

Graf 4: Vývoj sazeb spotřební daně z vína

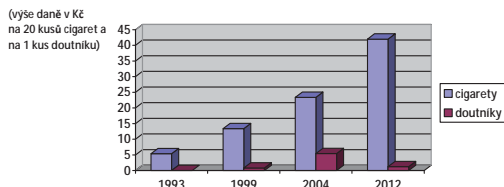

Zdroj: Zákon o spotřebních daních platný pro příslušné roky. Vlastní zpracování a úprava.
Poznámka: Sazby daně jsou vztaheny k jednomu litru jako uživatelsky běžnější jednotce.

40) Jedná se o výrobu ovocného destilátu výhradně pro pěstitele a ze surovin dodaných pěstitelem.
41) Směrnice Rady 92/83/EHS ze dne 19. října 1992 o harmonizaci struktury spotřebních daní z alkoholu a alkoholických nápojů.
42) Kromě základní sazby existuje ještě pět snížených sazeb daně pro malé nezávislé pivovary.
43) Pivo s obsahem alkoholu 3,4 až 4,1 %, dříve 10stupňové pivo. Uvedená cena je průměrem z jednotlivých značek v prodejnách, nikoliv v restauracích.

pokladu růstu ceny šumivého vína tak lze konstatovat, že klesá zatížení ceny tohoto vína spotřební daní. U *tichého* vína jsou dobře patrná dvě období. V prvním (do června 1999) bylo víno zdaněno, ve druhém (již od července 2001) pak byla na něj uvalena nulová sazba daně, což směrníční pravidla připouštějí.

Graf 5: Vývoj spotřební daně z tabákových výrobků

Zdroj: Zákon o spotřebních daních platný pro příslušné roky. Vlastní zpracování a úprava.

Poznámka: Daň je přepočtena na krabičku cigaret o 20 kusech s cenou 68 Kč; délka cigarety splňuje požadavek na jeden kus. U doutníků je daň přepočtena na jeden kus s cenou 100 Kč.

Tabulka 3: Minimální výše spotřební daně vztahovaná ke krabičce cigaret (v Kč)

2001 ¹⁾	2002	2003	2004	2005 ⁴⁾	2006 ⁵⁾
13,40	13,40	13,40	18,00 ²⁾	18,80 ³⁾	22,60
2007 ⁶⁾	2008	2009	2010 ⁷⁾	2011	2012
32,80	38,40	38,40	40,20	40,20	42

Zdroj: Zákon o spotřebních daních platný pro příslušné roky. Vlastní zpracování a úprava.

Poznámka: Daň je vztahována na krabičku obsahující 20 kusů cigaret.

Legenda: 1/ Od 1.8.; 2/ Do 30.4.; 3/ Od 1.5.; 4/ Od 1.7.; 5/ Od 1.4.; 6/ Od 1.3.; 7/ Od 1.2.

Tabulka 4: Mezní cena krabičky cigaret, z níž je ještě povinností vybrat spotřební daň podle minimální sazby daně (v Kč)

2001	2002	2003	2004	2005	2006
28,18	28,18	28,18	36,52	40	44,17
2007	2008	2009	2010	2011	2012
56,30	63,57	63,57	67,14	67,14	70

Zdroj: Vlastní výpočty.

Poznámka: 1) Daň je vztahována na 20 kusů cigaret. 2) Platí legenda z tabulky č. 3.

Exkurz do oblasti sazeb spotřebních daní zakončíme u **tabákových výrobků** a pozornost zaměříme na cigarety a doutníky.

Z grafu je patrný strmý růst daně z cigaret. Zatímco na začátku roku 1993 zaplatil kuřák v ceně krabičky spotřební daň ve výši 5,40 Kč (a to bez ohledu na výši ceny krabičky), v roce 2012 to již bylo 42 Kč při ceně 68 Kč za jednu krabičku. U doutníků je zdanění viditelně nižší. Zatímco na začátku roku 1993 doutníky zdaněny nebyly⁴⁴⁾, na konci sledovaného období se z jednoho kusu doutníku vybírala daň ve výši 1,25 Kč. Viditelně vyšší zdanění v roce 2004 bylo součástí 4letého období, ve kterém byla sazba daně z doutníků (tak jako z cigaret) dvousložková. Kromě pevné sazby stanovené na jeden kus doutníku se druhá složka zdanění odvíjela od ceny doutníku, kterou jsme pro tyto účely zvolili ve výši 100 Kč.

Významnou roli hraje u krabiček cigaret nacházejících se v nízkém cenovém pásmu **minimální sazba** spotřební daně. Do systému zdanění cigaret byla zavedena od 1. 8. 2001 v souvislosti s přechodem na dvousložkový základ a tím i dvousložkovou sazbu daně. Její význam spočívá v tom, že stanoví minimální výši daně vybrané z jedné cigarety, resp. krabičky cigaret, pokud by celková spotřební daň vypočtená pomocí dvousložkové sazby daně byla nižší. Přehled o vývoji minimální výše daně podává tabulka č. 3.

Z tabulky vyplývá dynamický nárůst minimální daně v období po vstupu České republiky do EU. Ke zvlášť příkrému nárůstu pak došlo mezi roky 2005 až 2008, kdy se minimální daň zvýšila o téměř 70 %, absolutně pak o téměř 16 korun na krabičku cigaret.

Následující tabulka č. 4 sleduje mezní cenu krabičky cigaret. Jedná se o cenu, z níž bude muset být ještě vybrána spotřební daň podle minimální sazby daně, protože výsledná daň jako součet daně vypočtené z valorického a specifického základu daně by dosahovala nižší hodnoty.

Z číselných hodnot tabulky je patrné, že se neustále zvyšuje cena krabičky cigaret, z níž je vybrána daň podle minimální sazby. Mezi roky 2005 až 2008 tato mezní cena vzrostla o necelých 44 %, absolutně pak nejvíce mezi rokem 2007 a 2008, a to o 7,27 Kč.

Spotřební daň na cigarety, tak jako ostatně všechny spotřební daně, podléhá harmonizaci. Pro *cigarety* se z tohoto pohledu stala významnou novela zákona z roku 2011⁴⁵⁾, která mimo jiné přinesla **změnu ve výpočtu základny, na kterou se váže harmonizovaná**

44) K tomu došlo ale hned při první novele zákona s účinností od 1. srpna 1993.

45) Zákon č. 95/2011 Sb., s účinností od května 2011.

minimální sazba daně. Zatímco před tímto datem byla onou základnou nejprodávanější cenová kategorie cigaret (stručně řečeno cena, za kterou se prodávalo nejvíce cigaret), následně se přešlo k vážené průměrné prodejní ceně cigaret pro konečného spotřebitele odvozené od všech prodávaných cigaret v ČR (stručně řečeno jde o cenu cigaret, která je zprůměrovaná za všechny prodejce a která zároveň zohledňuje jejich podíl na trhu). Podle směrnice Rady⁴⁶ se tímto přechodem vytvořily neutrální podmínky pro hospodářskou soutěž mezi výrobci a očekává se, že se omezí rozdělávání trhů s tabákovými výrobky.

Přehled o výši obou cen v ČR podává tabulka č. 5. Z ní jsou patrné dvě hlavní tendence: zaprvé „výměna“ pořadí obou cen od roku 2007 z pohledu jejich výše a zadruhé postupné sblížení výše obou cen od roku 2008.

Od zvyšování sazeb daní se očekává, že příslušná daň přinese státu větší výnos. V této souvislosti se hovoří o **fiskální funkci** daní. Česká vláda se v posledních letech přesvědčila, že tuto funkci nelze naplňovat pouhým administrativním zvyšováním sazby daně. Názorným dokladem je zvýšení sazeb daně u benzínu a motorové nafty; zatímco mezi rokem 2009 a 2010 došlo ke zvýšení sazeb u obou pohonných hmot v průměru o 9 %, inkaso daně mezi rokem 2009 a 2011 vzrostlo o pouhých 1,9 %.⁴⁷ V situaci bezhraniční Evropy není totiž zejména pro dopravce problém natankovat pohonnou hmotu mimo naše území, na jednu nádrž naším územím projet a další tankování provést opět mimo naše území. Opožděný fiskální efekt bylo možné v našich podmínkách dlouhodobě pozorovat při zvýšení sazeb spotřební daně z cigaret. Předzásobení obchodníků cigaretami se starou (nižší) sazbou daně dosahovalo rozsahu, který umožňoval prodej těchto cigaret i čtyři a více měsíců po zvýšení daně.

Spotřebním daním se také přiznává „výchovná“ funkce, jinými slovy řečeno ekonomicky „dotlačit“ konečné spotřebitele k omezení spotřeby zdraví škodlivých výrobků jakými je alkohol a tabákové výrobky. Nedávná zkušenost ukázala, že tuto funkci mnohem rychleji

Tabulka 5: Vývoj nejprodávanější cenové kategorie cigaret a vážené průměrné prodejní ceny cigaret pro konečného spotřebitele (v Kč)

Rok	Nejprodávanější cenová kategorie cigaret (v Kč)	Vážená průměrná prodejní cena cigaret (v Kč)
2002	40	-
2003	40	-
2004	44	42,68
2005	44	43,57
2006	44	43,68
2007	50	53,81
2008	53	60,93
2009	59	63,43
2010	63	65,82
2011	65	67,86

Zdroj: Údaje poskytla autorce společnost Imperial Tobacco ČR, s. r. o. Vlastní zpracování a úprava.

Poznámka: Výši nejprodávanější i vážené průměrné ceny stanoví každoročně Ministerstvo financí na základě výsledků inventur tabákových nálepek za předchozí kalendářní rok.

a důsledněji než daň z lihu může řešit jedovatý metylalkohol obsažený v nabízených alkoholických nápojích a vyhlášená, byť omezená, prohibice. A zůstaneme-li ještě u podstaty této funkce, ukázalo se, že patří spíše do učebnic než do skutečného života. Více než o cenu zbytečně zmařených lidských životů (alespoň podle oficiální prezentace ve sdělovacích prostředcích) šlo totiž o ztrátu tržeb u podnikatelů a o ztrátu výnosu daně na straně státu.

Vývoj celostátního inkasa spotřebních daní v ČR zachycuje graf č. 6. Z důvodu absence⁴⁸ dat jsou jako krajní roky uvedeny r. 1995 a 2011.

46) Směrnice Rady 2010/12/EU ze dne 16. února 2010, kterou se mění směrnice 92/79/EHS, 92/80/EHS a 95/59/ES o struktuře a sazbách spotřební daně z tabákových výrobků a směrnice 2008/118/ES. Podle této směrnice činí celková spotřební daň z cigaret (specifická a valorická část daně bez DPH) nejméně 57 % vážené průměrné maloobchodní prodejní ceny cigaret propuštěných ke spotřebě a tato spotřební daň nesmí být nižší než 64 EUR z 1 000 kusů cigaret bez ohledu na váženou průměrnou maloobchodní prodejní cenu. Od 1. ledna 2014 pak má celková spotřební daň z cigaret činit nejméně 60 % vážené průměrné maloobchodní prodejní ceny cigaret propuštěných ke spotřebě a tato spotřební daň nesmí být nižší než 90 EUR z 1 000 kusů cigaret bez ohledu na váženou průměrnou maloobchodní prodejní cenu.

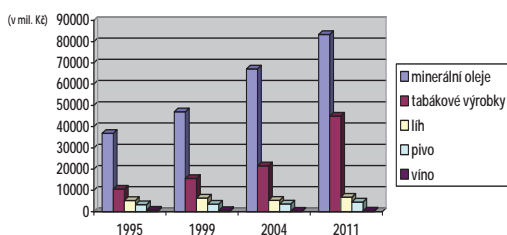
47) Návrh státního závěrečného účtu ČR za rok 2011. C – Zpráva o výsledcích hospodaření státního rozpočtu, str. 22.

48) Pro každý z obou let má ale absence jiný důvod.

Z grafu je na první pohled patrný dominantní výnos ze zdanění *minerálních olejů*, v tom zejména pohonných hmot (benzin, nafta), který se na celkovém výnosu spotřebních daní pohyboval v rozmezí 59 až 69 %. S velkým odstupem potom následovaly ostatní výrobky. Výnos ze zdanění *tabákových výrobků* měl rostoucí průběh a na celkovém výnosu spotřebních daní se ve sledovaných letech pohyboval od 18 do 32 %. Výnos ze zdanění *lihu* v absolutních hodnotách kolísal, relativně však v celkovém výnosu spotřebních daní poklesl z cca 9 % na necelých 5 %. Výnos ze zdanění piva sice v absolutních hodnotách rostl, v rámci celkového výnosu však jeho podíl klesal, a to z necelých 6 % na konečná 3 %. Nepatrný výnos ze zdanění *vína* byl dán zejména nulovou sazbou daně na tiché víno.

Skutečné výnosy spotřebních daní byly (a jsou) ovlivněny mnoha **faktory**. Svoji roli hraje rozsah spotřeby a výše daňových sazeb, u výrobků z ropy k tomu navíc přistupuje pohyb světových cen ropy a devizový kurz koruny vůči dolaru. Mezi faktory lze také zařadit substituční efekty na straně konečných spotřebitelů a změnu orientace na straně nabídky; v praxi se to projevilo například přesuny výrobců piva do nižší velikostní skupiny v rámci tzv. malých nezávislých pivovarů, u spotřebitelů pak záměnou šumivých vín réвовými, cigaret tabákem nebo benzínu naftou či naopak. Nelze samozřejmě zapomenout ani na účinnost kontrol ze strany správce daně a na úspěšnost vymáhání daňových nedoplatků.

Graf 6: Vývoj celostátního inkasa spotřebních daní

Zdroj: Návrh státního závěrečného účtu České republiky za roky 2000, 2004 a 2011. Vlastní zpracování a úprava.

Poznámka: Ve výnosech nejsou zohledněny vratky spotřebních daní, které například v roce 2011 činily necelých 2 500 mil. Kč.

4. VELKÉ DAŇOVÉ ÚNIKY SPOJENÉ SE SPOTŘEBNÍMI DANĚMI

Se spotřebními daněmi byly od počátku jejich samostatné existence v České republice spojeny daňové úniky. Hlavním důvodem, proč nepoctivci byli (a stále jsou) k této dani přitahováni, je vysoké daňové zatížení těchto výrobků ve vztahu k jednotce výrobku nebo jejich ceně. Není těžké si spočítat, že pouhá jedna cisterna s objemem 48 000 litrů motorové nafty přinesla v roce 2012 nepoctivcům jen z titulu nezaplacení spotřební daně „výnos“ v částce necelých 526 000 korun.

Od roku 1993 do současnosti se na území ČR objevilo několik velkých případů daňových podvodů. Ty objemově největší byly spojeny s **minerálními oleji**. Hned v první polovině 90. let minulého století dominovala na našem území aféra s dováženými lehkými topnými oleji (LTO), která podle některých odhadů představovala daňový únik blížící se k částce až 100 mld. korun.⁴⁹ Jádrem podvodu bylo klamavé deklarování dovozu LTO (který v té době nepodléhal zdanění) a jeho následná proměna v tuzemsku pomocí dokladů na motorovou naftu, která již byla zatížena spotřební daní. Vznik podvodu umožnila kombinace několika faktorů: zaprvé výrazně odlišné sazby spotřební daně (a také daně z přidané hodnoty) aplikované na LTO a na motorovou naftu, zadruhé obtížná identifikace obou olejů v terénu a zatřetí málo důsledná kontrola ze strany správce daně. Východiskem ze situace bylo zdanění LTO. Od roku 1995 byl LTO ještě oproti motorové naftě zatížen nižší sazbou daně, o rok později pak došlo k úplnému sjednocení sazeb.

K dalším řádově miliardovým daňovým únikům mediálně spojených s akciovými společnostmi Čepro, Bena a Tuskový průmysl docházelo zhruba mezi roky 1996 a 2002 u pohonných hmot. Úniky měly vzniknout nezaplacením spotřební daně a dalších daní z dovezené motorové nafty a benzínů při jejich přepravech v tuzemsku. Případ byl složitý mimo jiné i tím, že se sice minerální oleje „papírově“ uskladovaly v celním skladu společnosti Čepro, ve skutečnosti se ale vyskytovaly v produktovodu.

V 90. letech minulého století s přesahem do nového tisíciletí se na našem území objevovaly aféry s **technickým benzínem**. Spočívaly v přimíchávání spotřební daní nezatíženého technického benzínu do motorového benzínu. Doprovodným jevem - kromě daňového úniku - bylo a je riziko zařazení motoru; spalováním technického

49) In: Stát na daňové úniky nestačí, i když se začíná snažit. Hospodářské noviny ze dne 6. 12. 2012, str. 2-3. Zdá se, že uvedený údaj je nadnesený. Podle oficiálních statistik celních orgánů a Ministerstva průmyslu a obchodu bylo například v roce 1993 dovezeno do ČR takové množství LTO, že kdyby se celé „proměnilo“ na motorovou naftu, činil by daňový únik na spotřební dani řádově „pouze“ 5,5 mld. Kč.

benzinu navíc vznikají dle odborníků jedovaté rakovinotvorné zplodiny, které katalyzátor nezachytí. Vznik podvodu opět umožnila legislativa, která u obou druhů benzínů dopustila výrazně odlišnou daňovou sazbu. Po řadě legislativních úprav dospěl nakonec technický benzin ke dvojmu režimu zdaňování, který platí dodnes. Pokud je zaprvé používán pro výrobu nátěrových hmot, ředidel a jiných chemických výrobků⁵⁰, je osvobozen od daně za podmínky, že výrobce má na tuto činnost živnostenské oprávnění. Pokud je zadruhé používán v rámci podnikatelské činnosti například k čištění oděvů v případě čištění nebo k jiné činnosti než je prodej, pohon motorů nebo výroba tepla, potom je zdaněn a osoba využívající technický benzin pro tuto činnost má nárok na vrácení daně. Tento postup je sice administrativně komplikovanější, ztížil však nákupy neoprávněné od daně osvobozeného technického benzínu a zároveň odstranil tlak na růst nákladů v navazujících činnostech.

Aby nezustalo pouze u minerálních olejů, připomeňme další známou aféru z 90. let minulého století spojenou s **carbopurem**, při níž stál přišel o další miliardy korun.⁵¹ Carbopur je směs obsahující z více než 90 % nedenaturovaný kvasný líh a nerozpuštěné aktivní uhlí; používá se například k čištění vody nebo klimatizačních zařízení. Podstatou daňového úniku bylo odfiltrování líhu a jeho použití k výrobě alkoholu uváděného na černý trh, samozřejmě bez odvedení spotřební daně. Únik měl vzniknout díky neprofesionálnímu přístupu kompetentních úředníků, kteří varování o jednoduchosti filtrace nevyhodnotili jako závažnou informaci a carbopuru nevěnovali patřičnou pozornost.

S líhem byla na podzim roku 2012 spojena další rozsáhlá aféra. Šlo o to, že do alkoholických nápojů nabízených ke konzumaci byl ve smrtelné dávce přimíchán jedovatý **metylalkohol**. S aférou bylo přímo spojeno na 40 úmrtí a další desítky osob byly otráveny, z nichž některé si odnesou trvalé zdravotní následky v podobě slepoty. Aféra, doplněná celostátní, byť částečnou⁵² prohibicí, poškodila zaprvé poctivé výrobce snížením výnosů z prodeje alkoholických nápojů, dodatečnými náklady vynaloženými na tzv. „překolkování“ lahvi novou kontrolní páskou a v neposlední řadě poškozením jejich pověsti v tuzemsku i v zahraničí. Poškození byli zadruhé obchodníci, restaurace, bary a další subjekty nabízející alkoholické nápoje občanům ke spotřebě. Postižen byl v neposlední řadě také stát, a to zejména nižším výnosem spotřební

daně a daně z přidané hodnoty z neuskutečněné výroby a prodeje a zvýšenými administrativními náklady. Dopady na straně státu se okrajově projeví i v nižším výnosu daně z příjmů; výše prominuté daně z příjmů odpovídá výši zaplacené, ale v ceně asistenčně zlikvidovaných lahví alkoholických nápojů nevybrané spotřební daně.⁵³ Metylalkoholová aféra byla výsledkem kombinace několika faktorů; na některé z nich nejsou ovšem ani mezi odborníky jednoznačné názory. Jde především o vysoký a dlouhodobý stupeň tolerance celní správy a dalších kontrolních složek k (polo)černému trhu s lihovinami, v tom zejména na Moravě. Urputný zájem prodejců lihových nápojů po zisku na jedné straně a zároveň nevalný zájem po původu jimi nakupovaného výrobku na druhé straně zvýšily intenzitu problému. Svoji roli sehrály i další faktory: vypuštění nelegální výroby líhu z trestných činů obecně nebezpečných, neomezená doba prodeje alkoholu, nabídka rozlévaného alkoholu, možnost používat metanol jako zvláštně nebezpečný jed do ošťikovačů a dalších výrobků autokosmetiky. Svoji vinu nesou i samotní spotřebitelé vyhledávající nízkou cenu výrobku.

Další daňové úniky, i když ne již takových rozměrů jako u minerálních olejů, byly spojeny s **tabákovými výrobky**. Podstatou úniků - kromě klasického nepříznání daně praktikované zejména na počátku 90. let minulého století - byly snahy zařadit prodávány výrobek do té kategorie tabákových výrobků, ke které se vztahovala nižší sazba spotřební daně. Příkladem může být výroba a prodej doutníků a cigarillo s tabákového odpadu nebo z řezaného tabáku pro ruční výrobu cigaret. „Výrobce už předem kalkuloval se skutečností, že kupující koupené „doutníky“ rozebere a tabákovou náplň použije k ruční výrobě cigaret“.⁵⁴ Na neoprávněnou záměnu výrobků se zaměřila jedna z posledních novel zákona a v definici doutníků a cigarillo zdůraznila fakt, že jsou kouřeny v nezměněném stavu.

Kromě snahy vydávat prodávány tabákový výrobek za výrobek s nižší sazbou daně se pozornost podvodníků zaměřovala i na výrobky, které zdanění nepodléhaly. To byl případ dováženého surového tabáku, který byl oficiálně deklarován jako nezpracovaná surovina neupravená ke kouření a který byl prodáván ve spotřebitelském balení pro průmyslové nebo zemědělské účely, například k hubení škůdců ve sklenicích. Jádro problému spočívalo v tom, že tento tabák mohl být (a také byl) ve skutečnosti používán ke kouření do dýmek nebo pro

50) Nebo je pro tyto účely dovážen.

51) Z mnoha příspěvků na toto téma lze uvést například: Postup celních orgánů při plnění příjmů státního rozpočtu. Dostupné na: <http://www.nku.cz/kon-zavery/K98002.pdf> [online; cit. 17. 10. 2012].

52) Nedošlo se například výroby lihových nápojů v rámci pěstitelského pálení nebo lihovin s obsahem etanolu nižším než 20 % objemových.

53) Viz Rozhodnutí o prominutí úhrady platebních povinností na dani z příjmů z důvodu mimořádných událostí. Finanční zpravodaj č. 6, ročník 2012, str. 141-143. Oproti očekávání využili asistované likvidace pouze čtyři firmy a kompenzace tak nepřesáhne 1 milión korun. In: Metanolová aféra připravila výrobce lihovin o stamiliony. Hospodářské noviny z 18. -20. 1. 2013, str. 16.

54) Kolenová (2011), str. 73.

ruční výrobu cigaret. Výrazné omezení tohoto druhu daňového úniku se očekávalo od novely zákona přijaté v průběhu roku 2011, která zpřesnila definici tabáků a nahradila pojem „tabák způsobilý ke kouření“ právně přesnějším pojmem „tabák, který je možné kouřit“. Kouřit pak nelze tabák, který je například napuštěn chemickou látkou (hašeným vápnem) nebo je mechanicky rozdrčen na prášek.

Výrobky, které unikají ze zdanění spotřební daní, zpravidla ruku v ruce unikají i ze zdanění daní z přidané hodnoty. V některých případech nepoctivci využívali (a využívají) k úniku záměrně **chytbě stanovený základ pro výpočet daně z přidané hodnoty**, jinými slovy řečeno do tohoto základu nezahrnují spotřební daň, přestože ji státu odvedou. Že se tak z jedné cisterny s objemem 48 000 litrů motorové nafty dalo přijít v roce 2012 nelegálně na stotisícovou částku, ukazuje ilustrativní příklad.

Pokud je základem pro výpočet daně z přidané hodnoty cena v úrovni bez DPH (ve výši 874 344 Kč) a spotřební daň (ve výši 525 600 Kč), potom 20% DPH činila necelých 280 000 Kč. Pokud se však do základu DPH nezapočte spotřební daň, DPH činila necelých 175 000 Kč. Únik na daní z přidané hodnoty je pak ve výši rozdílu, který činí necelých 105 000 Kč.

5. NÁSTROJE POUŽÍVANÉ V BOJI PROTI DAŇOVÝM ÚNIKŮM

Daňové úniky jsou škodlivé jak pro stát, tak i pro podnikatelský sektor. V prvním případě jde o částku nevybraných daní, ve druhém případě se vytváří a dlouhodobě upevňují nelegální cestou získané výhody pro podnikatelskou činnost jedné osoby či skupiny osob. Nástrojů, resp. cest k omezení daňových úniků se nabízí několik; praxe potvrzuje, že účinnost těchto nástrojů se zvyšuje jejich vhodnou kombinací. Samotné nástroje lze obecně rozdělit na nástroje uvnitř daní a na nástroje ostatní. Aniž bychom předem snižovali jejich účinnost, nelze na úvod nepřipomenout, že neúčinnějším nástrojem v boji proti daňovým únikům je **poctivost a profesionální přístup osob, které s výrobkem nakládají**.

K *prvnímu* okruhu nástrojů bezesporu patří posílení **právní perfektnosti** zákona, tj. podchycení situací, které jsou nebo potenciálně mohou být zdrojem úniku. V první řadě tak jde o precizní a jednoznačné vymezení plátců daně, předmětu daně a okamžiku, kdy vzniká povinnost přiznat a zaplatit daň. Další cestou je volba vhodných **konstrukčních nástrojů daně**, resp. jejich kombinace. Příkladem může být již výše uváděný tech-

nický benzin pro přímé podnikatelské využití; s cílem omezit daňové úniky se přímé osvobození nahradilo zdaněním a následnou vratkou daně. Další cestou je sjednocení sazeb u výrobků, které jsou zaměnitelné nebo obtížně kontrolovatelné; to byl příklad LTO a motorové nafty.

Ve *druhém* okruhu se nabízí mnohem více nástrojů. Na prvním místě stojí koncepční a kompetentní výkon **kontrolní funkce** samotných správců daně. Loňská metylalkoholová aféra navíc ukázala, že slabinou může být i existence více kontrolních orgánů, pokud je jejich kompetence rozříznutá nebo se navzájem překrývá.

Již v roce 1996 se do zákona dostala povinnost **prokazovat původ** vybraného výrobku jako opatření zejména proti prodejem pašovaných cigaret a alkoholických nápojů na tržištích. Další cestou je **zúžit prostor pro nabídku výrobků** spojených s daňovými podvody. V roce 2004 se tak například obsahově vymezily kategorie stánků, tržiště a tržnice jako prostorů, kde platí zákaz prodeje lihovin a tabákových výrobků.⁵⁵ Metylalkoholová aféra poukázala i na problém současné definice spotřebitelského balení, resp. jeho velikosti (nádobý nebo jiné obaly o objemu do šesti litrů včetně), a dále na technický problém jejich označování kontrolní páskou.

Účinnou cestou mohou být dále **bariéry spojené se vstupem do podnikání nebo s podnikáním samotným**. Může se jednat zaprvé o *finanční* bariéry, jejichž představitelem jsou kauce složené při založení společnosti. V polovině roku 2013 byla Senátem schválena 20milionová kauce pro distributory pohonných hmot. Její plošný dosah však vyvolal obavy z nastolení nerovných podmínek mezi malými a velkými společnostmi. Obdobně se - v souvislosti s metylalkoholovou aférou - navrhovaly několikamilionové kauce pro distributory lihovin. Dalším nástrojem tohoto druhu je institut **zajištění daně**. U spotřebních daní se běžně využívá zejména pro zajištění daně vázané na výrobcích, které se nacházejí v režimu podmíněného osvobození od daně. Bariéry mohou být zadržé *nefinanční* povahy. V této souvislosti lze jmenovat **koncese** (koncepované živnosti), které v sobě koncentrují požadavky nejen obecné (věk, způsobilost k právním úkonům, trestní bezúhonnost, daňová a „pojistná“ bezdlužnost) a speciální povahy (profesní způsobilost aj.), ale také souhlas příslušného orgánu státní správy. Velké naděje v boji proti daňovým únikům i na úrovni EU byly vkládány do **elektronických průvodních dokladů**, které byly v České republice zavedeny v roce 2010. Umožňují sledovat pohyb výrobků v reálném čase a kvalifikovat tak kontrolní činnost celní správy.

55) O rok později se vymezily pojizdné prodejny, kde je naopak prodej výše uvedených výrobků povolen, a vymezily se další akce (sportovní a kulturní včetně diskoték a tanečních zábav), kde lze prodávat lihoviny včetně rozlévaných.

Dalším nástrojem je **speciální značení výrobků**. Značení viditelně označuje zdaněný⁵⁶ výrobek a vymezuje ho tak poměrně jednoduše od výrobku nezdaněného. Jako první se začaly v ČR od ledna 1994 značit **cigarety**. Dle odborníků se daňové úniky v té době snížily o dvě až tři miliardy korun, přestože se spotřební daň z cigaret odváděla (tak jako u všech ostatních vybraných výrobků) až ve lhůtě splatnosti po skončení zdaňovacího období a nákup tabákové nálepky od celního úřadu tak nebyl bezprostředně spojen s úhradou spotřební daně státu. Odběr tabákových nálepek se bezprostředně propojil s povinností odvést státu daň až od ledna 1996. Tím se na jedné straně eliminovaly situace, kdy nepoctivci odebrali nálepky, následně zmizeli a z prodaných, byť „okolkovaných“ cigaret neodvedli daň, na druhé straně však byl systém bezmocný proti paděláním nálepek nebo jejich krádežím. Od července 2001 se následně začaly značit **doutníky a doutníčky** a od ledna 2004 potom **tabák**.

Od července 1994 se začaly také značit vybrané **minerální oleje** pomocí tzv. značkování a barvení, které se pak od roku 2008 rozšířilo i na motorovou naftu a jiná paliva osvobozená od daně a používaná pro plavby na území České republiky.⁵⁷ Pozdější aféry s přimícháváním daní nepodléhajícího benzolu, toluolu a dalších olejů do pohonných hmot vedly k rozšíření značení i na tyto výrobky, a to formou značkování. Vzhledem k tomu, že značkování podléhají také výrobky, které jsou jako pohonná hmota od daně osvobozeny, nevydává vždy značení minerálních olejů spolehlivý signál o zdanění výrobku jako je tomu obecně u tabákové nálepky nebo kontrolní pásky.

Jako poslední se začaly od července 2005 značit kontrolními páskami **lihové nápoje** ve spotřebitelském balení s obsahem lihu nad 15 %, a to přes protesty mnohých, i velkých výrobců lihových nápojů. Mezi hlavními argumenty v neprospěch značení se uváděly zvýšené výrobní náklady a z toho plynoucí nižší konkurenceschopnost a diskriminace lihových výrobků oproti pivu a vínu, které značení nepodléhají. Samotnému značení předcházela ojedinělá celonárodní inventarizace lihu, jejímž cílem bylo evidovat lihové nápoje bez značení a umožnit jejich doprodej do konce roku 2005. Na rozdíl od tabákové nálepky nebyl (a ani v současnosti není) nákup kontrolní pásky od celního orgánu svázán s povinností odvést daň. Otázka možného propojení nákupu nálepky s odvedením daně byla ve své době intenzivně diskutována, ale pro technické překážky byla uzavřena. Namítáno bylo zejména velké množství kontrolních pásek jako odraz velkého počtu lahví alkoholických nápojů

o různém objemu a různé koncentraci. Koncem roku 2012 se však zdálo, že metylalkoholová aféra tuto již dříve argumentačně uzavřenou otázku opět nastolila.

ZÁVĚR

Se spotřebními daněmi bylo v jejich 20letém vývoji spojeno mnoho pozitivních, ale také i negativních okamžiků. Spotřební daně se natrvalo usídlily v českém daňovém systému jako jeho plnohodnotný prvek plnicí zejména svoji fiskální funkci. Přijetím harmonizačních pravidel spotřební daně přispěly k rozšíření volného pohybu minerálních olejů, alkoholických a tabákových výrobků i na území České republiky a zapojily se tak do společného evropského mechanismu, jehož hlavním cílem je zamezit nezdanění výrobku, ale také vyloučit jeho případné dvojí zdanění. Stinnou stránkou spotřebních daní byly po celé jejich 20leté působení mnohamiliardové daňové úniky, rušivou stránkou pak četné zásahy do jednotlivých ustanovení zákona. Přestože je na začátku roku 2013 zákon o spotřebních daních doplněn dalšími čtyřmi novelami, popřejme mu do dalších let právní čistotu, poctivé zacházení, méně regulace ze strany Evropské unie a celkově výrazné zklidnění.

doc. Ing. Slavomíra Svátková, CSc.

Bankovní institut vysoká škola, a. s., Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem
ssvatkova@bivs.cz

56) Z tohoto pravidla jsou výjimky.

57) A také z tohoto území na ostatní území EU a naopak.

POUŽITÁ LITERATURA

- [1] DENKSTEIN, O. K novele zákona o spotřebních daních platné od 1. 4. 2000. *Daňový, účetní a finanční bulletin*, 2000, č. I, str. 18.
- [2] DENKSTEIN, O. K novele zákona o spotřebních daních platné od 1. 7. 1999. *Daňový, účetní a finanční bulletin*, 1999, č. III, str. 13.
- [3] KOTENOVÁ, B. Novela zákona o spotřebních daních (část I.). *Bulletin Komory daňových poradců ČR*, 2011, č. 2, str. 73.
- [4] SVÁTKOVÁ, S. *Spotřební a ekologické daně v České republice*. 1. vyd. Praha : Wolters Kluwer ČR, 2009, 300 s. ISBN 978-80-7357-443-7.
- [5] SVÁTKOVÁ, S. Tři podzimní novely zákona o spotřebních daních v roce 2007 a tři nové ekologické daně v českém daňovém systému. *Daňový tip*, 2008, č. 4, str. 1-3. ISSN 1211-1155.
- [6] SVÁTKOVÁ, S., KLAZAR, S., SLINTÁKOVÁ, B., ZELENÝ, M. *Zatížení spotřebního koše domácností daněmi ze spotřeby v České republice*. 1. vyd. Praha : Eurolex Bohemia, 2007, 321 s. ISBN 80-7379-001-7.

ZÁKONY, VYHLÁŠKY A DALŠÍ PŘEDPISY

- [1] Zákon č. 213/1992 Sb., o spotřebních daních.
- [2] Zákon č. 587/1992 Sb., o spotřebních daních, ve znění pozdějších předpisů.
- [3] Zákon č. 595/1992 Sb., kterým se mění a doplňuje zákon č. 213/1992 Sb., o spotřebních daních.
- [4] Zákon č. 199/1993 Sb., kterým se mění a doplňuje zákon České národní rady č. 587/1992 Sb., o spotřebních daních.
- [5] Zákon č. 136/1994 Sb., o barvení a značkování některých uhlovodíkových paliv a maziv a o opatřeních s tím souvisejících, a o změně dalších zákonů, ve znění pozdějších předpisů.
- [6] Zákon č. 353/2003 Sb., o spotřebních daních, ve znění pozdějších předpisů.
- [7] Zákon č. 179/2005 Sb., kterým se mění některé zákony v souvislosti s přijetím zákona o zrušení Fondu národního majetku České republiky.
- [8] Zákon č. 377/2005 Sb., o doplňkovém dohledu nad bankami, spořitelnicemi a úvěrními družstvy, pojišťovnami a obchodníky s cennými papíry ve finančních konglomerátech a o změně některých dalších zákonů (zákon o finančních konglomerátech).
- [9] Zákon č. 379/2005 Sb., o opatřeních k ochraně před škodami působenými tabákovými výrobky, alkoholem a jinými návykovými látkami a o změně souvisejících zákonů.
- [10] Zákon č. 95/2011 Sb., kterým se mění zákon č. 353/2003 Sb., o spotřebních daních, ve znění pozdějších předpisů, a zákon č. 61/1997 Sb., o lihu a o změně a doplnění zákona č. 455/1991 Sb., o

živnostenském podnikání (živnostenský zákon), ve znění pozdějších předpisů, a zákona České národní rady č. 587/1992 Sb., o spotřebních daních, ve znění pozdějších předpisů, (zákon o lihu), ve znění pozdějších předpisů.

- [11] Nález Ústavního soudu České republiky ze dne 11. října 1995 ve věci návrhu na zrušení § 2 písm. i), části § 33 a § 33a zákona České národní rady č. 587/1992 Sb., o spotřebních daních, ve znění pozdějších předpisů, a čl. II bodů 2, 3, 4, 5 a 6 zákona č. 260/1994 Sb., kterým se mění a doplňuje zákon České národní rady č. 587/1992 Sb., o spotřebních daních, ve znění pozdějších předpisů.
- [12] Rozsudek Nejvyššího správního soudu ze dne 2. 4. 2009, čj. 7 Afs 95/2008-43.
- [13] Vyhláška Ministerstva zemědělství č. 111/1995 Sb., kterou se stanoví právní a ekonomické podmínky nezávislosti malých nezávislých pivovarů.
- [14] Rozhodnutí o prominutí úhrady platebních povinností na dani z příjmů z důvodu mimořádných událostí. *Finanční zpravodaj*, 2012, č. 6, str. 141-143.
- [15] Směrnice Rady 92/83/EHS ze dne 19. října 1992 o harmonizaci struktury spotřebních daní z alkoholu a alkoholických nápojů.
- [16] Směrnice Rady 92/84/EHS, o sblížení sazeb spotřební daně z alkoholu a alkoholických nápojů.
- [17] Směrnice Rady 2003/96/ES, kterou se mění struktura rámcových předpisů Společenství o zdanění energetických produktů a elektřiny.
- [18] Směrnice Rady 2010/12/EU ze dne 16. února 2010, kterou se mění směrnice 92/79/EHS, 92/80/EHS a 95/59/ES o struktuře a sazbách spotřební daně z tabákových výrobků a směrnice 2008/118/ES.
- [19] Návrh státního závěrečného účtu ČR za rok 2011. C – Zpráva o výsledcích hospodaření státního rozpočtu, str. 22.

MEDIÁLNÍ ZDROJE

- [1] Cena lahvového piva 1960-2012. Dostupné na: http://www.czso.cz/csu/dyngrafy.nsf/graf/pivo_1960 [online, cit. 21. 3. 2013].
- [2] Metanolová aféra připravila výrobce lihovin o stamiliony. *Hospodářské noviny* ze dne 18.-20. 1. 2013, str. 16.
- [3] Postup celních orgánů při plnění příjmů státního rozpočtu. Dostupné na: <http://www.nku.cz/kon-zavery/K98002.pdf> [online, cit. 17. 10. 2012].
- [4] Průměrné ceny pohonných hmot pro účely cestovních náhrad (pro zaměstnance). Dostupné na: <http://business.center.cz/business/finance/cestna-hr/benzin.aspx> [online, cit. 1. 11. 2012].
- [5] Stát na daňové úniky nestačí, i když se začíná snažit. *Hospodářské noviny* ze dne 6. 12. 2012, str. 2-3.

SOCIÁLNĚ PATOLOGICKÉ JEVY VE VIRTUÁLNÍM SVĚTĚ. DÍTĚ JAKO OBĚŤ A PACHATEL

JOZEF HLOŽANSKÝ'S CONSTITUTIONAL CONCEPT OF HUNGARY

Lukáš Urban

ANOTACE

Příspěvek je koncipován jako společenskovední interpretace vybraných forem sociálně patologického chování (netholismu, kyberšikany, kybergroomingu), jejichž aktérem je dítě, resp. mladistvý, v roli specifického uživatele informačních a komunikačních technologií. Důraz je v ní kladen na popis socio-kulturních kontextů zmíněných fenoménů (př.: dynamika doby, absence pevných referenčních rámců života, jeho pokračující komercionalizace, hlad po zážitcích, dobrodružství a hlubokém přátelství, úniky z tíživé reality, integrita současné rodiny, bezprecedentní prolínání světů dětí a dospělých, invaze virtuality do každodenního /všedního/ života), které autor vnímá jako primární příčinu jejich vzniku.

Cílem příspěvku není „pouze“ pojmenovat a fenomenologicky popsat rizika virtuality, ale rovněž akcentovat význam mediální gramotnosti dětí a rodičů a přínos dialogového životního stylu pro méně konfliktní sdílení (paralelních, individuálních) světů.

Klíčová slova:

postmoderní společnost - mediální společnost, společnost médií - děti a volný čas - mediální gramotnost - netholismus - kyberšikana - kybergrooming

ANNOTATION

The paper is designed as a social science interpretation of selected forms of socially pathological behaviour (internet addiction disease, cyber bullying, grooming), whose player is a child, respectively adolescent, the role of specific user of information and communication technologies. The emphasis is placed on the description of socio-cultural contexts of these phenomena (e.g.: the dynamics of time, lack of fixed reference frame of life, its ongoing commercialization, hunger for experiences, adventures and deep friendship, escapes from the oppressive reality, the integrity of the contemporary family, an unprecedented intermingling worlds of children and adults, the invasion of virtuality in everyday life), which the author sees as the primary cause of their formation.

The aim of this paper is not "just" to name and phenomenologically describe the risks of virtuality, but also to emphasize the importance of media literacy of children and parents and the benefits of dialogue lifestyle for less conflicting sharing of (parallel, individual) worlds.

Keywords:

Post-modern society – media society, society of the mass media – children and leisure time - media literacy – internet addiction disease - cyber bullying - grooming

ÚVOD

Specifikum **sociologické interpretace reality** lze s jistotou mírou esejistické nadsázky přirovnat ke svérázu celostní medicíny¹. Obě disciplíny si totiž kladou totožnou otázku (samozřejmě kromě jiných) a k jejímu zodpovězení využívají také obdobnou optiku: „Proč jste ‚nemocní‘ a co se s tím dá dělat?“, „Řekněte mi, v jakých vztazích žijete, jak pracujete, jak odpočíváte, jaké máte každodenní radosti a starosti. My Vám na oplátku nabídneme příběh k porozumění si a praktické rady do života. Změna neuspokojivého stavu už záleží jenom na Vás... Jde o Vaši volbu a vaši odpovědnost.“² To, co mají zmíněné disciplíny společné, jsou tedy citlivost k **obecnějším příčinám** – řekněme hlubším příčinám, příčinám na první pohled méně viditelným, nacházejícím se kdesi pod povrchem konkrétních problémů - a k **symbolům života (doby)** odkazujícím za sebe, k podstatám. Rovněž bychom mohli hovořit o společné zálibě v šíři **zvažovaných kontextů**, systematickém nahlížení **za horizonty okamžiků a jednotlivosti** a o **více v ozdravný potenciál kritické sebereflexe**.

„Dějiny psychoterapie učí, že výskyt psychických poruch a nemocí vždy nějak zrcadlí stav společnosti: problémem Freudovy doby, doby viktoriánského pruděmého potlačování emocí, byla neuróza, zatímco typickou bolestí naší doby, zaplavené ničím neomezenou nabídkou možností, jsou deprese a závislosti.“

Tomáš Halík, *Stromu zbývá naděje: krize jako šance*, str. 24

1. SOCIOLOGICKÝ SNÍMEK DNEŠNÍ DOBY

Definovat **charakter doby**, chcete-li atmosféru ve společnosti, která se tu více, tu méně vpíjí do biografii jednotlivců³, lze dvojnásobem; jak symbolické - vždyť **pluralita a divoké kombinace forem** jsou současnosti vyznačující se pestrostí a vnitřní ambivalencí vlastní. Buď se můžeme snažit pojmenovat jevy a procesy v ní přítomné, mainstreamové a dominující. Potom bychom o dnešní společnosti uvažovali třeba

jako o společnosti informační, masové komunikace a médií, sociálních sítí, o společnosti užvaněné, celebřitní, konzumní, výkonové či karnevalové. Anebo se můžeme vydat cestou identifikace jevů a procesů, které v ní chybí, respektive jich je nedostatek a jejich funkce jsou oslabené, což lidé pociťují jako demotivační diskomfort. O takovou negativní definici doby se pokusil například norský sociální antropolog Thomas H. Eriksen (nar. 1962) v díle *Tyranie okamžiku* (Doplněk, 2005). Dle tohoto autora tvoří seznam dnes nedostatkového či absentujícího následující „položky“:

- čisté životní prostředí;
- pomalý čas;
- jednoznačná identita;
- jistota;
- předvídatelnost;
- přehled a pochopení souvislostí;
- kumulativní, lineární a organický růst;
- sounáležitost⁴;
- pravé (autentické, originální) zážitky, které nejsou ironické ani inscenované médií, zábavným průmyslem a průmyslem volného času.⁵

A i jiní sociální myslitelé (Bauman, Bourdieu, Halík, Hobsbawm, Petrussek) si na dnešní společnosti všimají jisté **zastřehnosti smyslu, chaotičnosti, všudypřítomné a všezahrnující nejistoty, nedostatku času** a s tím souvisejícího **stresu**.

Neméně zajímavý postřeh k současnosti zformuloval v televizním diskusním pořadu *Hyde Park* (září 2012) český ambulantní psychiatr Radkin Honzák (nar. 1939). Ten je toho názoru, že dnešní společnost je **společností dezintegrovanou s rozvolněnou (postmoderní) morálkou, společností bez ideálů a jasných požadavků** (línou a pohodlnou), **společností anonymní a atomizovanou, tj. společností plnou narcisů a osamělých egoistů** absolutizujících (a často také zneužívajících) svá **práva a sobody** (např. se vyjadřovat), která v jistém slova smyslu normalizuje sobeckou **libovůli** a nechut' přebírat individuální **odpovědnost**, ve které se z **egotismu** ve jméno modly seberealizace a sebezprosazení postupně snímá pejorativní háv.

1) Též komplexní a psychosomatická medicína.

2) Více viz televizní pořad *Hyde Park - Civilizace*, ČT24, 6.04. 2013, rozhovor s internistou Janem Hnizdilem.

3) Český geolog a filosof Václav Cílek (nar. 1955) v této souvislosti hovoří o formativní propojenosti **vnitřní a vnější krajiny** člověka (angl. *inscape a landscape*). Teolog a sociolog Tomáš Halík (nar. 1948) v knize *Co je bez chvění, není pevné* (Lidové noviny, 2012) zmiňuje **labyrinty individuálních osudů**, které mají být dle autora vetkány do **velkého labyrintu světa**.

4) Český religionista Zdeněk Vojtěšek (nar. 1963) hovoří o **deficitu lásky**, filosof a sociolog Václav Bělohradský (nar. 1944) o **programové neochotě naslouchat druhým**, kterou může zapříčinit - kromě jiného - **devalvace obsahu i formy slov** a záplava okamžitého sdělování čehokoliv, chcete-li **redundantní (pseudo)komunikace** a invaze 'plku' do života společnosti.

5) ERIKSEN, T.H. *Tyranie okamžiku*. Brno : Doplněk, 2005. S. 36.

Slovy klasika⁶ sečteno a podtrženo: „*Vymknuta ze svých kloubů, doba šílí [...] Něco shnilého je ve státě dánském.*“⁷

Budu-li v tomto příspěvku „analyzovat“ vybrané tzv. nové závislosti a sociálně patologické jevy, jejichž aktéry jsou k okolí přirozeně hypersenzitivní děti a mladiství, doporučoval bych čtenáři **Halikovu „psychoterapeutickou“ diagnózu doby, Eriksenův seznamu jejich deficitů, Honzákovy kritické postřehy o současné (postmoderní) společnosti**, resp. Havlovo „**dušno a blbou náladu**“ (1997), vnímat jako neopominutelný a silný kontext těchto individuálních a skupinových forem chování.

„To, co se děje kolem nás, je hrozně podobné tomu, co se děje v nás. Už jsem mnohokrát říkal, že chceme-li vědět, co se s námi děje, nemusíme chodit k psychoanalytikovi, stačí se podívat z okna.“

Václav Cílek, *Krajiny vnitřní a vnější*, str. 107

2. ČESKÉ DĚTI, VOLNÝ ČAS A MÉDIA

Sociálně patologické jevy mají z vědeckého hlediska paradoxně nejednu pozitivní vlastnost. Například dokážou zrcadlit duševně duchovní, životně stylové a hodnotové rozpolezení společnosti. **Kybergrooming, kyberšikana** nebo **netoholismus** nejsou výjimkou. Věrně odráží fenomén invaze nových médií do každodenního chodu společnosti, atraktivitu virtuální interakce, dnes tolik propagovaný proces deintimizace života člověka (tj. sdílení vlastního soukromí s druhými), diktát rychlého času a s tím související proměnu fungování rodiny⁸, deficit autentických (hlubokých) pozitivních emocí (přátelství, lásky, sounáležitosti), v neposlední řadě zpřetrhání funkčních vazeb na minulost, relativizaci schopnosti předávat adekvátní (optimální, požadavkům praxe odpovídající) paletu sociálních rolí nastupujícím generacím.

Zvýšená pozornost věnovaná **dětem a mladistvým ve věci zneužívání médií** není náhodná. Říká se: „Co se v mládí naučíš, ve stáří jako kdyz najdeš [...] Starého psa novým kouskům nenaučíš.“ A byt' je poselství zmíněných přísloví soudobým důrazem na flexibilitu a dynamiku všeho a všech často zpochybňováno, v řadě ohledů jsou stále platná. Česká psycholožka se specializací

v klinické psychologii Kateřina Beerová říká: „*Pokud dítě sedí denně mnoho hodin u televize nebo počítače místo sportováním nebo hraním si s kamarády, přijme to jako normu a v dospělosti své zvyky bude měnit těžko. Stejně tak je to i se způsobem stravování [...] Je třeba si uvědomit, že následkem takového životního stylu jsou mnohé zdravotní, ale i psychické problémy.*“⁹ Vědecký zájem o život a trápení dnešních dětí nám umožňuje nahlédnout do blízké budoucnosti a jejich možných problémů.

BOX 2.1: Výzkum České děti a mládež (Millward Brown)

Dlouhodobý kvantitativní výzkum postojů, zájmů a priorit dětí provádí v dvouletých intervalech od r. 2004 agentura Millward Brown. Ke sběru dat využívá vlastní globální metodologii **Kidspeak** - v té se cíleně používá jazyk a formulace, které jsou dětem srozumitelné, které respektují jejich mentální zralost a odlišné možnosti chápání reality různými věkovými kategoriemi. Výzkum vzniká na reprezentativním vzorku 1000 dětí z celé ČR. Dotazovány jsou děti ve třech věkových kategoriích: od 7 do 10 let, od 11 do 14 let a konečně středoškoláci od 15 do 18 let.

R. 2004: Pro české děti (7-18 let) bez ohledu na pohlaví jsou velmi důležité **přátelské kontakty s vrstevníky**. Významná část těchto kontaktů je zprostředkována **mobilními telefony a sociálními sítěmi**. „*Média obecně jsou při trávení volného času dětí dominantní. Pro děti ve věku od 7 do 10 let je nejvýznamnějším médiem jednoznačně televize. Starší děti se pak orientují zejména na mobilní komunikaci a internet, přičemž dívky preferují mobil a chlapci internet. Mobil má již u věkové kategorie 7-10 let 80 % dětí, u dětí starších 11 let pak je již dokonce 95 %. Obrovská je dostupnost internetu. 88 % dětí má přístup k internetu z domova. Průměrné dítě prosurfuje 24 hodin měsíčně. 42 % dětí a mladistvých pravidelně navštěvuje sociální síť.*“ Pozn.: Přitom dítě mladší třinácti let třeba nesmí mít profil na nejrozšířenější sociální síti Facebooku.

Většina dívek do deseti let uvádí, že volný čas tráví se svou rodinou. Televize je na druhém místě a na třetím čas strávený hrou s kamarády. Hlavní volnočasovou aktivitou chlapců stejného věku je sledování televize. Na druhém místě uvádějí hru s kamarády a až na třetím čas strávený s rodiči.

Pro dívky od 11 do 14 let už televize není hlavním médiem. Tím se pro ně stává mobilní telefon. „*Volný čas tráví*

6) William Shakespeare (1564-1616), in *Hamlet*.

7) Odkaz na myšlenky anglického renesančního umělce má ještě jiný než obsahový rozměr. Nutí nás totiž k provokativnímu zamyšlení, zda se doba (společnost) skutečně kvalitativně proměňuje, jestli je opravdu jiná, nebo její podstata, tradičně v jistých intelektuálních kruzích vnímaná jako „zkažená a úpadková“, získává v průběhu dějin „jen“ jiný šat a cosi v ní/v nás hluboce zakódovaného se „pouze“ vnějškově projevuje novými symptomy, chcete-li trendy.

8) Z průzkumu realizovaného v rámci projektu *Není nám to jedno!* (duben-září 2010) například vyplynulo, že **společné stolování s rodiči** zná pouhých 33 % dětí a zhruba jedna pětina dětí (21 %) uvedla, že se s nimi při společném stolování schází pouze o víkend. Přitom i takto „funkčně“ společně trávený čas je, zejména v dnešní hektické době, nesmírně důležitý pro prohlubování vzájemné **důvěry v rodině a sdílení mikrosvětů** jejich členů.

9) Více viz <<http://www.neninamtojedno.cz/jak-dopadl-pruzkum>>.

především sledováním televize, eventuálně s kamarády. Na třetím místě je pak uváděn poslech hudby [...] Rovněž chlapci v tomto věku tráví nejvíce volného času sledováním televize [...] Přestože nejvíce času prosedí před televizní obrazovkou, za nejvýznamnější médium považují internet. Významnou část volného času stráví s kamarády nebo také hraním počítačových her.“

„Výraznější změny jsou patrné u věkové kategorie mladých od 15 do 18 let. A to zejména u dívek. Jejich obliba televize se začíná propadat [...] Do popředí zájmu se dostává čas strávený s přáteli a také poslech hudby [...] Dospívající chlapci rovněž ztrácejí zájem o televizi. Upřednostňují surfování na internetu a čas strávený s kamarády.“

Z výsledků výzkumu vyplynulo, že současné české dítě (r. 2004) považuje za nejvýznamnější média televizi, mobilní telefon a internet. Ostatní média (např. knihy, CD, DVD, časopisy, rádio či kino) jsou v pozadí jeho zájmu.

R. 2010: Za poslední roky se u dětí markantně zvýšila penetrace internetu a obliba sociálních sítí. Význam internetu a mobilního telefonu u nich s věkem roste, důležitost televize naopak klesá. Nejrozsáhlejší změnou oproti r. 2008 je podle Zuzany Jankovské (Millward Brown) nárůst oblíbenosti sociálních sítí, jako je například Facebook. Před dvěma lety navštěvovalo Facebook a jiná sociální média pouze 9 procent dětí, v roce 2010 už 58 procent. Dnes je Facebook pro děti jedním z nejsilnějších komunikačních kanálů.

Z komunikačních kanálů vnímají děti s přibývajícím věkem nejrozdílnější televizi. Nejdůležitějším médiem je pro nejmenší děti ve věku od 7 do 10 let, kdy jí tak bere 50 % dětí.

Také další výzkumy věnované identické předmětné oblasti výše uvedené životně stylové trendy - tedy zesilující význam nových médií v životě dětí a jejich inklinaci k pasivní zábavě, která jim (a snad i rodičům?) vyhovuje¹⁰ - potvrzují.¹¹

Provedeme-li dílčí shrnutí, tak naše děti, ostatně stejně jako my dospělí, žijí v mediální době - též době nových médií -, kterou charakterizuje obtížnost rozlišení mezi objektivní a mediální realitou (chcete-li jejich splývání)¹², časoprostorová komprese, záplava aktuálních sdělení

S dalšími léty však důležitost televize klesá: mezi mládeží ve věku od 15 do 18 let je televize nejdůležitějším médiem pouze pro 10 % dotázaných, naopak výrazně roste význam internetu a mobilního telefonu.

Přístup dětí k internetu červen 2010				
	CELKEM (7-18 let)	7-10 let	11-14 let	15-18 let
Kolik dětí má přístup k internetu?	85 %	69 %	89 %	97 %
Kolik hodin měsíčně tráví na internetu	20	9	19	30
prosinec 2010				
	CELKEM (7-18 let)	7-10 let	11-14 let	15-18 let
Kolik dětí má přístup k internetu?	90 %	79 %	95 %	96 %
Kolik hodin měsíčně tráví na internetu	24	11	23	38

Sociální sítě za poslední dva roky nejvíc zasáhly děti ve věku od 11 do 14 let. Zatímco v roce 2008 bylo na Facebooku a dalších sociálních sítích pouze něco přes 5 % dotazovaných dětí v tomto věku, v roce 2010 už jejich počet vzrostl na více než 50 %.

Zdroj: <http://www.detiimedia.cz/art/1636/jake-jsou-ceske-deti.htm?page_idx=15>
<<http://mam.ihned.cz/c1-49629790-vyzkum-ceske-deti-potrvidil-silu-fb>>

a nadbytek pseudo/informací, které vládnu sociální a komunikační sítě, interaktivita, permanentní karneval, rozmělněná pozornost diváků/aktérů, v níž se programově bourají tabu a relativizují hodnotící kritéria. Žijí v permissivní době, ve které je „všechno“ možné a zveřejnění hodné. Vrátime-li se v myšlenkách k Halíkově diagnóze dnešní doby, lze v právě doplněném koktejlu jejich symptomů nacházet příčinu oněch **depresí a závislostí**, tedy **skličnosti** ze „zaplevelenosti“ života beze smyslu, strachu z nesamozřejmosti identit **a retušujících úniků** z tíživé reality bez naděje.

10) Z již citovaného průzkumu projektu *Není nám to jedno!* vyplývá, že 1/3 českých dětí nechodí do žádného volnočasového a zájmového kroužku (pozn.: setkat se lze i s komentáři, že se nudí); a jejich životní styl se i v mnoha dalších ohledech (fyzická aktivita, stravovací návyky, kontakt a komunikace s rodiči, ...) od r. 2005 zhoršil.

11) Z celonárodního výzkumu *Národního institutu dětí a mládež MŠMT ČR* (květen 2011) vyplynulo ještě jedno varovné zjištění. Garant výzkumu sociolog a sociální antropolog Miroslav Bocan pro Český rozhlas uvedl: „Bylo pro nás překvapivé, že asi třetina dětí nepovažuje své otce za hodné. Překvapilo nás i to, že 15 procent dětí se necítí být v životě šťastnými. Méně šťastné se cítí děti, které nenavštěvují žádné volnočasové aktivity, to se nám ukázalo naprosto markantně.“ Více viz ČT24, *Domáci*, *Děti tráví čas mezi televizí, počítačem a mobilem* (20.05.2011).

12) Úryvek z rozhovoru s hercem a režisérem Janem Kačerem: „[...] autentický prožitek života pomalu mizí. Všechny informace, které máme, jsou stejně zprostředkované tiskem a televizí [...] Lid čeká, až jim to televizní moderátorka, pečlivě nalícená, sdělí přes media [...] Náš většinový život už je jen zprostředkovaný, jakobychom stínovali televizní scénář.“ Více viz PEŠKA, L. *Ratha chci sledovat naživo, ne z medií*. Rozhovor týden s Janem Kačerem. In: 5 plus 2, 15.08. 2013, s. 12.

3. NETHOLISMUS

Klinická psycholožka Petra Vondráčková z *Kliniky adiktologie 1. lékařské fakulty UK v Praze* napovažuje **netholismus** (též *nethomanii*) - **závislost na internetu a online aplikacích** - v našich krajích za cosi masového, za nějaké dramatické nebezpečí, na druhé straně upozorňuje, že tento jev není možné podceňovat a bagatelizovat.¹³ Důvodů je hned několik; a řada z nich již byla zmíněna: penetrace ICT¹⁴ do běžného života, neorganizované a pasivní trávení volného času dětmi a mládeží (jejich potřeba tzv. zabýjet volno a nudu), atraktivita virtuálního prostředí, strach ze sociálního vyloučení z důvodu off-line životního stylu, integrující potenciál nabízených příběhů a strach z proměškání.

Výzkumy prevalence této nové **psychické závislosti** se v odhadech počtu zasažených v ČR rozcházejí. Problém má u nás postihovat zhruba 3,4 % populace a dalších 3,7 % má být online závislostí (angl. *internet addiction disease*) ohroženo.¹⁵ Za nejrizikovější skupinu bývají považováni děti ve věku 12 až 15 let. U ní má dosahovat sklon k závislosti až 23 %. Mezi ohroženější skupinou populace můžeme jistě řadit také introverty, samotáře, jedince trpící pocity méněcennosti, plaché jedince, jedince s neřešenými a neartikulovanými problémy, které virtuálně dokáže milosrdně skrývat a retušovat (fenomény **second lífu a multiidentit**) a jedince trávící v prostředí ICT pravidelně několik hodin denně.¹⁶

Vytýčit kontury tzv. nových závislostí není úplně jednoduché - toleranční rámec bývá ve většinové společnosti široký, míra nebezpečnosti podceňovaná a jev samotný je často považován za přirozenou součást systému (př.: „Každý přece nakupujeme ... Každý koukáme na televizi ... Každý používáme mobilní telefon a smskujeme ... Každý z nás už nějaký ten 'erotický' film viděl, ne?!“). Přesto nelze na definiční snahy alibisticky rezignovat.

Příznaky netholismu lze odvodit ze symptomů jiných závislostí. Netholik:

- kvůli své posedlosti zanedbává studium nebo práci, resp. jakékoliv další na čas vázané povinnosti;
- s postupujícím časem klesá jeho studijní a pracovní výkonnost;
- upřednostňuje virtuální život (třeba kamarády a komunikaci s nimi) před svým dosavadním (objektivním) světem: partnerem, rodinou a přáteli - s těmi se naopak dostává do častějších konfliktů, jejich vztahy se zhoršují -; stává se uzavřenějším, sebestředným a méně tolerantním ke kritice vlastní osoby a své nové formy chování; opouští dosavadní zájmy a koníčky;
- má narušený běžný denní a noční režim - nechává se aktivitami ve virtualitě strhnout natolik, že přestává mít pojem o čase a tráví v ní více chvil, než původně zamýšlel; dochází u něj k postupnému zvyšování časové dotace nutné k uspokojení touhy po virtuálu;¹⁷
- může mít fyzické problémy (např. se zrakem, páteří, kondicí, spánkem, váhou), ale nevěnují jim adekvátní pozornost; opomíjí pitný režim a pravidelné stravování;
- v momentech, kdy nemá přístup do on-line světa, pociťuje nervozitu a nepříjemné pocity (př.: úzkost, podrážděnost, zvýšenou impulzivitu s agresivitou), není schopen se optimálně soustředit; trpí nutkavými myšlenkami na virtuálu;
- může mít problémy s pamětí každodenních detailů (např. vlastního telefonního čísla);
- mohou se u něj objevit sekundární problémy v trestně právní rovině (např. krádeže pro saturaci závislosti).^{18, 19, 20}

U dětí a mládeže bývá mezi hlavní rizika závislosti na virtuálu řazena skutečnost, že mohou sociálně selhávat ve světě reálném (př.: v navazování vztahů, vedení komunikace, zvládnání konfliktů, ve schopnosti artikulovat své myšlenky a pocity, samostatně trávit svůj volný čas), že začínou žít životy druhých a ten svůj si do slova a do písmene prohrávat.²¹

13) Ze závislosti na internetu a online aplikacích bývá nejčastěji diskutována závislost na: (1) videohrách (převážně pak jejich online formátu; angl. *phenomenon of video game addiction*), (2) sociálních a komunikačních sítích (např. Facebooku, komunikátorech typu ICQ, chatu, mailování) a (3) internetových stránkách s pornografickým obsahem (fenomén kybersexu).

14) ICT - informační a komunikační technologie.

15) V Německu má být toho času netholikem každý dvacátý uživatel internetu, v Číně je dle tamějších vědeckých studií na online aplikacích závislých cca 10 procent lidí mezi 18. a 30. rokem věku a ve Velké Británii je dle odhadu na internetu závislých 5 až 10 procent lidí s tím, že tři čtvrtiny Britů deklarují, že bez internetu nemohou fungovat tak, jak by si představovali. Více viz <<http://www.kafe.cz/sex-a-vztahy/psychologie/netholismus-...>> [online]. [cit. 6.08. 2013].

16) <<http://www.novinky.cz/zena/zdravi/305836-jak-poznate-zavislost-na-internetu.html>> [online]. [cit. 5.08.2013].

17) Terapeutka z britské kliniky pro gamblery a lidi závislé na internetu Henrietta Bowdenová Jonesová zmiňuje případy klientů, kteří dokázali trávit hraním internetových her i 14 večerních a nočních hodin vcelku a nedokázali se odpooutat. Více viz <<http://www.novinky.cz/internet-a-pc/256160-zavislost-na-internetu-pusobi-...>> [online]. [cit. 23.02.2012]. V roce 2005 zemřel v Taegu v Jižní Koreji na celkové vyčerpání organismu, zástavu srdce a dehydrataci Lee Seung Seop (nar. 1977) poté, co hrál v internetové kavárně 50 hodin nonstop svoji oblíbenou hru StarCraft. Více viz [online]. [cit. 12.08. 2013]. <http://starcraft.wikia.com/wiki/Lee_Seung_Seop>.

18) [online]. [cit. 6.08. 2013]. <<http://www.ycube.cz/clanek/10498/netholismus--problem,-ktery-se-mozna-...>>.

19) [online]. [cit. 6.08. 2013]. <<http://www.paradenskecentrum.cz/pocitacova-zavislost.php>>.

20) [online]. [cit. 6.08. 2013]. <<http://www.topzine.cz/zavislost-na-pocitaci-...>>.

21) [online]. [cit. 5.08. 2013]. <<http://www.novinky.cz/zena/zdravi/305836-jak-poznate-zavislost-na-internetu.html>>.

Memento kapitoly: Říká se, že většina **závislosti** k něčemu slouží, něco sverázně „lěčí“. Pokud je to pravdu, tak čemu „pomáhá“ a na co reaguje netholismus našich dětí?! Jistě ho lze chápat jako nechtěný produkt dospívání (hledání se) v mediální době trpící již zmíněnými neduhy (např. netrpělivostí, nudou z nadbytku a z absence „posvátného“, pohodlným listováním recepty na život, nedostatkem lásky). Stejně tak se může jednat o nešťastnou formu sebekonstituce, sebeaktualizace či seberealizace bezprizorního mladého člověka, která ze své specificky konzumní povahy vede k jenom další frustraci a spirále nadužívání ICT?! Prasklou nádobu nebo síto přece nikdy nelze tekutinou natrvalo naplnit, byť se o to budeme snažit sebevíc.

4. KYBERŠIKANÁ

Kyberšikanu (angl. *cyberbullying*) lze definovat jako specifickou formu psychické šikany, při které pachatel k neúmyslnému a opakovanému poškozování oběti (jednotlivců i skupin) využívá elektronických informačních kanálů a komunikačních přístrojů. Může mít podobu provokování (angl. *trolling*), obtěžování, pomlouvání, vyhrožování, vydírání, zesměšňování, ponižování, vyzrazování intimních informací, sociální izolace (vyloučení), krádeže a zneužívání identit druhých, přímých útoků na cizí počítače, znemožňování plnohodnotného on-line hraní (angl. *griefing*) aj.

„Se šikanou prostřednictvím internetu nebo telefonu má zkušenost 51 procent českých dětí [...] Mezi nejčastější druhy kyberšikany patří verbální útoky (33 %), obtěžování za pomoci prozvánění (24 %) a vyhrožování či zastrašování (17 %) [...] Přes sedm procent obětí kyberšikany se setkala i s vydíráním [...] Děti se navíc přiznaly k tomu, že v nezanedbatelné míře jsou samy autory kyberšikany vůči svým vrstevníkům. Každý desátý mladistvý se uchyluje k verbálním útokům a 6 % respondentů uvedlo, že obtěžuje prozváněním.“²²

Útok tzv. tradiční šikany je časově a místně omezený; byť k jejím obecným definičním znakům patří opakovanost a stupňující se frekvence. Trvá totiž „jen“ určitou dobu, odehrává se na jednom místě, má své konkrétní

aktéry s rozdělenými rolemi a jeho publikum je dočasné. Oběti tradiční šikany tedy zůstávají soukromé ostrůvky bezpečí, má možnosti úniku a fyzické i psychické regenerace. Takový „luxus“ ale oběti kyberšikany není dopřán. Všudypřítomnost a dostupnost informačních a komunikačních technologií v tomto případě svědčí agresorům. Svoji oběť mohou pronásledovat i v hlubokých nočních hodinách, v bezpečí jejího dětského pokoje, akty dehonestace nabízet ke konzumaci i nezájímavému a zcela neznámému uživateli internetu (tzv. nepřímému účastníkovi kyberšikany), pracovat na virtuální diskreditaci oběti bez jejího vědomí a při tom všem zůstávat v trýznivé anonymitě. Pachatel kyberšikany je zkrátka ten nejpodlejší z podlých - neutočí face-to-face, čímž eliminuje možnosti aktivní obrany.²³ Navíc nemusí mít nad svojí obětí ani tradiční fyzickou či sociální převahu. Stačí mu disponovat **mocí** v podobě znalosti informačních a komunikačních technologií a zaútočit třeba jen jednou (další práci už za něj odvedou ICT a jejich uživatelé).

Český psycholog Jeroným Klimeš v jednom ze svých komentářů kyberšikany stručně a pregnančně vystihl její **specifikum i zvýšený stupeň nebezpečnosti**: „*Internetová stopa neslábne a je stále stejně silná i za mnoho let. To znamená, internet se chová jinak, než se chová normální prostředí. A lidé zapominají, že cokoliv píšou a dávají třeba erotické fotky a podobně, že to s nimi může jít i řadu následujících let.*“²⁴ Hlavní nebezpečí kyberšikany tedy spočívá v **zesílení a prodloužení tradičních forem šikany**.²⁵

5. KYBERGROOMING²⁶

Kybergroomingu se budeme vzhledem k jeho nebezpečnosti pro děti a mladistvé a zvýšené rezonanci v trestním právu věnovat o něco podrobněji.

„S neznámými lidmi si na českém internetu chatuje 53 % dětských respondentů a 27 % dotázaných uvedlo, že by si neznámou osobu přidalo na vyžádání mezi své kontakty. Většina dětí (76 %) si myslí, že setkání s neznámým člověkem je nebezpečné, přesto by se na takovou schůzku vydalo 55 % dotázaných.“²⁷

22) Údaje ze závěrečné zprávy historicky nejrozsáhlejší sondy svého druhu ve střední Evropě realizované společností Seznam.cz a Centrem prevence rizikové virtuální komunikace UP v Olomouci (2013, n = < 22.000 dětí). Více viz <<http://www.novinky.cz/internet-a-pc/306210-schuzka-s-...>>.

23) Nutno dodat, že v praxi mohou existovat i pachatelé neúmyslné kyberšikany, kteří si díky ve virtualitě omezené emocionální zpětné vazbě ani neuvědomují, jaké škody svým rádoby vtipkovaním a popichováním obětem působí. Proto bylo v úvodní definici kyberšikany použito sousloví „neúmyslné poškozování“.

24) <http://www.rozhlas.cz/zpravy/politika/_zprava/polovina-ceskych-deti-ma-zkusenost-s-kybersikanou>.

25) <<http://www.nebudobet.cz/?page=nasledky-kybersikany>>.

26) 5. podkapitola je upravenou a zkrácenou verzí článku KLIVANDOVÁ, L.; URBAN, L. Kybergrooming. In *Bezpečnostní teorie a praxe*. Praha : PA ČR, 2013. Pozn.: Toho času v recenzním řízení (14.08.2013).

27) Další zjištění sondy realizované společností Seznam.cz a Centrem prevence rizikové virtuální komunikace UP v Olomouci (2013, n = < 22.000 dětí). Více viz <<http://www.novinky.cz/internet-a-pc/306210-schuzka-s-...>>.

Podle Kamila Kopecného²⁸, vedoucího *Centra prevence rizikové virtuální komunikace*, se termínem **kybergrooming** (též pouze *grooming* [z angl. grooming, čes. *krášlení*; angl. *cybergrooming* nebo *childgrooming*])²⁹ označuje „*chování uživatelů internetu, které má v oběti vyvolat falešnou důvěru a přimět ji k osobní schůzce. Výsledkem této schůzky může být sexuální zneužití oběti, fyzické násilí na oběti, zneužití oběti pro dětskou prostituci, k výrobě dětské pornografie apod. Kybergrooming je tedy druhem psychické manipulace realizované prostřednictvím internetu, mobilních telefonů a dalších souvisejících technologií.*“³⁰

5.1 Je kybergrooming formou kyberšikany?

Někteří autoři vnímají kybergrooming jako jednu z forem kyberšikany. Tento názor lze najít třeba v knize *Proměny šikany ve světě nových médií* (OU v Ostravě, 2010).³¹ Jiní autoři ale tyto dva fenomény vzájemně odlišují.

Třeba podle výukového materiálu vydaného *Národním centrem bezpečnějšího internetu*, který se zabývá popisem kyberšikany a její možnou kontrolou, se zmíněné sociálně-patologické jevy od sebe kvalitativně liší. Kyberšikana totiž obvykle bývá páchána lidmi z okolí oběti, například ze stejné třídy, školy nebo městské čtvrti. Případy kyberšikany mezi vzájemně si neznámými lidmi sice nelze úplně vyloučit (př. *happy slapping*, *bumfights*), ale nejsou nijak časté. Pro kybergrooming naopak platí, že pachatelé bývají pro oběť cizí lidé. Nejčastěji to jsou starší muži, kteří se ve virtuálním prostředí cíleně vydávají za vrstevníky oběti.^{32, 33}

Rozdíl mezi diskutovanými jevy je patrný také v motivaci pachatele (též kybergroomera, groomera, lovce, predátora), dále ve vztahu útočnicka a oběti, náhodnosti výběru oběti a ve způsobu jejich komunikace. U **kyberšikany** je primárním motivem oběti ublížit, ale u groomingu se má za to, že útočník oběti alespoň zpočátku pomáhá. U kyberšikany zase většinou existuje mezi útočníkem

a obětí dlouhodobý vztah, který se z mnoha různých důvodů patologicky vyvíjí a mění ve vztah násilný. U **kybergroomingu** na oběti jako takové „až zase tak moc nezáleží“. Žádný hlubší vztah totiž mezi ní a pachatelem na počátku není. Utváří se až v průběhu virtuální manipulace. Útočník si vybírá oběti spíše náhodně (rozhodující je příležitost) a je pravděpodobné, že manipuluje s více oběťmi najednou. Rozdíl v komunikaci spočívá také v tom, že pachatel kyberšikany vede od raných stádií zraňující a zesměšňující konverzaci, ale groomer se zpočátku prezentuje konverzací plnou pochopení, přátelství a ochotou vytipovanému mladému člověku pomoci. Pokud ale dítě po nějaké době komunikaci přeruší a odmítá v ní pokračovat, stává se tento proces agresivnější a nebezpečnější. Další rozdíl lze najít na straně publika. U kyberšikany totiž dokážou zraňovat i diváci a to pouhou svojí pozorností, zájmem o akt dehonestace oběti (např. cestou prohlášení inkriminovaných fotografií, videí a jejich dalším „nevinným“ sdílením), ale takovou situaci si lze u kybergroomingu představit jen obtížně; pokud se tedy akt kyberšikany nestane nástrojem vydírání oběti groomerem.

5.2 Etapy kybergroomingu

Z logiky věci je zřejmé, že proces virtuální manipulace dítěte za účelem pohlavního zneužití nemůže probíhat ze dne na den. Příprava na osobní schůzku vyžaduje delší čas a úsilí pachatele.

Kybergroomingový útok začíná výběrem místa, či oblasti aktivit, které děti přitahují a ony se o ně zajímají. V reálném (skutečném, objektivním) světě by to byly hřiště, parky, nákupní centra a školy. Ve virtuálním světě jsou to veřejné chatovací místnosti, prostředí SMS zpráv a e-mailů, sociálních sítí a instant messengerů. Dále jde o to dítě ve zmíněném prostředí oslovit tak, aby pocítilo, že je chtěné a jedinečné. V průběhu další komunikace groomer buduje vzájemné pouto, které je smutným předpokladem případného sexuálního zneužití.³⁴

28) Kamil Kopecný (nar. 1977) - vedoucí *Centra prevence rizikové virtuální komunikace* Pedagogické fakulty UP v Olomouci a projektu *E-Bezpečí* zaměřeného na prevenci, vzdělávání, výzkum, intervenci a osvětu spojenou s rizikovým chováním na internetu a souvisejícími fenomény.

29) V českých odborných textech a diskusích se častěji setkáváme s výrazem *kybergrooming*. Otázkou však je, zda je předpona *kyber-* u termínu nezbytně nutná, tak jako v případě odlišení stalkingu a kyberstalkingu. Z anglicky psaných zákonných definic, které jsou uvedeny v trestních zákonících států, kde je trestná činnost spjatá s groomingem samostatnou skutkovou podstatou, totiž jednoznačně vyplývá, že jde o napadání obětí po internetu (ICT). Termín tedy k sobě logicky nepotřebuje dublující předponu *cyber-*.

30) KOPECKÝ, K. *Kybergrooming -nebezpečí kyberprostoru* [online]. [cit. 15.01.2012]. Dostupné z: <[31\) VAŠUTOVÁ, M. *Proměny šikany ve světě nových médií*. Str. 88.](http://www.e-bezpecni.cz/index.php/ke-stazeni/materialy-pro-studium-studie-atd#>.</p></div><div data-bbox=)

32) *Bezpecne-online.cz: Jak zvládnout kyberšikana* [online]. [cit. 27.01.2012]. Po registraci dostupné z: <<http://www.bezpecne-online.cz/vyukove-materialy/materialy-pro-ucitele>>.

33) Pachatelé nemusí být pouze **preferenční homosexuální a heterosexuální pedofilové** ve své deviantní rozmanitosti, ale také **pachatelé situační**.

34) DAVIDSON, J. a kol. *Online Abuse: Literature Review and Policy* [online]. [cit. 15.01. 2012]. Dostupné z: <<http://www.europeanonlinegroomingproject.com/wp-content/uploads/EOGP-Literature-Review.pdf>>.

Podle Kopeckého trvá proces virtuální manipulace přibližně od 3 měsíců až po několik let. Doba je přímo závislá na způsobu manipulace a na důvěřivosti (naivitě) konkrétní dětské oběti. Jsou známé případy, kdy predátor dítě manipuloval po dobu dvou let (uvažovat lze také o **uspávání obezřetností a chorobném ukájení se mocí nad druhým člověkem**); a až po tak dlouhém čase došlo k osobnímu setkání a sexuálnímu zneužití.³⁵

Proces ICT manipulace bývá dělen různými autory do čtyř, pěti až šesti etap; jejich obsah se logicky překrývá. Například K. Kopecký dělí v jedné ze svých studií kybergrooming do etap čtyř:

- 1) příprava kontaktu;
- 2) kontakt s obětí;
- 3) příprava na osobní schůzku;
- 4) samotné osobní setkání, při kterém dochází k ublížení dítěti (například formou dotykového i bezdotykového sexuálního obtěžování, nebo zneužití).³⁶

V jiné své etapizaci Kopecký rozlišuje pět fází útoku. Jsou to:

- 1) vzbuzení důvěry a snaha izolovat oběť,
- 2) podplácení dárky či různými službami a budování kamarádského vztahu,
- 3) vyvolání emoční závislosti oběti na osobě útočnicka,
- 4) osobní setkání,
- 5) sexuální obtěžování.³⁷

A podle amerického forenzního psychiatra Michaela Welnera (nar. 1964) je kybergrooming proces, který má šest různých fází, v jejichž průběhu se pachatel snaží s obětí přejít do sexuálně zneužívajícího vztahu. Tyto fáze jsou:

- 1) orientace na oběť,
- 2) získání důvěry oběti,
- 3) plnění potřeb dítěte,
- 4) izolace dítěte,
- 5) sexualizování vztahu,
- 6) udržování kontroly.

Pachatel se podle psychiatra zaměřuje na dítě jako na specifickou oběť. Zneužívá jeho naivitu, zvýšenou

sugestibilitu, případně jeho životní problémy a emocionální trápení k tomu, aby ho manipulací izoloval od okolí. Snadnější kořisti zpravidla bývají děti pod nižším dohledem rodičů.³⁸

My budeme pro bližší popis kybergroomingového útoku pracovat s jeho členěním do pěti etap:

1. první fázi útoku jde útočnickovi o to, aby **vzbudil u dítěte důvěru**. Cíleně vytváří situace, ve kterých mu rozumí jakoby jen on. Jeho snahou je, aby bylo dítě přesvědčené, že nikdo jiný jeho problémy dostatečně nechápe. Snaží se stylizovat do role ochotného rádce a životem zkušeného přítele; často přitom lze o svém věku i ostatních prvcích své pravé identity – z jeho strany tedy dochází k cílenému **zkrášlování sebe sama**. Groomer vytváří dojem, že jenom on se může stát tím opravdovým kamarádem. Nic dítěti nezakazuje. Je plný pochopení. Často s ním řeší témata, která mají intimní charakter (např. problémy s rodiči, sourozenci, kamarády, se sexuálním životem); tím zjišťuje slabiny z jeho soukromí, které může v budoucnu zneužít ve svůj prospěch (třeba k vydírání).

Není výjimkou, že už v této fázi groomer osloveným dětem ukazuje pornografické stránky, nebo se před nimi sám s pomocí web kamery obnažuje. Jak název etapy napovídá, smyslem počínání útočnicka bývá dítě **izolovat** od ostatních lidí. K tomu, aby se o něm nedozvěděli rodiče dítěte nebo jeho známí, používá různých výhrůzek. Už nyní dokážou někteří lovci z oběti vylákat soukromou emailovou adresu a telefonní číslo.

2. V dalším průběhu komunikace groomer nový vztah posiluje různými dárky a službami. Tyto věci dítěti dává bez konkrétního důvodu. Jednoduše ho **podplácí**. Snaží se tak prohloubit rané přátelství a ještě více oběť emocionálně vzdálit původnímu sociálnímu prostředí.³⁹ Odměnou mu v této chvíli obvykle bývají portrétní fotografie dítěte.

3. Podle celorepublikového projektu *E-bezpečí* v další fázi manipulace vzniká **emoční závislost oběti na osobě útočnicka**. Groomer už zná nejskrýtejší tajemství dítěte. A to ani netuší, jak mocnou zbraň mu jejich postupným odkrýváním poskytl. Děti v této chvíli začínají rodičům lhát o tom, jak a s kým tráví svůj volný

35) KOPECKÝ, K. Kybergrooming - nebezpečí kyberprostoru [online]. [cit. 15.01. 2012]. Dostupné z: <<http://www.e-nebezpecí.cz/index.php/ke-stazeni/materialy-pro-studium-studie-atd#>>.

36) KOPECKÝ, K. Kybergrooming - nebezpečí kyberprostoru [online]. [cit. 15.01. 2012]. Dostupné z: <<http://www.e-nebezpecí.cz/index.php/ke-stazeni/materialy-pro-studium-studie-atd#>>.

37) KOPECKÝ, K. Kybergrooming aneb Kdo loví v chatu [online]. [cit. 15.01. 2012]. Dostupné z: <<http://www.ceskaskola.cz/2009/05/kamil-kopeccky-kybergrooming-aneb-kdo.html>>.

38) WELNER, M. Child Sexual Abuse: 6 Stages of Grooming [online]. [cit. 8.02.2012]. Dostupné z: <<http://www.oprah.com/oprahshow/Child-Sexual-Abuse-6-Stages-of-Grooming/3>>.

39) E-bezpečí.cz: *Nebezpečné komunikační praktiky, Kybergrooming* [online]. [cit. 09.02.2012]. Dostupné z: <<http://cms.e-bezpecí.cz/content/view/42/6/lang.czech/>>.

čas. Ze strachu, studu, zmatenosti a výčitek svědomí se jim přestanou svěřovat se svými (novými) problémy. Více už totiž důvěřují groomerovi, který se pro ně stává jediným důvěrníkem a vskutku exkluzivním virtuálním přítelem, se kterým konzultují většinu svých důležitých životních rozhodnutí.⁴⁰

4./5. V posledních dvou etapách manipulativní komunikace se odehrává to nejpodstatnější, o co se útočník celou dobu snažil. Tím jsou **osobní schůzka a sexuální zneužití (obtěžování)**. Podle studie Kamila Kopeckého „*může toto setkání být buď součástí další manipulace, nebo může rovnou dojít k sexuálnímu zneužití. Jde tedy o to, že může dojít k více schůzkám. Ta první může být úplně nevinná, útočník si může na schůzce pouze ověřit, zda je oběť skutečně nezletilá, zda se nejedná o nasazeného agenta, protože v některých zemích jsou tyto agenti nasazováni v boji proti sexuálnímu zneužívání nezletilých. Může dojít k více schůzkám pro další budování důvěry.*“

Četnost kybergroomingových útoků, jejich nebezpečnost a on-line přístup virtuálních predátorů k dětským obětem nekriticky fascinovaným světem sociálních a komunikačních sítí dnes vyvolává naléhavou potřebu nejenom (!) odborné reflexe. Jedním z jejich hlavních cílů by mělo být vyvrácení rozšířeného myšlenkového stereotypu o ze své podstaty méně závažném „virtuálním zločinu“ ve srovnání se „zločinem fyzickým“. Píše se přece rok 2013, panta rhei ...

ZÁVĚR

Relativně nové fenomény netholismu, kyberšikany a kybergroomingu poukazují na ambivalenci prostředí nových médií. Ta na jedné straně mohou zprostředkovávat poznání, zábavu, napomáhat sdílení světů, umožňovat extenzi lidských smyslů a překonávat prostorové i sociální hranice. Na straně druhé mohou v případě naivně důvěřivých, nedostatečně mediálně gramotných, sugestibilních, hypersenzitivních, po přátelství, intimitě, dobrodružství a tajemství lačnicích snadno ubližovat - vzdalovat je skutečnému (objektivnímu) světu, deformovat způsoby jeho vnímání, iniciovat vznik psychické závislosti a ničit jejich soukromí. Ještě větší nebezpečí takto životně nezkušeným uživatelům hrozí, pokud se potenciál ICT rozhodnou proti nim zneužít lidé s patologickými úmysly, pudy a strukturou osobnosti.

Svoboda a možnosti virtuálních světů jsou zkrátka skutečnosti vskutku dvousečné, ke kterým je třeba takto přistupovat jak ve výchově (rodinné i školní), tak v bezpečnostně právní praxi.

K rizikovým faktorům mediální doby patří zejména:

- **pomíjivost;**
- **krize receptů** na konstrukci individuálních a skupinových identit pramenící z **plurality životních forem bez pevných hodnoticích měřítek** (důsledek programové relativizace řádu);
- **negativismus** - pozornost „znuděných a zmlsaných“ uživatelů virtuality doby postmoderní přitahuje opět nová a silnější výstřednost, odvážná provokace, šok z dosud nevyzkoušeného a neviděného, zkrátka dekadence, což některé jedince svádí k dání volného průchodu své skryté agresi;
- **anonymita virtuality s omezenou bezprostřední emocionální odezvou**, která na jedné straně v člověku falešně evokuje pocit beztestnosti, snižuje pocit individuální odpovědnosti, odbourává zábrany a na straně druhé v něm podporuje mnohdy naivní a nebezpečnou upřímnost (fenomén dezinhibice /angl. phenomenon of disinhibition/)⁴²;
- **reálná samota a osamění člověka**, jeho uzavřenost před okolím:
 - nedostatečné sebevědomí;
 - sociální vyloučenost - outsidersství v reálném životě;
 - životní stereotypie, nenaplnění a nuda;
 - životní pasivita;
 - absence důvěry (otevřené komunikace) mezi blízkými;
 - absence skutečných přátel;
- **nedostatečná mediální gramotnost** (kompetence):
 - volné sdílení osobních a intimních údajů (jméno a příjmení, fotografie, adresa, popis denního režimu, ...);
- **nedostatečná životní zkušenost člověka kombinovaná s přehnanou důvěrou**:
 - například ochota jít na osobní schůzku s neznámou osobou, resp. s osobou dotyčného „známou“ právě pouze z virtuální komunikace;
 - nechuť o ní komukoliv cokoliv říci;
 - odvaha jít na tuto schůzku bez jakéhokoliv doprovodu.

Jako nemalý problém efektivní osvěty se u diskutovaných fenoménů ukazuje zrychlená dynamika doby, která zpřetrhala tradiční kontinuitu generací, devalvovala váhu životních zkušeností dospělých a jejich schopnost napo-

40) tamtéž.

41) KOPECKÝ, K. Kybergrooming - nebezpečí kyberprostoru [online]. [cit. 15.01.2012]. Dostupné z: <<http://www.e-nebezpeci.cz/index.php/ke-stazeni/materialy-pro-studium-studie-atd#>>.

42) V tomto ohledu si nelze nepovšimnout podobnosti s chováním člověka v davu.

jovat se na mikrosvěty dětí. Ty v nich totiž stejné „věci“ používají často k odlišným účelům, odlišným způsobem a přisuzují jim ve svých životech i velmi svéráznou prioritu. V takové atmosféře metodické pokyny a sebelepší příručky mnoho nepomohou – nedokážou totiž neuživatelům, resp. dospělým, umírněným a disciplinovaným uživatelům zprostředkovat potřebnou osobní zkušenost a genius loci virtuálních subkultur dětí a mládeže. Tato skutečnost poukazuje na nezastupitelnou roli **peer programů** v systému prevence a otevírá (pro někoho možná ožehavou, v tomto případě však neopominutelnou) otázku optimální (efektivní) věkové struktury „kyberprezentistů“. Jak výstižně řekl britský sociolog Anthony Giddens, nová doba má nové problémy a jejich řešení od nás vyžaduje také nové způsoby myšlení.⁴³

Mgr. Lukáš Urban, PhD.

Bankovní institut vysoká škola, a.s., Praha

mail: luur@seznam.cz

43) Viz GIDDENS, A. *Unikající svět. Jak globalizace mění náš život*. Praha : SLON, 2000.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A DALŠÍCH PRAMENŮ INFORMACÍ

Monografické tištěné publikace:

- [1] ČÍLEK, V. *Krajiny vnitřní a vnější*. Praha : Dokořán, 2005.
- [2] ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*. Brno: Doplněk, 2005.
- [3] GIDDENS, A. *Unikající svět. Jak globalizace mění náš život*. Praha: SLON, 2000.
- [4] HALÍK, T. *Co je bez chvění, není pevné*. Praha: Lidové noviny, 2012.
- [5] HALÍK, T. *Stromu zbývá naděje: krize jako šance*. Praha: Lidové noviny, ...
- [6] VAŠUTOVÁ, M. *Proměny šikany ve světě nových médií*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, 2010.

Noviny a časopisy:

PEŠKA, L. Ratha chci sledovat naživo, ne z médií. Rozhovor týdne s Janem Kačerem. In: *5 plus 2*, 15.08.2013, s. 12.

Elektronické prameny informací:

- [1] Bezpecne-online.cz: *Jak zvládnout kyberšikanu* [online]. [cit. 27.01. 2012]. Po registraci dostupné z: <<http://www.bezpecne-online.cz/vyukove-materialy/materialy-pro-ucitele>>.
- [2] DAVIDSON, J. a kol. *Online Abuse: Literature Review and Policy* [online]. [cit. 15.01. 2012]. Dostupné z: <<http://www.europeanonlinegroomingproject.com/wp-content/uploads/EOGP-Literature-Review.pdf>>.
- [3] E-bezpeci.cz: *Nebezpečné komunikační praktiky, Kybergrooming* [online]. [cit. 09.02. 2012]. Dostupné z: <<http://cms.e-bezpeci.cz/content/view/42/6/lang,czech/>>.

- [4] <<http://mam.ihned.cz/c1-49629790-vyzkum-ceske-deti-potvrdil-silu-fb>>.
- [5] <http://starcraft.wikia.com/wiki/Lee_Seung_Seop>.
- [6] <http://www.detiamedia.cz/art/1636/jake-jsou-ceske-deti.htm?page_idx=15>.
- [7] <<http://www.kafe.cz/sex-a-vztahy/psychologie/netholismus-...>>.
- [8] <<http://www.nebudobet.cz/?page=nasledky-kybersikany>>.
- [9] <<http://www.novinky.cz/zena/zdravi/305836-jak-poznate-zavislost-na-internetu.html>>.
- [10] <<http://www.novinky.cz/internet-a-pc/306210-schuzka-s-...>>.
- [11] <<http://www.paradenskecentrum.cz/pocitacova-zavislost.php>>.
- [12] <http://www.rozhlas.cz/zpravy/politika/_zprava/polovina-ceskych-deti-ma-zkusenost-s-kybersikanou>.
- [13] <<http://www.topzine.cz/zavislost-na-pocitaci-...>>.
- [14] <<http://www.ycube.cz/clanek/10498/netholismus---problem,-ktery-se-mozna-...>>.
- [15] KOPECKÝ, K. *Kybergrooming aneb Kdo loví v chatu* [online]. [cit. 15.01. 2012]. Dostupné z: <<http://www.ceskaskola.cz/2009/05/kamil-kopeccky-kybergrooming-aneb-kdo.html>>.
- [16] KOPECKÝ, K. *Kybergrooming - nebezpečí kyberprostoru* [online]. [cit. 15.01. 2012]. Dostupné z: <<http://www.e-nebezpeci.cz/index.php/ke-stazeni/materialy-pro-studium-studie-atd#>>>.
- [17] WELNER, M. *Child Sexual Abuse: 6 Stages of Grooming* [online]. [cit. 8.02. 2012]. Dostupné z: <<http://www.oprah.com/oprahshow/Child-Sexual-Abuse-6-Stages-of-Grooming/2>>.

CURRENT TOPIC / THE WORLD OF RELIGIONS IN KAZAKHSTAN AND THE MEANING OF THEOLOGICAL KNOWLEDGE

AKTUÁLNÍ TÉMA / SVĚT NÁBOŽENSTVÍ V KAZACHSTÁNU A VÝZNAM TEOLOGICKÝCH ZNALOSTÍ

Gulfayrus Kabdulovna Zhapekova, Gauhar Galymovna Akhmetova

REVIEW

This article presents systematic review of modern religious movements and communities in the Republic of Kazakhstan. Special focus will be on debating point of development of theological science and methodological problems of Religious Studies.

Keywords:

religion, religious community, interreligious tolerance, religious studies, methodological problems of religious studies

Modern Kazakhstan is a multicultural and multi-faith state. To the knowledge, information and belief of Agency for Religious Affairs of the Republic of Kazakhstan 4551 religious communities were active up to January 1, 2011. After reregistration, which was over on October 25, 2012 their number was cut till 3088. This reduction is connected with liquidation of small-numbered religious groups. Such religious communities as "The brotherhood of Christ" (Christadelphians), "Church of the Last Testament" (Vissarionites), "Alzhan – the house of saving", "Community of Christian science" and other, which were practically not active and banned after reregistration. Some of further active religious groups were not approved by theological expert commission and have not got founding documents (Scientology, Ahmadi community, the Unification Church (Moonies), and other.) [2].

The reregistration allowed clarifying the religious affiliation of the most of communities. Based on the expert work the new classification of religious groups has been offered. If further 46 confessions amounted in the country, now their number makes up 17, including the following religions:

- Islam is a monotheistic world religion, which arose in the beginning of the 7th century. Islam came to the Kazakh region more than 12 centuries ago. The historical role of Islam of Sunni Hanafi in the development of culture and spiritual life of Kazakh people has been accented in the recitals to the law of the Republic of Kazakhstan "About Religious Activities and Religious Association". 2811 Islamic religious communities in the Republic of Kazakhstan were at the beginning of 2011. On June 19, 2012 the Islamic religious association "Spiritual Directorate of the Muslims of Kazakhstan" was registered. As its branches 2228 mosques have been passed reregistration in all regions of the country.
- The Orthodoxy is represented by Orthodox Church of Kazakhstan, Armenian apostolic Church and by the associates of Old Believer. The history of penetration of Christian Orthodoxy is connected with the annexation of Kazakhstan to the Russia. In 1871 the Turkestan diocese was established by Moscow in the territory of Kazakhstan. The most difficult and tragic period

the Russian Orthodox Church has been through after October Revolution in 1917, at the beginning of infancy of Soviet government. In the 30s of the 20th century the very few active churches were stayed in Kazakhstan, the most of church buildings were destroyed. The reconstruction of church life in the territory of Republic of Kazakhstan began in 1945 with founding of Kazakhstanian diocese. In 1956 there were 55 livings in Kazakhstan. Holy Synod of Russian Orthodox Church has divided all the livings in Kazakhstan since 1991 into three diocesan administrations. As of 2011 orthodox religious associations numbered 304 [3]. On October 17, 2012 the republican religious community – Metropolitan circuit, which combined 9 dioceses and 261 livings were registered. Further active Armenian apostolic Church and 8 Churches of Old Believer have already been reregistered.

- Catholicism. Appearance of Catholicism in Kazakhstan will be dated from the 13th century. First catholic missionaries were minors Giovanni del Plano Karpini in 1245, Gilloma de Rubruka in 1253 and other. [4]. History of Catholicism in Kazakhstan resumed in the 18th – the first half of the 19th century when polish exiled, militias and deportees appeared here. At the end of 19th century there was a catholic church in Kostanai city, it was a branch of living in Omsk city. At the beginning of the 20th century the priest of Kostanai's living served in the regions of Akmola city and Semipalatinsk city, where communities of Polish and German catholic migrants existed. 6 thousand Catholics and 8 church-houses were in charge of Kostanai's living in 1917. Church of Sacred Heart of Jesus was in Petropavlovsk city (it's the only one Catholic Church in Kazakhstan which was built before revolution). In 1977 the community achieved the official registration and the permission for church building. In 1979 religious association was registered in Celinograd city (now Astana city). In the spring of 1991 the Apostolic Administration of Kazakhstan and Central Asia was founded, which members were also Uzbekistan, Tajikistan, Kirgizstan and Turkmenistan. Its center was Karaganda city. Since August 1999 the Apostolic Administration of Kazakhstan has been reorganized to Diocese of Karaganda (with livings of Karaganda and East-Kazakhstan regions), where the first bishop Jan Paul Lenga was and three Apostolic Administrations were built. In October 1992 Kazakhstan diplomatic relations between Vatican and Kazakhstan were established. The Contract on mutual cooperation between these countries was signed on September 24, 1988. In September 2001 visit of Pope John Paul II was held to Republic of Kazakhstan, during which the Holy Father thanked the Head of the State for keeping of peace, spiritual amity and stability between the religions of Kazakhstan. In May 2003 the existing organizational structure of Catholic Church in Kazakhstan was approved. By decision of Pope John Paul II the hole territory of the country was

a part of Catholic Archdiocese, including Archdiocese with the center in Astana city, two dioceses (in Almaty and Karaganda cities) and Apostolic Administration (in Atyrau city) [3]. According to the data from 2004 the total number of Catholics in Kazakhstan makes up 180 thousand, 50 livings are registered with 72 priests working there. At the present moment 79 subjects of Roman Catholic Church are active in Kazakhstan.

- Lutheranism is one of the evagelic branches in the Christianity. Lutheranism arose as a result of Reformation in Germany in the 16th century. The annexation of Kazakhstan to Russia caused the penetration of Lutheranism and founding of evagelic communities. In the 80s of the 19th century began migration of Mennonites, Lutherans and Baptists from European part of Russia to Kazakhstan. 32 religious associations numbered in the country at the beginning of 2011. 13 religious groups have been successfully reregistered.
- Baptism is one of the Protestant Christian denomination founded at the beginning of the 17th century. According to its doctrinal statement Baptism shares main general Christian and general Protestant doctrines of Trinity, the Divinity of Jesus and also the general Protestant notion of Salvation. 364 religious communities, small numbered religious groups and branches amounted in Kazakhstan at the beginning of 2011. 100 local religious associations were reregistered with the government.
- Methodism arose in the 18th century in England. The doctrinal statement of Methodism holds on to canons of classical Protestantism, confessing the Bible and requiring the methodistical observance of religious orders. 18 religious associations amounted at the beginning of 2011. Only 11 local religious communities have been reregistered.
- Mennonites are members of one of the earliest Protestant faith named after its founder Menno Simons. 6 religious associations existed in Kazakhstan at the beginning of 2011. Only one local religious community has been reregistered.
- Pentecostalism emerged in the USA in the end of the 19th, at the beginning of 20th century. 400 religious associations, small-numbered religious groups and branches numbered at the beginning of 2011. Total only 189 local religious communities have been reregistered with the government.
- Presbyterianism is one of the Protestant movements. Presbyterianism is considered as a branch of Calvinism and more broadly defined of Reformed Church. 229 religious associations, small-numbered religious groups and branches amounted at the beginning of 2011. Only 55 local religious communities have been reregistered with the government.
- «Jehovah's Witnesses» were established in the 70s of the 19th century in the USA. Main doctrines of this faith are set down in the seven-volume book of Charles Russell "Studies in the Scriptures", who was a founder

of the study. 70 religious associations numbered at the beginning of 2011 in Kazakhstan. Only 59 local religious communities have been reregistered.

- «Seventh-day Adventists» is a Protestant movement grew out in 1843 in the USA. Adventists' faith was founded by former Baptist William Miller. 67 religious communities were in the Republic of Kazakhstan at the beginning of 2011. Only 42 local religious associations have been reregistered.
- Emerged in 1832 in England New Apostolic Church is one of the main churches in Germany after Catholic and Lutheran churches. 47 religious communities were in the Republic of Kazakhstan at the beginning of 2011. Only 8 local religious associations have been reregistered.
- Judaism. 26 religious communities were in the Republic of Kazakhstan at the beginning of 2011. Only 4 local religious associations have been reregistered.
- Buddhism is a world religion arose in the 6th-5th centuries before Christ in India. 4 religious communities were in the Republic of Kazakhstan at the beginning of 2011. Only 2 local religious associations have been reregistered.
- «Society for Krishna Consciousness» is a new Hindu religious organization founded in 1966 by Bengali monk Bhaktivedanta Swami Prabhupada in New York City. Krishna followers worship Krishna as the high hypostasis of God. 14 religious communities were in the Republic of Kazakhstan at the beginning of 2011. Only 8 local religious associations have been reregistered.
- The Baha'i faith emerged in the middle of the 19th century. Its founder is the Persian Mirza Husayn-Ali known under the name of Baha'u'llah. The Baha'i faith is a combined doctrine based on certain beliefs of world and traditional religions. 20 religious communities were in the Republic of Kazakhstan at the beginning of 2011. Only 6 local religious associations have been reregistered.
- The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints (Mormons) was founded by Joseph Smith in 1830 in the USA. First Church of Jesus Christ of Latter-day Saints was registered in the Republic of Kazakhstan in 2000. Only one religious community numbered in the Republic of Kazakhstan at the beginning of 2011. 2 local religious associations have been reregistered.

Thus, 3088 religious association representing 17 confessions were reregistered on 25 October 2012. [5, P.42-50].

It should be noted that in some cases the religious groups in due time were considered not quite right as separate religions. In this regard, religious associations with similar religious affiliation are grouped by denominations. For example, religious associations "Mission of the Nazarene," "Grace," "Hope", "Emmanuel", previously recorded as separate denominations have been grouped into one denomination of Presbyterian churches. Such

religious groups as "Sun Bok Ym", "New Life", "Agape", "Harvest", Full Gospel Church, "Grace Church" became part of the Pentecostal Churches [2].

Today, throughout the world, including in Kazakhstan, increased risk of destructive manifestations in religious relations, the number of religious violations of human rights and freedoms, of infliction of public health; a series of attempted terrorist attacks occurred; the underground extremist groups were detected by law enforcement agencies and special services. Among the reasons for the spread of radicalism in the world the experts call both problems in social policy of the countries, and the influence of ideological factors in the modern dynamic world of information leading to the manifestation of extremes in people's behavior [6].

In order to develop interreligious dialogue, to create the atmosphere of mutual understanding and cooperation our State organizes round tables, seminars and conferences. Much attention is paid to the need to review the content of social and humanitarian education, because significant changes occurred in the stage of sovereignty in the Kazakh society, namely:

- Changing of ideological paradigms;
- Expanding of the scale of world outlook;
- Rethinking of the function of religion;
- Construction of a new model of relations between church and state [7].

The first forum of religious scholars in Kazakhstan was held in November 16, 2011 in Eurasian National University named after L.N. Gumilev supported by the Agency for Religious Affairs, the Ministry of Education and Science, the Ministry of Foreign Affairs. The purpose of the first Forum of Kazakhstan was the integration of the national scientific community involved in research of religious issues, and the creation of discussion platform for enhanced study of the interaction between religion and society. The vast majority of religions in Kazakhstan shows the political loyalty and maintains in the society high standards of charity, humanity, kindness, and contributes to the consolidation and stability in the country. However, pseudo-religious movements of destructive nature appeared recently in Kazakhstan. Participants in the first forum said that the state and society may withstand these negative phenomena both through spiritual unity, and through the consolidation of the scientific community of domestic religious scholars dealing with the study of religion in its many forms and manifestations. According to Chairman of the Agency for Religious Affairs Kairat Lama Sharif, this platform will help to establish an open dialogue of scientists, government officials and representatives of religious associations. Representatives of government bodies and religious organizations of Kazakhstan, Russia and Tajikistan, well-known Kaza-

khstani scholars in religious studies, members of Parliament, representatives of social organizations and the media of the Republic of Kazakhstan participated in the First forum of religious scholars of Kazakhstan.

During the plenary and breakout sessions participants discussed the problem of correlation of religion and law, religion and state, religion and education, and improvement of cooperation mechanisms for countering global challenges and threats [8].

The Second Forum of religious scholars of Kazakhstan took place on 15 November 2012 at the Eurasian National University named after L. M. Gumilev. As the press service of the Agency for Religious Affairs reported, at the end of the forum participants adopted a resolution, which highlighted that the adoption in 2011 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On religious activities and religious associations" was an important step in the legal support of religious communities. The resolution also stressed that religion is an important tool for spiritual progress and moral improvement of society. In this regard, the forum drew attention to the inadmissibility to use religious feelings of citizens in commercial and other purpose, incompatible with spirituality. «The Second Forum of religious scholars became the significant event in the consolidation of efforts of the expert community, non-governmental sector, academic and educational institutions, government bodies and religious groups in the study of such a complex phenomenon as religion. Participants of the forum uncompromisingly condemned all forms of extremism and terrorism, which are constant challenges to peace, security and stability of all countries and peoples. Manifestations of extremism are threats to internal stability, inter-ethnic and inter-religious harmony in the Republic of Kazakhstan. The forum participants believe that the eradication of radicalism needs to put a reliable barrier to the penetration of the ideology of extremism in the public mind, to eliminate the conditions leading to the spread of enmity and intolerance. Efforts of scientists, religious and community organizations, the media and government have to be combined for effective complex strategy for this end [9].

The Congress discussed and systematized the experience of teaching religious studies courses in secondary and higher education, the practice of textbooks and teaching aids, the future performance of religious schools. A wide range of questions in the religion discussed, recognizing the importance of issues raised in the discussion, the forum participants considered it for important:

- to intensify the scientific and methodological support of the government bodies in creating an effective system to counter and prevent terrorism;
- to enhance collaboration with public, religious, human rights, youth and other organizations to meet the chal-

lenges of extremism and terrorism;

- to carry out research projects to identify the aspects of religious conflict situations and prevention of extremism and terrorism at the national and regional levels;
- Mass media of the country have actively to use various forms and methods of disclosure and adequate coverage of the anti-human nature of extremism and terrorism;
- to establish a system interaction between the media, religious groups and government officials in coverage of the religious situation in the country, with special attention to the responsibility of the mass media for adequate, meaningful cross-light of the religious situation;
- to promote actively the ideals of tolerance and peaceful coexistence of people with different religious beliefs, to seek effective ways for enhancing mutual understanding between people of different religions and the secular part of society through public debate and exchange of views;
- to develop legal culture, to educate youth in the spirit of tolerance and social responsibility;
- parallel to increase religious literacy and the quality of secular education in Kazakhstan [8].

As noted by K. Lama Sharif, the status of religious studies, in general, the quality and level of scientific research are ambiguous. «There is a need to improve the research methodology. The scientific results should be both of theoretical and practical importance. Unfortunately, despite a large number of monographs, dissertations, social studies, their content does not always meet the requirements of time.» [10].

In this regard, the results of the Internet conference, the „round table“, hosted by Russia, on the theme: „Religious studies in Russia: self-determination and development“ are of great interest. It was held in the Russian conference “Religion in the context of the Far East Frontier”, dedicated to the 10th anniversary of the journal “Religious studies” (20th-23rd September 2011). The participants (Yablokov I.N., Elbakyan E.S., Antonov K.M., Zabyako A.P., Kozyrev A.P., Kostylev P.N., Mironov V.V., Oryol E.V., Chumakova T.V.) have opened interesting and vital questions [11].

So, Elbakyan E.S noted that it is necessary to pay more attention to the development of academic, namely scientific component of religious studies. Religious study, which reached in their studies a sufficiently high level, needs to integrate with the world religious studying. The first step to do this was made in St. Petersburg when the Association of Russian Religious centers was created, which was included in the International Association for the History of Religion. «It will be enough to demarcate clearly between the scientific study of religion and theological study of the idea of God, or even the history of theology. In her view, there is no denominational re-

religious study; confessional study of religion exists only. When we talk about religion in the narrow sense, we are referring to a scientific religion, adhering to certain principles. Formed around the subject, borrowing techniques from other sciences, religious studies is an interdisciplinary science» [11].

From 14 to 18 September 2011 in Heidelberg hosted a congress of German theologians, organized by German Union of religious scholars on the base of Heidelberg University. The main themes of the congress cover in our view the issues that are identical in all the world space, such as: "Religious studies as a science", "Scientific identity of religious scholars as a specialist," "Boundaries of religious studies as science", "The integrative nature of religious studies," "The lack of Religious proper methods." However the German religious scholars felt that society has become much more interested in religion than fifteen years ago. The society approaches to religious scholars on serious matters, and the scientists have something like anxiety, fearing not to meet the needs of society, especially because the religious studies feels in terms of methodology the turning point or the crisis phase. [11].

According to Irene Borovik, professor, Ph.D., a leading expert on the sociology of religion at the Department of Social Anthropology of Institute of Sociology at University Jagiellon, head of the laboratory of social studies of religion: "The main problem faced by the religious studies community in Poland is a "re-union" of secular and Catholic society. And it causes some problems. For example, an important question: under what conditions can coexist (or are coexisting) confessional and denominational settings among theologians, how are they combined with the original principles of secular science.» [12]. In her view, these boundaries are overwritten, so in Poland confessionalization threatens the religious studies.

Kazakhstan as a secular state, defines on the legislative level the equal opportunities for citizens to choose the outlook. Formed in the Soviet past atheistic worldview of the greater part of the population provided, in our view, a basis for critical thinking. «The criticism of religion frees one from the illusions so he can think, act and build his life as a man, who has got rid of illusions and become a clever person; so that he can rotate around himself and his actual sun. Religion is only the illusory sun which moves around the man as long as he does not start to move around himself» [13].

In the contexts of transformation of consciousness, including the religious one, of "revival" of religious sentiments, we must pay close attention to the form of practical interaction between religion, religious organizations and state or society. Kairat Lama Sharif believes that Kaza-

khstan needs qualified specialists in the sphere of traditional Islam, who have also sufficient secular knowledge. He noted that today the main work of imams and Islamic scholars is to conduct propaganda of traditional for Kazakhstan Hanafi, a scientific study of Islamic beliefs and familiarization with them of the Muslim part of the population. [14].

So, the fourth regular meeting of the Board of Trustees of the Egyptian University of Islamic Culture "Nur-Mubarak" was held in Almaty on 22-23 November 2012. Chairman of the Agency for Religious Affairs of the Republic of Kazakhstan Kairat Lama Sharif and Egyptian Minister of Waqf Dr. Talgat Afifi are Co-Chairmen of the Board of Trustees. Deputy of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Murat Abenov, Rector of Al-Azhar University Osama al-A'bd, Kazakhstan's Ambassador to Cairo Berik Aryn, Egypt's Ambassador to Astana Nabila Salama and other persons also participated in the sitting. "Nur-Mubarak" University acts in the framework of the agreement between the governments of the Republic of Kazakhstan and the Arab Republic of Egypt signed in 2001 and executes preparation of qualified Imams, religion's scientists, philologists-Arabists. [14].

"Nur-Mubarak" University graduated 262 specialists on Islamic studies in the period of 2004-2011. Of these, 163 higher school graduates work as Imams and Naib-Imams of the mosques in all regions of Kazakhstan, which makes up 62,2% of all, who have been graduated from the university, and 37 specialists, i.e. 14,1% of higher school graduates teach in nine madrasas of the Spiritual Administration of the Muslims of Kazakhstan. At the moment, 638 students obtain higher religious education in the university, 53 Kazakhstani and 17 Egyptian tutors transmit knowledge to them. Educational process is implemented on the specialties "Islamic studies", "Religious studies" and "Foreign philology" on the faculties of Islamic studies and Arabic philology. Master course acts on the specialties "Religious studies" and "Foreign philology". The Board of Trustees made changes in the structure of the university, particularly decision of the opening of three faculties – "Basics of religion and Islamic preaching", "Sharia" and "Arabic philology and Islamic civilization" – was accepted. Research and development center named after Abu Hanifah will work on the basis of the current university. [14].

Currently, Iran, Turkey, Indonesia, Pakistan and several other states with large populations are fighting for leadership in the Islamic world. Six members of the bloc - Saudi Arabia, the United Arab Emirates, Kuwait, Bahrain, Oman and Qatar - announced on 6 March 2012 that their cooperation would be evolving from the regional bloc to a confederation. [15, c. 239.]. It seems probably that the conditions of Confederation in their

vision could allow them to become an integration center of the Islamic world.

Will Kazakhstan remain within the framework of traditional Islam of the Hanafi school of thought? What are the ways to preserve inter-religious harmony and stability? As religion is a fundamental aspect of culture, defining worldview, world perception, human self-identity in society, it is necessary to be careful and responsible by choosing of religious preference.

Modern society needs to study religion from the perspective of religious science, history of religion, which is not only a part of history as such, but also a part of world culture. «Within the religious studies it needs to pay more attention to the methodological bases of this science, to place more emphasis on the principles of comparativism, empirical reliability, theoretical validity, fairness, tolerance, political non-involvement and genuine scientific character» [16].

The authors of this article got in practice while teaching such subjects as "Religion," "History of World Religions" results of the real transformation of everyday religious consciousness. While learning a variety of religious traditions and beliefs, meeting with religious leaders, visiting religious centers (in form of excursions with the teacher), the student produces finally its own reflection, critical re-evaluation of the knowledge on the positions of the scientific worldview. Religious Studies is at the State University closely related to philosophy. Philosophical analysis of religion and methodological problems of religious studies are closely combined with legal knowledge, as well as with such related sciences like archeology, history and ethnography. As we see it, the development of religion in this area of focus is very promising too.

Teaching the history of religions is a necessary aspect which forms a holistic view of the culture of its own people and the world culture and ensures integration of the person into national and world culture. Each region may probably form its own specific line of development of religious studies, which will not go beyond the scientific strategy so the religious studies can be remained as an integrated science.

Gulfayrus Kabdulovna Zhapekova, Candidate of historical sciences, assistant professor

S. Toraihyrov Pavlodar State University, Kazakhstan
gulfairusk@mail.ru

Gauhar Galymovna Akhmetova, Candidate of philosophical sciences, assistant professor

S. Toraihyrov Pavlodar State University, Kazakhstan
gaukharika@mail.ru

LIST OF REFERENCES

- [1] About specific character of modern religion, European trend lines and methodological problems in the sociology of religion. Interview with Irene Borovik // Religious studies, 2010, No. 4. – p.1 65.
- [2] Christianity in Kazakhstan. - <http://www.mckr.kz/en/religions-of-kazakhstan/christianity>.
- [3] Dialogue for Peace. The First Forum of Religious Scholars of Kazakhstan was held at the Eurasian National University - <http://enulife.kz/ru/news/view/id/67>.
- [4] Extracts from the speech of Vice-Minister of Education and Science of Kazakhstan Murat Abenov in the Second Forum of Religious Scholars of Kazakhstan. // «Memleket zhane din», 2012. – No. 4 (23). – 60 p.
- [5] History of Kazakhstan from the earliest times up to the present. Historical sketch. – Almaty: «Daur», 2005. -416 p.
- [6] KIZIM, S. A. New power center of multi-polar world order in the Islamic world. //Belorussian politic science: variety in the unity. Political knowledge in the modern social and educational area: talking points of the report of the 5th international research and practice conference (Grodno, 17th – 18th May 2012) – Grodno: Grodno State University, 2012. – 327 p.
- [7] KRASNIKOV, A. N. Tendency of modern religious studies. // Religious studies No.1, 2001. p. 5.
- [8] LAMA SHARIF, K. Relations between the State and Confessions in the Republic of Kazakhstan: problems and prospects. -<http://www.din.gov.kz/rus/index.php>.
- [9] Law of the Republic of Kazakhstan dated 27 June 2007 No. 319-III «On Education» (with changes and amendments as of 10.07.2012).
- [10] MARX, K. Critique of Hegel's philosophy of Right. Introduction. 1844.
- [11] Religious associations in the Republic of Kazakhstan // «Memleket zhane din», 2012. – No. 4 (23). – 42- 50 p.
- [12] Religious Studies in Russia: ways of self-definition and development» (discussion within the framework of Web-conference, dedicated to the 10th anniversary of journal "Religious studies") // Religious studies, 2011, No. 4 –160- 169 p.
- [13] Resolution of the Second Forum of Religious Scholars was carried - <http://inform.kz/rus/article/2510824>.
- [14] SHOIKIN, G. Polyphony and tolerance of religions. – available at: <http://www.kazpravda.kz/c/1351026711>.
- [15] Speech of the Chairman of the Agency for Religious Affairs of Republic of Kazakhstan Kairat Lama Sharif in the Second Forum of Religious Scholars of Kazakhstan // «Memleket zhane din», 2012. – No. 4 (23) –59 p.
- [16] University "Nur-Mubarak' has changed its name. - <http://www.bnews.kz/ru/news/post/111964/>.